

Вісник

Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

Спеціальність: Філософія, політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (46) 2020

Харків
«Право»
2020

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол №2 від 18.09.2020 р.)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Спеціальність: Філософія, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян та ін. – Харків : Право, 2020. – № 3 (46). – 246 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
О. П. Дзьобань – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Ю. Ю. Калиновський – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Є. М. Мануйлов – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*); **члени редакції за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіана, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лagos, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Міліта Венажидене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Йоліта Грєблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Купецал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярні Мелквік** – доктор права, професор (Університет Лавалю, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагіс** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілма Тамуліене** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юрєвич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редакції за спеціальністю «Політологія»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор філософії у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – табілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сент-Клауда, США); **Люциан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Ніколай Н. Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», Україна); **Октай Ф. Тапрісівер** – доктор філософії в галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **члени редакції за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентіві України, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор філософії в галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – доктор філософії в галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **Владимир Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Засда, ОАЕ)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Спеціальність: Філософія, політологія, соціологія» є правонаступником «Вісника Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія», зареєстрованого як наукове фахове видання категорії Б (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р. № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.
Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 2 от 18.09.2020 г.)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Специальность: Философия, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян и др. – Харьков : Право, 2020. – № 3 (46). – 246 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **А. П. Дзевань** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Ю. Ю. Калининский** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **члены редколлегии по специальности «Философия»:** **Е. С. Александрова** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); **Диего Фелипе Арбелас-Кампильо** – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); **Магда Джулисса Рохас-Бахамон** – доктор философии, доцент (Университет Сурколумбиана, Колумбия); **Алекс Велиз Бургос** – доктор философии (Университет Лос-Лагос, Чили); **Б. Б. Буяк** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **И. И. Коваленко** – кандидат философских наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. В. Куцепал** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Хуан Гильермо Мансилья-Сепульведа** – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); **Бьяри Мелкевик** – доктор права, профессор (Университет Лавалья, Канада); **А. С. Полищук** – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); **Эдуардо Р. Сагнер** – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); **Вилма Тамулиене** – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет им. Гедиминаса, Литва); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **члены редколлегии по специальности «Политология»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор философии в области политологии, доцент (Университет Нортвестерн, США); **Аркадиуш Жукровский** – habilitированный доктор в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); **Г. М. Куц** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); **Ягил Леви** – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); **Джейсон Ройс Линдси** – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда, США); **Людмила Люстин** – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); **И. В. Мацишина** – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Т. Л. Нагорняк** – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Николай Н. Петро** – доктор наук в области политологии, профессор (Род-Айлендский университет, США); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Украина); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Государственное высшее учебное заведение «Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана», Украина); **Октай Ф. Танрисвер** – доктор философии в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); **А. В. Шевчук** – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); **члены редколлегии по специальности «Социология»:** **Е. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Энтони Гарри Дворкин** – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Марианна Ключко** – доктор философии в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); **Н. М. Лисца** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет, Украина); **Мишель Маффесоли** – доктор философии в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); **Владимир Меньшиков** – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилский университет, Латвия); **К. Г. Михайлева** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **В. И. Подшивалкина** – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); **А. А. Филиппова** – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); **Хабибул Хак Хондкер** – доктор наук в области социологии, профессор (Университет Заеда, ОАЭ)

Ответственный за выпуск Е. Н. Мануйлов

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого». Специальность: Философия, политология, социология является правопреемником «Вестника Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого». Серия: Философия, философия права, политология, социология», зарегистрированного как научное специализированное издание категории Б (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 г. № 886). Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также баз данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушкинская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 2 of 18.09.2020)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Specialty: Philosophy, political science, sociology : The collection / Editorial board: O. Danilyan, et al. – Kharkiv : Pravo, 2020. – Issue No. 3 (46). – 246 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

Publisher – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugen Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milica Vienožindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian N. Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Nicolai N. Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine); **Oktay F. Tarrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociology, Prof. (National academy for public administration under the president of Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociology, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophy, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociology, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociology, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Viktoriiia Pohribna** – Doctor of Sociology, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociology, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE)

Managing Editor – Eugene Manuylov

The collection «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Specialty: Philosophy, political science, sociology» is a successor «The Bulletin of the National University «Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine». Series: Philosophy, philosophy of law, politology, sociology» is registered as a scientific professional publication of category B (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 02.07.2020 №886).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinskaya St., Kharkiv, 61024. Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО ДІЄГО ФЕЛІПЕ, ТАЦІЙ В. Я., РОХАС-БАГАМОН МАГДА ДЖУЛІССА, ДАНИЛЬЯН О. Г.</i>	
Значення критичного мислення в житті сучасного суспільства	11
<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.</i>	
Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковість	28
<i>МАНУЙЛОВ Є. М., КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю.</i>	
Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат	44
<i>СЕПУЛЬВЕДА ХУАН ГІЛЬЄРМО МАНСІЛЛА, БІЛЛЕКЕ КЛАУДІА АНДРЕА ХУАКІАН, СЕПУЛЬВЕДА ХУАН ГІЛЬЄРМО ЕСТАЙ, ЛЕІВА ГЕРМАН МОРЕНО</i>	
Интерсуб'єктивність і влада в адміністративному управлінні освітніми закладами	57
<i>ФІНІН Г. І.</i>	
Гуманітарний аспект модернізації системи освіти	76
<i>МЕЛКЕВІК БЬЯРН</i>	
«Уразливість» особистості та ефективність прав людини: потенційне питання?	88
<i>КОВАЛЕНКО І. І., МЕЛЯКОВА Ю. В., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.</i>	
Соціокультурна рефлексія у феноменологічній парадигмі: можливості та перспективи	115
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., ЖДАНЕНКО С. Б.</i>	
Постгуманістична культура крізь призму природних прав людини	128
<i>БУРЛУКА О. В.</i>	
Формування здатності до самоосвіти особистості в умовах інформатизації суспільства	145
<i>ТРОФИМЕНКО В. А., РАДЧЕНКО Я. М.</i>	
Профілактична діяльність Національної поліції України: спроба філософсько-правової рефлексії	154

Політологія

<i>КІНДРАТЕЦЬ О. М.</i>	
Особливості процесу радикалізації суспільства	163
<i>БАРАБАШ О. В.</i>	
Ракурси розвитку та пріоритети трансформаційних зусиль у Республіці Коста-Рика	176
<i>СТЕБЛИНА Н. О.</i>	
Способи репрезентації політичних акторів в українському цифровому політичному дискурсі	192

ЗАПОРОЖЧЕНКО Р. О.

Ідеологія як механізм конструювання простору: імперія vs держава модерну.....206

Соціологія

ПАНФІЛОВ О. Ю., САВЧЕНКО О. О.

Парадигмальний вимір сучасного освітнього простору.....220

НАШІ АВТОРИ 235

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 237

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СПЕЦІАЛЬНІСТЬ:
ФІЛОСОФІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ» 238

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

<i>АРБЕЛАЕЗ-КАМПИЛЛО ДИЕГО ФЕЛИПЕ, ТАЦИЙ В. Я., РОХАС-БАХАМОН МАГДА ДЖУЛИССА, ДАНИЛЬЯН О. Г.</i> Значение критического мышления в жизни современного общества.....	11
<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЕБАНЬ А. П.</i> Трансформации ценностей в информационном обществе: многомерность и разнопорядковость.....	28
<i>МАНУЙЛОВ Е. Н., КАЛИНОВСКИЙ Ю. Ю.</i> Свобода слова как ценность демократического государственного строительства: секьюритарный формат.....	44
<i>СЕПУЛЬВЕДА ХУАН ГИЛЬЕРМО МАНСИЛЛА, БИЛЛЕКЕ КЛАУДИА АНДРЕА ХУАКИАН, СЕПУЛЬВЕДА ХУАН ГИЛЬЕРМО ЭСТАЙ, ЛЕЙВА ГЕРМАН МОРЕНО</i> Интерсубъективность и власть в административном управлении образовательными учреждениями.....	57
<i>ФИНИН Г. И.</i> Гуманитарный аспект модернизации системы образования.....	76
<i>МЕЛКЕВИК БЬЯРН</i> «Уязвимость» личности и эффективность прав человека: потенциальный вопрос?.....	88
<i>КОВАЛЕНКО И. И., МЕЛЯКОВА Ю. В., КАЛЬНИЦКИЙ Э. А.</i> Социокультурная рефлексия в феноменологической парадигме: возможности и перспективы.....	115
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., ЖДАНЕНКО С. Б.</i> Постгуманистическая культура сквозь призму естественных прав человека.....	128
<i>БУРЛУКА Е. В.</i> Формирование способности к самообразованию личности в условиях информатизации общества.....	145
<i>ТРОФИМЕНКО В. А., РАДЧЕНКО Я. М.</i> Профилактическая деятельность Национальной полиции Украины: попытка философско-правовой рефлексии.....	154

Политология

<i>КИНДРАТЕЦ Е. Н.</i> Особенности процесса радикализации общества.....	163
<i>БАРАБАШ О. В.</i> Ракурсы развития и приоритеты трансформационных усилий в Республике Коста-Рика.....	176

<i>СТЕБЛИНА Н. А.</i>	
Способы репрезентации политических акторов в украинском цифровом политическом дискурсе	192
<i>ЗАПОРОЖЧЕНКО Р. А.</i>	
Идеология как механизм конструирования пространства: империя vs государство модерна	206

Социология

<i>ПАНФИЛОВ А. Ю., САВЧЕНКО О. А.</i>	
Парадигмальное измерение современного образовательного пространства	220
НАШИ АВТОРЫ	235
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	237
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ «ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СПЕЦИАЛЬНОСТЬ: ФИЛОСОФИЯ, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ».....	238

CONTENTS

Philosophy

<i>ARBELÁEZ-CAMPILLO DIEGO FELIPE, TATSIY V. Y., ROJAS-BAHAMÓN MAGDA JULISSA, DANILYAN O. G.</i> The importance of critical thinking in the life of the modern societies	11
<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> Transformation of values in the information society: the multidimensionality and miscellaneous	28
<i>MANUYLOV E. M., KALINOVSKY Y. Y.</i> Freedom of speech as a value of democratic state-building: security format	44
<i>SEPÚLVEDA JUAN GUILLERMO MANSILLA, BILLEKE CLAUDIA ANDREA HUAQUIÁN, SEPÚLVEDA JUAN GUILLERMO ESTAY, LEIVA GERMÁN MORENO</i> Intersubjectivity and power in the administrative leadership of high schools	57
<i>FININ G. I.</i> Humanitarian aspect of modernizing the educational system	76
<i>MELKEVIK BJARNE</i> «Vulnerability» of the individual and effectiveness of human rights: a question of potentiality?	88
<i>KOVALENKO I. I., MELIAKOVA Y. V., KALNYTSKYI E. A.</i> Socio-cultural reflection in phenomenological paradigm: opportunities and prospects	115
<i>MELIAKOVA Y. V., ZHDANENKO S. B.</i> Posthumanistic culture through the prism of natural human rights	128
<i>BURLUKA O. V.</i> Forming of capacity for self-education of personality in the conditions of informatization of society	145
<i>TROFIMENKO V. A., RADCHENKO Y. M.</i> Preventive measures of the national police of Ukraine: an attempt of philosophical-legal reflection.....	154

Political Science

<i>KINDRATETS O. M.</i> Features of the process of radicalization of society	163
<i>BARABASH O. V.</i> Perspectives of development and priorities of transformation efforts in the republic of Costa Rica	176
<i>STEBLYNA N. O.</i> Political actors in ukrainian digital discourse: ways of representing	192

ZAPOROZHCHENKO R. O.
Ideology as a mechanism of constructing space: empire vs modern state.....206

Sociology

PANFILOV O. Y., SAVCHENKO O. O.
The paradigmatic dimension of the modern educational environment.....220

OUR AUTHORS 235

AUTHOR INDEX 237

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
«THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY.
SPECIALTY: PHILOSOPHY, POLITOLOGY, SOCIOLOGY» 238

ФІЛОСОФІЯ

УДК 141.113:327.8

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213223

Арбелаз-Кампілло Дієго Феліне, доктор філософії, професор, Університет Амазонії, редактор журналу «Amazonia Investiga», Колумбія
dfaca@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-9041-9563

Тацій Василь Якович, доктор юридичних наук, професор, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kancel@nulau.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-6015-3058

Рохас-Багамон Магда Джулісса, доктор філософії, доцент, Університет Сурколомбіана, м. Нейва, Колумбія, заступник редактора журналу «Amazonia Investiga», Колумбія
mjulissa@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4882-1476

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

ЗНАЧЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В ЖИТТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті обґрунтовується, що критичне мислення, будучи атрибутом людської свідомості, так чи інакше проявляє себе в усіх видах діяльності людини, що передбачають використання критичного розуму та подальшого дискурсу. Доводиться,

що найчастіше критичне мислення застосовується саме в політико-правовій сфері. Стверджується, що критичне мислення передбачає для свого застосування демократичну культуру, яка сприяє толерантності, політичним дебатам та соціальному консенсусу.

Ключові слова: критичне мислення, глобалізація, політичний дискурс, правове поле, демократична культура, латиноамериканська філософія.

Постановка проблеми. На початку третього тисячоліття людство ввійшло в епоху глибоких системних трансформацій. Проіснувавши кілька століть, загальний світовий порядок руйнується, поступаючись місцем іншому. Дедалі зростаючий темп соціальних змін породжує нову соціальну реальність, що потребує відповідних форм колективної самосвідомості та іншої якості соціально-критичної рефлексії. Попередній досвід людства підтверджує істину, що в періоди радикальних змін значно зростає потреба в критичному осмисленні минулих і поточних подій, бо це дає шанс краще зрозуміти сьогодення й побачити контури майбутнього. Можна припустити, що адекватне критичне мислення є запорукою духовного здоров'я суспільства та запобігає появі загрозливо-деструктивних явищ.

Важливість дослідження проблеми критичного мислення обумовлена також тим, що в сучасній соціальній філософії посилилася тенденція критицизму і соціального нігілізму через дедалі радикальнішу пропаганду ідей морального та політико-правового релятивізму. Заслуговує на підтримку така ідея: «критичне мислення лише тоді є справжнім благом, коли критика спрямована на поліпшення і вдосконалення тих чи інших аспектів соціального буття, а не на руйнування основ суспільства» [1, с. 4]. Функціональність критичного мислення визначається насамперед його конструктивним та творчим потенціалом, умови накопичення і реалізації якого в сучасному суспільстві також істотно змінилися. Як наслідок, зростає потреба по-новому досліджувати значення критичного мислення в житті сучасного суспільства, особливо в політичній та правовій сферах.

Формулювання цілей. Метою цієї статті є деконструкція найбільш поширеного підходу до критичного мислення як форми участі та політичної дискусії. Головне завдання полягає в тому, аби на основі аналізу різних теоретичних і правових доробок, що діалектично підтримуються на Заході з моменту появи філософської програми політичного модерну, з'ясувати специфіку критичного мислення сучасного соціального (політичного) суб'єкта. Передбачається також аналіз культури критичного мислення в контексті таких понять, як «свобода совісті», «свобода висловлення думок», «автономія особистості», «право на опір гнобленню», «вільний розвиток особистості».

Аналіз досліджень і публікацій в історичній перспективі. Термін «критичне мислення» нерозривно пов'язаний із поняттям «критика» (грец. *kritike* –

мистецтво судження). У «Сучасному словнику із суспільних наук» наводиться визначення критики як «способу духовної діяльності, основне завдання якого полягає в тому, щоб дати цілісну оцінку явища, розкриваючи його суперечності, сильні і слабкі сторони» [2, с. 197]. Під критичним же мисленням (від англ. *critical thinking*) розуміється система суджень, що використовується для аналізу речей та подій з формулюванням аргументованих висновків і дозволяє робити обґрунтовані оцінки, інтерпретації, а також застосовувати отримані результати до ситуацій і проблем [3, с. 24].

На думку деяких дослідників, критичне мислення – це тип міркування, який можна визначити по-різному, але більшість із цих міркувань передбачає певний акт опитування або оцінки. З цієї причини розмова про критичне мислення як таке передбачає посилання на питання і оцінки, які зрештою дають можливість висловити судження або обґрунтувати позицію щодо факту, явища або ідеї [27, с. 196]. Існує думка, що перехід до критичного рівня мислення в тому чи іншому співтоваристві є необхідною передумовою для початку цивілізованого розвитку цієї спільноти [4].

Критичне мислення синтезується, таким чином, у цивілізованому, інтелектуальному середовищі, де є певна дистанція стосовно всіх владних форм, що встановлюють і відтворюють нові політичні, економічні, наукові та релігійні норми. Як вважає французький філософ П.-М. Фуко, такі норми є інституціоналізованими й надають змісту і форми матеріальному та символічному простору, в якому суспільства перебувають під управлінням певних типів влади, що виходять за межі демократичних традицій (норм) [14]. З цього випливає, що такий порядок в усіх його проявах протистоїть критиці, що робить ставку на зміни, аби сприяти постійній оптимізації співвідношення розуму і влади.

За згаданих причин критичне мислення завжди було еталоном, що з незапам'ятних часів виділяє особистостей у світі філософії, політики і культури. Як зазначає еквадорський філософ А. Міна, вже давньогрецькій філософії був властивий критичний дух, бо тодішня гуманітарна освіта заохочувала молодих людей до критики гносеологічних та суспільних норм, що засновані на передбачуваних незаперечних і незмінних істинах, часто регресивних. Доказом такого твердження є феномен сократівської маевтики. Античний контекст критичного мислення, як підкреслює А. Міна, обумовлений завзятими пізнавальними прагненнями таких філософів, як Сократ, Діоген, Платон і Аристотель [24, р. 183].

По завершенні класичної греко-римської цивілізації та впродовж тисячолітнього періоду так званого європейського Середньовіччя встановилась гегемонія християнства в цілому і Католицької церкви зокрема: вільне мислення опинилось під забороною; водночас суспільству був нав'язаний догматич-

но-богословський стиль мислення, що перешкоджало критиці встановленого порядку.

В епоху Відродження поновлюються деякі критичні мисленнєві практики, близькі до антропоцентризму і логоцентризму пізнього модерну, а саме – культивування мистецтва, вивчення риторики і літератури. У класичній праці мексиканського філософа П. Крістеллера про витоки епохи Відродження зроблений висновок про глибоке вивчення гуманістами праць античних авторів, наслідком чого стала ідея людини як провідного суб'єкта історії, який протистойть теоцентристському провіденціалізму релігії. Крім того, історія і філософія стали вважатись привілейованими способами пізнання світу, заснованими на критичному судженні [22].

Однак повною мірою така настанова розгорнеться у добу Просвітництва, коли теоретичним розробкам у сфері критичного мислення буде надано політичного закріплення. У цьому перехідному сценарії під впливом гострої критики зруйнуються основи монархічного абсолютизму, закріпленого в божественному законі та старорежимній державності, яка завжди гарантувала домінування аристократії над усім суспільством. На думку відомого каталонського філософа Х. Ферратера, це ілюстрація прогресивних інтелектуальних і політичних тенденцій XVIII ст., об'єднаних, попри певні відмінності, оптимізмом щодо розуму як наріжного каменю поліпшення становища простої людини в суспільстві та як інструменту для розвитку нової політичної системи (ліберальна держава / світська держава), відокремленої від релігійного мракобісся [13].

Саме тоді робиться ставка на роль освіченого громадянина, спроможного вдосконалювати свій внутрішній світ на основі раціональних принципів, заснованих на досягненнях науки і філософії та здатних революціонізувати світ людської природи та культури в рамках необмеженої прогресистської динаміки. Проте в другій половині XX ст., по завершенні двох світових воєн, ця схема критичного мислення, заклавши основи сучасності, зазнала кризи й поступилася місцем іншим формам критичного мислення.

Як зазначає Х. Гонсалес, представниками франкфуртської школи була сформульована критична теорія суспільства, яка для свого розвитку використовувала ревізійністський марксизм, психоаналіз, а також критично перероблену діалектику Просвітництва. Основне питання, яке філософи цієї школи сформулювали на той час, полягало в такому: як могло статися, що у світі, керованому розумом і критичним мисленням, відбулися дві світові війни, що велися тоталітарними державами, такими як нацистський Рейх і сталінський СРСР [17]?

У пошуках відповіді на це питання більшість представників франкфуртської школи, за винятком Ю. Хабермаса [18; 19], зрештою дійшли висновку,

що філософська програма сучасності зазнала невдач у намаганні стримати сили ірраціональності. Через це, на думку М. Хоркхаймера і Т. Адорно, представникам критичної теорії суспільства зручніше було переформулювати основні ідеали Просвітництва (які сприяли просуванню свободи, рівності та соціальної справедливості), позбавити їх впливу інструментальної раціональності, яка, перебуваючи на службі у продуктивних сил великого капіталу, не виявляє турботи про людську гідність, не помічає негативний вплив виробничих відносин на навколишнє середовище; такий стан максимальною мірою є властивим суспільству споживання, що виводить на сцену одновимірну людину, відчужену від усілякої критичності [21].

Іншими джерелами сучасної соціальної теорії, що суттєво впливають на практику критичного мислення не тільки у виробництві знань, а й використовуються в сучасному політичному дискурсі, є постпозитивістські, феміністські та постмодерністські тенденції. На думку колумбійських філософів Р. Лосада та А. Касаца, такі тенденції сприяли виникненню дослідницьких програм, де наочно демонструвався досвід опору підлеглих груп (жінок, мігрантів, представників ЛГБТ, робітників, селян тощо) та водночас обґрунтовувались теорії, що сприяють розвитку легальної політичної боротьби, спрямованої на розширення їхніх прав та можливостей перед гегемоністськими державами [23].

Методологія. У гносеологічному плані автори використовують конструктивістську концепцію наукового знання, яка, на думку відомих латиноамериканських методологів науки Д. Ортіса і М. Баррера, виражається в суб'єктивному процесі конструювання багатовимірного знання як особливого способу, що дає можливість кожній людині сприймати, організувати й наділяти смислом навколишню реальність [25; 5]. Цей процес, у свою чергу, обумовлений діяльністю центральної нервової системи, яка націлена на створення послідовної інтерпретованої моделі, що надає сенсу й унікальності людському життю. З цією метою конструктивізм постулює, що соціальна реальність є результатом інтерсуб'єктивної артикуляції різних конкретних реальностей, що виникають із психологічних здібностей та у певних соціокультурних умовах, які динамічно змінюються в часі й просторі.

При застосуванні такої парадигми в міждисциплінарних дослідженнях феномену влади (зокрема, таких фундаментальних проблем, як критичне мислення та політична участь/обговорення) утворюється когнітивний простір, в якому однаково цінуються умови, символічний вимір знання і способи мислення, тісно пов'язані із соціальними уявленнями або колективним уявним. Усе це дозволяє структурувати дослідницьку сферу – політичну епістемологію, де всі науки й дисципліни, спрямовані на вивчення влади, є органічно поєднаними, щоб кожна по-своєму могла виявити умови й обставини, які в теорії

та на практиці дозволяють здійснювати й розвивати відносини як основний засіб громадського контролю.

Крім того, проєкт документального дослідження передбачає звернення до архіву плідних наукових статей та академічних текстів (див. бібліографічний опис), що дає можливість скористатися наявним критичним апаратом для організації, категоризації та інтерпретації текстів.

Як влучно зазначив колумбійський дослідник Л. Гомес, мета такої форми дослідження, що зазвичай включається в якісні феноменологічні й герменевтичні координати, хоча вона також працює в кількісних роботах, полягає в тому, щоб створити міжетекстовий діалог для більш глибокого розуміння аргументів авторів і, таким чином, сприяє виробництву нових або оновлених знань, що поєднують у собі теоретичні положення й аргументовану думку автора [16].

Дане дослідження проводилося в три різні етапи.

По-перше, були зібрані бібліографічні матеріали, що безпосередньо вплинули на масштаби і поточний стан проблеми. Потім був здійснений вибір праць за такими критеріями: оригінальність, аргументативна ясність та внесок у поглиблення теми.

По-друге, ми розпочали інтерпретацію та реконструкцію щотижневих уявлень про синтез антології, об'єднавши три рівні читання: а) читання між рядків, що полягало у виявленні прихованих, суперечливих, ідеологічних чи епістемологічних позицій авторів; б) читання по рядках з метою оцінки ілюкативної (внутрішньої) сили авторів та комунікативної спрямованості їхніх робіт; в) традиційне, або рядкове, прочитання, спрямоване на точне розуміння буквального значення написаних текстів [30].

Нарешті, по-третє, на текст статті вплинули дискурсивні особливості латиноамериканської філософії, що посприяло адекватній оцінці негативного впливу матеріального і символічного порядку, наявного в регіоні. Це корелює з висловлюванням відомого латиноамериканського філософа і теолога Е. Дуселя про те, що сучасність сфокусована на дуже обмежених фрагментах суспільства виключно з метою вигоди правлячих еліт, які натуралізують або роблять латентними ситуації злиднів і відчуження значної частини населення і які не визнають критики своїх дій та уявлень про світ [11]. По суті це дискурсивний жанр, що повторює основні положення політичної філософії, але використовує історичні та теоретичні докази для формулювання своїх суджень і оцінок реальності. Утім слід пам'ятати, що така філософська традиція була недостатньо самокритичною і в деяких випадках виродилася в риторичну спадщину радикальних і авторитарних урядів украї лівого спрямування.

Виклад основного матеріалу. Аналіз публікацій з обраної проблематики показує, що дослідження критичного мислення представлені в найрізнома-

нітніших галузях – таких, як політологія, право, філософія, соціальна психологія, ділове адміністрування, політичне керівництво і політичне лідерство та багатьох інших. У будь-якому випадку цей спосіб мислення передбачає можливість узяти під сумнів певні проблемні реалії або більш загальну оцінку ситуації як парадигми, що є основою наукового, політичного або епістемологічного порядку в даний історичний момент, а також дає змогу піддати сумніву аргументи й асиметричні відносини, що заважають гармонійному розвитку людської особистості на догоду еліт і на шкоду простим людям. Контррегемоністський дискурс, що є засобом для критичного мислення, як правило, завершується пропозиціями – простими або складними, абстрактними або конкретними – для формування альтернативних порядків або парадигм домінування, утім це необов'язково має бути так, через те що будь-яка аргументована критика є достатньою сама по собі.

На нашу думку, критичне мислення виявляється набагато частіше у сфері освіченої та обізнаної спільноти, у даному випадку в політичних питаннях, що становлять взаємний інтерес. Це правильно принаймні з двох причин: по-перше, критика без аргументованого обґрунтування або застосування її без переконливих емпіричних даних на її підтвердження є насправді не проявом критичного мислення, а актом безвідповідальності, що не заслуговує на гідну реакцію. По-друге, критичне мислення, як і будь-яка інша форма мислення, повинне здійснюватися на основі базових знань про реальність, ситуації або ідеї, що мають бути спростовані раціональним політичним суб'єктом, який бажає зробити свій внесок у розвиток комунікативних дій, за умови, як зазначає Ю. Хабермас, їх обґрунтованості та здійсненності [20].

Поняття критичного мислення набуває різних ідейно-політичних позначень та конотацій залежно від дискурсу і контексту, в яких воно використовується як дорадчий інструмент. Однак усе вказує на те, що критичне мислення є атрибутом людської свідомості, яка певним чином виявляє себе в усіх видах людської діяльності, де передбачене використання критичного розуму й подальшого дискурсу. Такий дискурс можливий тільки серед рівних суб'єктів, оскільки відомо, що у вертикальних відносинах, що мають тенденцію відокремлювати одних людей від інших з позиції передбачуваної неповноцінності, критика заздалегідь знищується або принаймні зводиться до її мінімального вияву.

Критичне мислення і свобода вираження у правовому полі. У сучасній юриспруденції існує величезна кількість визначень права. Однак, беручи до уваги акцент авторів статті на особливостях критичного мислення в іспаномовних країнах, вважаємо за доцільне застосувати визначення права відомого професора Л. Капоте з Університету Ла-Лагуна (Іспанія). На його думку, «право – це дисципліна, в якій критичне мислення має бути важливим інстру-

ментом для розробки дійсно справедливих правил і їх справедливого застосування» [7, р. 204]. Справді, юридичні науки починаються з інтерпретації реальності, що базується на перевірених фактах, які, у свою чергу, стають засадою для норм. Почуття справедливості виникає з цього раціонального сприйняття реальності, метою якого є встановлення балансу на основі рівності й соціального консенсусу.

Відповідно, присутнє у правовому полі критичне мислення сприяє створенню регулятивних інститутів, що відповідають вимогам суспільства. При цьому застосування критики неможливе без попереднього встановлення умов для її конкретизації. Так, Національні установчі збори Колумбії в 1991 р. стали сприятливою платформою для дискусії, обговорення ідей, наведення суперечливих точок зору заради історичного розвитку країни, що не тільки визначило Політичну конституцію, а й дозволило досягти суттєвої згоди для укладення соціального пакту, чинного й дотепер.

Отже, застосування критичного мислення на юридичному рівні потребує демократичної культури, що сприяє терпимості, політичним дебатам і соціальному консенсусу. Крім того, криміналізація злочинів, пов'язаних з висловленням людських думок, не тільки суперечить принципу свободи, а й знижує критичне мислення. У зв'язку з цим Міжамериканський суд з прав людини у своєму рішенні від 2 травня 2008 р. постановив, що «тільки факти, а не думки, можуть зазнати випробування правдою чи оманною» [9], і це підтвердило принцип, що свобода думки, свобода індивіда як суб'єкта мислення не повинні відхилятися з причин, пов'язаних зі сповідуваними ідеями або переконаннями особистості. Цей принцип перебуває в гармонії з демократією, політичною системою, що сприяє розвитку критичного мислення, захищаючи свободу, незгоду і терпимість. По суті, демократія, як зазначає іспанський дослідник А. Сантістебан, також є «серією процедур для спілкування, суперечок, діалогу, дебатів і прийняття рішень, для розв'язання неминучих конфліктів, що виникають унаслідок співіснування» [31, р. 7].

Слідуючи такій настанові, вищі суди в Латинській Америці визнали важливість права особистості на свободу думок та їх вираження у своїх відповідних правових актах (Міжамериканська комісія з прав людини, 2013), що дозволило зміцнити демократію і заохотити критичне мислення. Так, у численних рішеннях Конституційного суду Колумбії заявлено про свободу вираження поглядів у межах, установлених Конституцією 1991 р. Наприклад, у рішенні від 22 травня 2007 р. Суд викладає свої аргументи на користь просування і захисту свободи слова: «Основним виправданням того, щоб надати свободі висловлення думок центральне місце в сучасних конституційних режимах, є те, що за допомогою їх захисту кожна нація сприяє представницькій демократії, громадській участі та самоврядуванню. Цей аргумент під-

креслює, що спілкування і вільний обмін інформацією, думками та ідеями в суспільстві є важливим елементом системи демократичного і представницького управління, а отже, свободи висловлення думок, дозволяючи вести відкриті та енергійні дебати у громадських справах, виконуючи центральну політичну функцію» [9, р. 9].

Отже, критичне мислення притаманне порядку свободи, за якої визнається чільне місце особистості в суспільстві, а також ідеал, який поступово розширюється в глобалізованому світі, де попри реальну латентну соціальну нерівність наявні велика правова обізнаність та політика щодо важливості забезпечення вільної реалізації особистості, що сприяє розширенню критичного мислення.

Глобалізація і роль критичного мислення як форми участі й політичної дискусії. Важливим аспектом цієї статті є визначення ролі критичного мислення як форми участі й політичної дискусії в умовах глобалізації. В одній зі своїх праць відомий соціолог і філософ П. Бурдьє зазначає, що глобалізація може спричинити суспільний феномен деполітизації, що призводить до демобілізації і деморалізації домінуючих [6]. Характерні риси опору цій схемі панування в сучасному світі втілюються в соціальних рухах, що являють собою, на думку Л. Саламанса, «колективні дії, що формулюють переваги важливих соціальних конгломератів у пошуках змін у певних схемах соціального структурування» [29, р. 326].

Деполітизація в глобалізованому світі – це стратегія, спрямована на демобілізацію соціальних рухів. Ця мета стає конкретною, коли соціальні суб'єкти втрачають напрям своєї боротьби, тобто перестають сприймати смисл своїх перетворювальних дій. У такому випадку втрата громадськими активістами широкого бачення свідчить про відсутність або ігнорування критичного мислення.

Дійсно, критичне мислення потрібне для того, щоб будь-який соціальний суб'єкт чітко усвідомлював реальну мету і причину своєї боротьби. Отже, необхідно, щоб дослідники, інтелектуали або суб'єкти знань включали у визначення ідеалів ту модель суспільства, яка має бути досягнута за допомогою колективних дій. Критичний зміст, який ці мислителі привносять у свої роздуми, зрештою стає ідеологічним підходом, що становить те підґрунтя, на якому буде сформульована критичність соціального колективу.

Однак, як вважає впливовий португальський соціолог С. Сантуш, це інтелектуальне посередництво ризикує взяти на себе роль, яка йому не належить, оскільки критерії еліти в цьому інтелектуальному випадку знижуються і стають безплідними, якщо вони не виходять за межі усвідомлених колективних дій [10]. Таким чином, сенс інтелектуального посередництва полягає в тому, щоб відкрити двері для появи нових колективних суб'єктивностей, тобто спільного бачення змін у масштабі встановленого порядку.

З політичної точки зору, без критики соціальні об'єднання не виходять за межі простих автономних груп і не усвідомлюють мету змін. Звичайно, тут криється претензія сучасного порядку в глобалізованому світі, в якому цінується нейтральний або байдужий стан громадянина замість запитливого та активного ставлення останнього до критики.

Аналіз і обговорення результатів. Критичне мислення не є винятковим надбанням якогось певного суспільного руху або будь-якої політичної партії, чи то лівих, чи то правих за своєю природою. Насправді, як зазначає А. Перес-Естевес, критичність може бути присутньою в будь-якому політичному проєкті, якщо розум указаний як центральна умова для подолання однодумності – ідеології, що веде до фанатизму, закриваючи двері для міжсуб'єктивного діалогу, плюралізму і досягнення домовленостей, заснованих на аргументах та ключових цілях демократичної системи [28].

Однак навіть на самому початку ХХІ ст. помітна відсутність систематичного і всеосяжного критичного мислення [15], яке сприяє політичним діям громадян, громадських рухів, партійних груп, профспілкових організацій та інших дорадчих майданчиків, де відбуваються колективні дії для соціальних змін.

Дійсно, соціальні зміни становлять центральну проблему критичного мислення в колективному вимірі [32]. Такий підхід вимагає обґрунтування колективної мети, позбавленої ідеологічного фанатизму, який підпорядковує цілісність особистості вищим інтересам тоталітарних систем (наприклад, комунізму і неолібералізму). Звідси важливість формування особистості в контексті свободи і простору критичності для участі в політичному житті.

Звичайно, критичне мислення зароджується під час рефлексії, але не обмежується нею через те, що передбачає практичні висновки. Як слушно підкреслює Е. Чеботарьов, критичне мислення поєднує в собі теорію, практику або політичну дію [8]. Ось чому недостатньо навчати громадян критично ставитись до соціальної реальності; необхідне подальше формування політичного характеру, що має привести до демократичної раціональності.

Кристалізація такої раціональності з критичного мислення сприяє зв'язку критичності людини із соціально-історичним контекстом. Критична теорія, запропонована франкфуртської школою, і зокрема Максом Хоркхаймером, обґрунтувала генезис або основний зв'язок між теорією, практикою та соціально-історичним контекстом. Таким чином, з теоретичної точки зору, «концептуальні організації або систематизація знань, наук були і створюються у зв'язку з мінливим процесом соціального життя» [26, р. 105].

Що стосується практики, то саме в соціально-історичному контексті можуть бути виявлені коріння ідентичності та культурні координати, які надають сенсу народному проєкту, що має виникати внаслідок спільної згоди, а не

через нав'язування. Отже, справедливо і необхідно говорити про латиноамериканське критичне мислення [12], засноване на діалозі й політико-ідеологічній мозаїці, тобто інклюзивне і множинне мислення, що не зводиться до обмежених координат ідеології.

Висновки. Демократія – це природний простір критичного мислення. У ній індивід, соціальні групи й соціальні рухи знаходять основні умови для розвитку критичності: свободу (визнання у правовому плані свободи думки і вираження) і можливість інакомислення для того, щоб добиватися соціальних змін. У цьому сенсі критичне мислення – це не виняткове надбання прогресивної або консервативної ідеології, а кожної людини і соціальної групи, які в контексті демократичних процедур розмірковують про існуючий порядок і необхідність його трансформації.

Тоталітарні системи пригнічують критичне мислення, і хоча вони не скасовують його через опір деяких незгодних голосів, вони перешкоджають його поширенню серед населення. Зміна або порушення порядку справедливості, рівності та участі, прагнення, властиві критичному баченню суспільства, змінюються в тоталітаризмі (чи то правому, чи то лівому) на ідеологію контролю, за якої свобода обмежується насадженням віри в неіснуючий функціональний порядок, що насправді позбавлений мінімуму раціональності.

Демократичні системи, на відміну від тоталітарних, сприяють свободі висловлення думок і визнають право громадян мислити інакше, ніж це вважається звичним у суспільстві. Таким чином, критичне мислення не становить загрози для демократії, а є її частиною, тоді як для тоталітаризму критичне мислення являє загрозу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болотова У. В. Критическое мышление в жизни современного общества: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Пятигорск, 2007. 22 с.
2. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. Харків: Прапор, 2006. 432 с.
3. Facione P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction. Millbrae: California Academic Press, 1990. 112 p.
4. Турчин В. Ф. Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции. Изд. 2-е. Москва: ЭТС, 2000. 368 с.
5. Barrera M. Modelos epistemológicos en investigación y educación. Caracas: Sygal Quirón Ediciones, 2010. 100 p.
6. Bourdieu P. Pensamiento y Acción. Caracas: Monte Ávila, 2005. P. 121–124.
7. Capote L. Derecho, justicia y pensamiento crítico. *Dilemata*. 2018. No. 26. P. 197–205.

8. Cebotarev E. El enfoque crítico: una revisión de su historia, naturaleza y algunas aplicaciones. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y juventud*. 2003. Vol. 1, issue 1. P. 3–27.
9. Comisión Interamericana de Derechos Humanos. Jurisprudencia nacional sobre libertad de expresión y acceso a la información. OEA. 2013. URL: <http://www.oas.org/es/cidh/mandato/Basicos/estatutoCIDH.asp> (дата звернення: 05.06.2020).
10. De Sousa Santos. B. Interrogando al pensamiento crítico latinoamericano. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales*. 2009. Año I, No. 2. P. 1–11.
11. Dussel E. Hacia una filosofía política crítica. Derechos humanos y desarrollo. Barcelona: Desclée, 2001. 452 p.
12. Esquivel S. Pensamiento crítico latinoamericano. Pensar subjetividades emergentes. Congreso Nacional de Investigación Educativa. San Luís-Potosí México: COMIE, 2017. P. 1–11.
13. Ferrater J. Diccionario de Filosofía. Barcelona: Ariel filosofía, 2004. 963 p.
14. Foucault M. Microfísica del poder. Madrid: Las Ediciones de la Piqueta, 1993. 200 p.
15. Gambina J. El pensamiento crítico en tiempos de crisis y cambio político. Las problemáticas en las Ciencias Sociales contemporáneas. Encuentro de Investigadores de Ciencias Sociales de la Región Centro Oeste y la. *5º Binacional con la IV Región de la República de Chile*. Santiago-Chile, 2009. P. 6–12.
16. Gómez L. Un espacio para la Investigación Documental. *Revista Vanguardia Psicológica*. 2011. Vol. 1, No. 2. P. 226–233.
17. González J. La teoría crítica de la Escuela de Frankfurt como proyecto histórico de racionalidad revolucionaria. *Revista de Filosofía*. 2002. Vol. 27, No. 2. P. 287–303.
18. Habermas J. La inclusión del otro Estudios de teoría política. Barcelona: Paidós, 1999. 258 p.
19. Habermas J. Teoría de la acción comunicativa I Racionalidad de la acción y racionalización social. Bogotá: Taurus Humanidades, 1999. 517 p.
20. Habermas J. Facticidad y validez Sobre el derecho y el Estado democrático de derecho en términos de teoría del discurso. Barcelona: Trotta, 2000. 696 p.
21. Horkheimer M., Adorno, T. W. Dialéctica de la Ilustración. Fragmentos filosóficos. Valladolid: Editorial Trotta, 1998. 304 p.
22. Kristeller P. El pensamiento renacentista y sus fuentes. México DF.: Fondo de Cultura Económica, 1979. 366 p.
23. Losada R., Casas, A. Enfoques para el análisis político Historia Epistemología y perspectivas de la ciencia política. Bogotá: FLACSO-Biblioteca, 2008. 394 p.
24. Mina Á. Amor a la filosofía y el espíritu crítico: una pedagogía de la filosofía y epistemología del pensamiento crítico. *Sophia, Colección de Filosofía de la Educación*. 2012. No. 12. P. 181–190.
25. Ortiz D. El constructivismo como teoría y método de enseñanza. *Sophia, Colección de Filosofía de la Educación*. 2015. No. 19. P. 93–110.
26. Osorio S. La teoría crítica de la sociedad de la Escuela de Frankfurt. Algunos presupuestos teóricos-críticos. *Revista Educación y Desarrollo Social*. 2007. Vol. 1, No. 2. P. 104–119.

27. Palacios W., Álvarez M., Moreira J., Morán C. Una mirada al pensamiento crítico en el proceso docente educativo de la educación superior. *Edumecentro*. 2017. Vol. 9, No. 4. P. 194–206.
28. Pérez-Estévez A. La acción comunicativa de Habermas como diálogo racional. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. 2012. Vol. 29, No. 70. P. 21–50.
29. Salamanca L. Obreros, movimiento social y democracia en Venezuela. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 1998. P. 93–114.
30. Sánchez A. Manual de redacción académica e investigativa: cómo escribir, evaluar y publicar artículos. Medellín: Católica del Norte Fundación Universitaria, 2011. 226 p.
31. Santisteban A. Formación de la ciudadanía y educación política. Barcelona. 2004. URL: [http://www.file:///C:/Users/User/Downloads/Dialnet-FormacionDeLaCiudadaniaYEducacionPolitica-1454090%20\(3\).pdf](http://www.file:///C:/Users/User/Downloads/Dialnet-FormacionDeLaCiudadaniaYEducacionPolitica-1454090%20(3).pdf) (дата звернення: 17.05.2020).
32. Stolongo P., Delgado C. El pensamiento crítico ante la complejidad social. En *La revolución contemporánea del saber y la complejidad social. Hacia unas Ciencias Sociales de nuevo tipo*. Buenos Aires: CLACSO, 2006. P. 95–114.

REFERENCES

1. Bolotova, U. V. (2007). Kriticheskoye myshleniye v zhizni sovremennogo obshchestva. *Extended abstract of candidate's thesis*. Pyatigorsk [in Russian].
2. Suchasnyy slovnyk iz suspil'nykh nauk (2006) / Za red. O. H. Danyl'yana, M. I. Panova. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
3. Facione, P. A. (1990). *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. Millbrae: California Academic Press.
4. Turchin, V. F. (2000). Fenomen nauki. Kiberneticheskiy podkhod k evolyutsii. Izd. 2-ye. Moskva: ETS [in Russian].
5. Barrera, M. (2010). Modelos epistemológicos en investigación y educación. Caracas: Sypal Quirón Ediciones [in Spain].
6. Bourdieu, P. (2005). Pensamiento y Acción. Caracas: Monte Ávila. 121–124 [in Spain].
7. Capote, L. (2018). Derecho, justicia y pensamiento crítico. *Dilemata*. 197–205 [in Spain].
8. Cebotarev, E. (2003). El enfoque crítico: una revisión de su historia, naturaleza y algunas aplicaciones. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales, Niñez y juventud*. Vol. 1, issue 1, 3–27 [in Spain].
9. Comisión Interamericana de Derechos Humanos. Jurisprudencia nacional sobre libertad de expresión y acceso a la información. OEA. (2013). URL: <http://www.oas.org/es/cidh/mandato/Basicos/estatutoCIDH.asp> [in Spain].
10. De Sousa Santos, B. (2009). Interrogando al pensamiento crítico latinoamericano. *Revista Latinoamericana de Ciencias Sociales*. 1, 2, 1–11 [in Spain].
11. Dussel, E. (2001). *Hacia una filosofía política crítica*. Derechos humanos y desarrollo. Barcelona: Desclée [in Spain].
12. Esquivel, S. (2017). Pensamiento crítico latinoamericano. Pensar subjetividades emergentes. *Congreso Nacional de Investigación Educativa*. San Luís-Potosí México: COMIE, 1–11 [in Spain].

13. Ferrater, J. (2004). Diccionario de Filosofía. Barcelona: Ariel filosofía [in Spain].
14. Foucault, M. (1993). Microfísica del poder. Madrid: Las Ediciones de la Piqueta [in Spain].
15. Gambina, J. (2009). El pensamiento crítico en tiempos de crisis y cambio político. Las problemáticas en las Ciencias Sociales contemporáneas. 5° Encuentro de Investigadores de Ciencias Sociales de la Región Centro Oeste y la 5° Binacional con la IV Región de la República de Chile. Santiago-Chile, 6–12 [in Spain].
16. Gómez, L. (2011). Un espacio para la Investigación Documental. *Revista Vanguardia Psicológica*. Vol. 1, 2, 226–233 [in Spain].
17. González, J. (2002). La teoría crítica de la Escuela de Frankfurt como proyecto histórico de racionalidad revolucionaria. *Revista de Filosofía*. Vol. 27, 2, 287–303 [in Spain].
18. Habermas, J. (1999). La inclusión del otro Estudios de teoría política. Barcelona: Paidós [in Spain].
19. Habermas, J. (1999). Teoría de la acción comunicativa I Racionalidad de la acción y racionalización social. Bogotá: Taurus Humanidades [in Spain].
20. Habermas, J. (2000). Facticidad y validez Sobre el derecho y el Estado democrático de derecho en términos de teoría del discurso. Barcelona: Trotta [in Spain].
21. Horkheimer, M., Adorno, T. W. (1998). Dialéctica de la Ilustración. Fragmentos filosóficos. Valladolid: Editorial Trotta [in Spain].
22. Kristeller, P. (1979). El pensamiento renacentista y sus fuentes. México DF.: Fondo de Cultura Económica [in Spain].
23. Losada, R., Casas, A. (2008). Enfoques para el análisis político Historia Epistemología y perspectivas de la ciencia política. Bogotá: FLACSO-Biblioteca [in Spain].
24. Mina, Á. (2012). Amor a la filosofía y el espíritu crítico: una pedagogía de la filosofía y epistemología del pensamiento crítico. *Sophia, Colección de Filosofía de la Educación*. 12., 181–190 [in Spain].
25. Ortiz, D. (2015). El constructivismo como teoría y método de enseñanza. *Sophia, Colección de Filosofía de la Educación*. 19, 93–110 [in Spain].
26. Osorio, S. (2007). La teoría crítica de la sociedad de la Escuela de Frankfurt. Algunos presupuestos teóricos-críticos. *Revista Educación y Desarrollo Social*. Vol. 1, 2, 104–119 [in Spain].
27. Palacios, W., Álvarez, M., Moreira, J., Morán, C. (2017). Una mirada al pensamiento crítico en el proceso docente educativo de la educación superior. *Edumecentro*. Vol. 9, 4, 194–206 [in Spain].
28. Pérez-Estévez, A. (2012). La acción comunicativa de Habermas como diálogo racional. *Utopía y Praxis Latinoamericana*. Vol. 29, 70, 21–50 [in Spain].
29. Salamanca, L. (1998). Obreros, movimiento social y democracia en Venezuela. Caracas: Universidad Central de Venezuela, 93–114 [in Spain].
30. Sánchez, A. (2011). Manual de redacción académica e investigativa: cómo escribir, evaluar y publicar artículos. Medellín: Católica del Norte Fundación Universitaria [in Spain].
31. Santisteban, A. (2004). Formación de la ciudadanía y educación política. Barcelona. URL:[http://www.file:///C:/Users/User/Downloads/Dialnet-FormacionDeLaCiudadaniaYEducacionPolitica-1454090%20\(3\).pdf](http://www.file:///C:/Users/User/Downloads/Dialnet-FormacionDeLaCiudadaniaYEducacionPolitica-1454090%20(3).pdf) [in Spain].

32. Stolongo, P., Delgado, C. (2006). El pensamiento crítico ante la complejidad social. En La revolución contemporánea del saber y la complejidad social. Hacia unas Ciencias Sociales de nuevo tipo. Buenos Aires: CLACSO, 95–114 [in Spain].

Арбелаез-Кампило Диего Фелипе, доктор философии, профессор, Университет Амазонии, редактор журнала «Amazonia Investiga», Колумбия

Таций Василий Яковлевич, доктор юридических наук, профессор, ректор Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Рохас-Бахамон Магда Джулисса, доктор философии, доцент, Университет Сурколумбиана, г. Нейва, Колумбия, заместитель редактора журнала «Amazonia Investiga», Колумбия

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ЗНАЧЕНИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

В статье обосновывается, что критическое мышление, будучи атрибутом человеческого сознания, так или иначе проявляет себя во всех видах деятельности человека, предполагающих использование критического разума и последующего дискурса. Обращается внимание, что чаще всего критическое мышление применяется именно в политико-правовой сфере. Утверждается, что критическое мышление предполагает для своего применения демократическую культуру, которая способствует толерантности, политическим дебатам и социальному консенсусу.

Ключевые слова: критическое мышление, глобализация, политический дискурс, правовое поле, демократическая культура, латиноамериканская философия.

Arbeláez-Campillo Diego Felipe, PhD, professor, University of the Amazon, Editor «Amazonia Investiga» Journal, Colombia

Tatsiy Vasyl Yakovych, Doctor of Legal Sciences, Professor, Rector of Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Rojas-Bahamón Magda Julissa, PhD, Docente IE Jorge Eliecer Gaitán, Universidad de la Amazonia, Coeditor «Amazonia Investiga» Journal, Colombia

Danilyan Oleg Gennadyevich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of the Department of Philosophy of Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

THE IMPORTANCE OF CRITICAL THINKING IN THE LIFE OF THE MODERN SOCIETIES

Problem setting. *Critical thinking is an attribute of consciousness that can be manifested in all human activities where it is required, as a condition of possibility, in the use of critical reason and deliberation. Consequently, it is in the domains of politics that critical thinking is used more frequently, to discuss the scope and concrete significance of the discourses and practices that, from the exercise of public powers, are deployed on intelligent citizenship and with the minimum necessary of information for peer deliberation.*

Recent research and publications analysis. *The term «critical thinking» itself is inextricably linked with the concept of «criticism. The Modern Dictionary of Social Sciences defines the term «criticism» as «a way of spiritual activity, the main task of which is to give a holistic assessment of the phenomenon, revealing its contradictions, strengths and weaknesses». Critical thinking is understood as a system of judgments, which is used to analyze things and events with the formulation of sound conclusions and allows us to make informed estimates, interpretations, and also apply the results to situations and problems. According to a number of researchers (Palacios, Alvarez, Moreira, and Moran, 2017), critical thinking is a type of reasoning that can be defined differently, but most of these reasoning always have something to do with the act of a survey or assessment. For this reason, speaking of critical thinking in general terms, references are made to questions and assessments, which ultimately make it possible to express a judgment or substantiate a position regarding a fact, phenomenon or idea. There is a position that the transition to a critical level of thinking in a particular community is a necessary prerequisite for the beginning of the civilized development of this community.*

Paper objective. *The objective of this article is to deconstruct the most common contributions of critical thinking, as a form of participation and political deliberation. It is about investigating what it implies for a social actor or political subject to think critically, by reviewing different theoretical and legal developments, which have been propping up dialectically in the West, since the advent of the philosophical program of political modernity, a culture of critical thinking that subsumes to different notions such as: freedom of conscience, freedom of expression, autonomy of the person, rights of resistance to oppression and free development of personality.*

Methodology. *Methodologically it is a research of documentary design developed in the coordinates of the philosophical essay, next to the Latin American philosopher and the revision of the most popular political theory.*

Paper main body. *Democracy is the natural space of critical thinking. In it, the individual – and beyond, the social movements – find the basic conditions for the development of criticality: freedom (recognition in the legal plane of freedom of thought and expression), and the possibility of dissenting in order to seek social change. In this*

sense, critical thinking is not the exclusive patrimony of a progressive or conservative ideology, but of every person and social group that, in a context of democratic exercise, think about the established order and its transformation.

Totalitarian systems repress critical thinking, and although they do not cancel it due to the resistance of some dissenting voices, they prevent it from becoming generalized in the population. The change or conformation of an order of justice, equality and participation, aspiration present in the critical vision of society, is replaced in totalitarianism (either from the right or from the left) by an ideology of control, where freedom is curtailed, to sow in the population the belief in a non-existent functional order; when in reality it is devoid of a minimum of rationality.

Democratic systems, in contrast to totalitarian systems, promote freedom of expression and recognize the right of citizens to think differently from what is considered normal in society. In this way, critical thinking does not represent a threat to democracy, but is part of it; while for totalitarianism, it is simply subversive and dangerous.

Conclusions of the research. *Among the main findings, the idea that critical thinking is not the exclusive patrimony of certain self-defined political and ideological tendencies as progressive in the region stands out. It is concluded that, this way of thinking is uncomfortable per se for all the paradigms that serve as the basis for the status quo, in politics and society.*

Keywords: *critical thinking, globalization, political discourse, legal reality, democratic culture, Latin American philosophy.*

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: odana@i.ua
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5308-4664>

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: БАГАТОВИМІРНІСТЬ ТА РІЗНОПОРЯДКОВІСТЬ

У статті акцентується увага на тезі, що кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. Кардинальні зміни в ціннісному ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними. Інформаційна цивілізація змінює не просто статус інформації, а й різко розширює її негативні можливості.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформація, цінності, комунікації, інформаційні технології, віртуалізація.

Постановка проблеми. Сьогодні відбувається зміна світоглядних парадигм – на перше місце висуваються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, однак, з іншого – як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У таких умовах сучасна людина відчуває на собі моральний тиск від розвитку інформатизації, від чого страждає її внутрішній світ, втрачаючи ціннісні орієнтири духовності [1, с. 14]. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої

культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді.

Інформаційне суспільство – одна з теоретичних моделей, що використовуються для описання й характеристики якісно нового етапу суспільного розвитку, в який вступили розвинені країни з початком інформаційно-комп'ютерної революції. Технологічною підставою такого суспільства стають не індустріальні, а інформаційні й телекомунікаційні технології.

Аксіологічна проблематика, розкриваючи ціннісне ставлення людини до світу, володіє величезною значущістю для розуміння сутності і світогляду людини, а характер цінностей визначається спрямованістю суспільних відносин і самоідентифікації особистості. Проблема цінностей завжди актуальна в перехідні періоди розвитку соціуму. Аксіологічні трансформації, які відбуваються сьогодні, можна інтерпретувати як багатовимірні й різнопорядкові, оскільки у своїй основі вони мають традиційні установки. Унаслідок цього усвідомлення й осмислення світоглядних змін включає «переоцінку цінностей», яка може як набувати виду прогресивного заперечення основ попереднього суспільного устрою, так і виражатися в нових формах втілення минулих аксіологічних парадигм.

Отже, звернення до аксіологічних підстав суспільного розвитку набуває виняткової актуальності в наші дні у зв'язку зі зміною світових цивілізацій. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається насамперед духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини [2–4 та ін.].

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволяє констатувати, що сучасна наука оперує численними доробками стосовно означеної проблематики. Разом із тим цілісне філософське осмислення багатовимірності й різновекторності аксіологічних трансформацій у надзвичайно швидкоплинних і мінливих умовах сучасності потребує постійного сутнісного коригування.

Формулювання цілей. Метою статті є спроба уточнення сутності й проявів ключових трансформаційних процесів в аксіосфері сучасного інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. У новому тисячолітті ідея інформаційного суспільства все більш висувається як універсальна ідеологія в умовах глобалізації і наростання комплексу світоглядних проблем, аксіологічних пріоритетів і зростання потреб людей. З усієї великої сукупності характерних рис інформаційного суспільства у контексті дослідження проблеми трансформації ціннісної сфери акцентуємо увагу на таких:

1. Інформація стає головним економічним ресурсом, а інформаційний сектор виходить на перше місце за темпами розвитку, за кількістю зайнятих, за часткою капіталовкладень.

2. Є розвинена інфраструктура, що забезпечує створення достатніх інформаційних ресурсів. Це в першу чергу система освіти і наука. Основною формою власності стає інтелектуальна власність.

3. Інформація стає предметом масового споживання через систему засобів масової інформації (ЗМІ). Інформаційне суспільство забезпечує будь-якому індивіду доступ до будь-якого джерела інформації, що гарантується законом і технічними можливостями. Виробляються правові основи інформаційного суспільства.

4. Формується новий світогляд, у рамках якого значне місце займають віртуальні цінності. Це веде до трансформації традиційних моральних норм заборонного й дозвільного характеру, до виникнення моральних конфліктів і колізій, що справляють суттєвий вплив на духовно-моральний світ людини, її самоідентифікацію.

5. Ділова активність і культура спілкування в цілому переносяться в інформаційно-комунікативне середовище, унаслідок чого в суспільстві формуються віртуальні сфери життя (економіка, політика, освіта, право тощо), які породжують новий тип віртуального світогляду, що визначає специфічну систему моральних цінностей символічно-симулятивного характеру.

Як найбільш важливу рису інформаційного суспільства дослідники виділяють його мережевий характер, який прийшов на зміну колишній стратифікованій структурі, де домінуючі функції і процеси «все більше виявляються організованими за принципом мереж» [5]. Інформаційні технології самі стають додатковим каналом соціальної стратифікації й мобільності. Знаковий образ явища стає настільки ж цінним, як і саме явище. Відмінності реальних людей від симуляцій Інтернету є настільки неістотними, що віртуальне спілкування втрачає будь-яку прив'язку до соціального статусу комунікатора і реципієнта. Тому сумнівно, що критерій кількості інформації, що циркулює в рамках тієї або іншої спільноти, може бути основоположним чинником для переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Тобто можна вважати, що при індустріальному суспільстві інформації було накопичено і створено більше, аніж при феодальному, в іншому випадку не було б системи, при якій наукова база дозволяла використовувати у виробництві складну техніку. Однак саме такий розгляд питання залишає позаду просте співвідношення якості й кількості. Дійсно цінної та корисної інформації завжди було дуже мало. Ці знання завжди були недоступні для більшості не тільки в силу їх розумових здібностей, а й у силу соціального статусу. На наш погляд, це пояснюється тим, що якщо кожен член спільноти знає основні механізми його функціонування, володіє всіма стратегічними знаннями та вміннями різних сфер життя цієї спільноти, то йому дана спільнота перестає бути корисною, певним чином втрачає цінність для людини. Іншими словами, у такому випадку дане інформаційне суспільство було б суспільством без усяких фізичних

носіїв інформації, крім людського мозку, а інформація стала б настільки віртуальною, що її доступність і обсяги залежали б від можливостей кожної конкретної особистості [6, с. 7–8].

Наведені характерні риси свідчать про те, що в інформаційному суспільстві формується нова якість індивідуального й суспільного буття, яка полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що, у свою чергу, зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто, як слушно вважають деякі вітчизняні дослідники, основна ідея інформаційного суспільства в соціогуманітарному вимірі полягає в досягненні нової фази розвитку – «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них [7; 8]. Таким чином, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію в соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей.

Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі є по суті ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає відігравати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних [7, с. 5].

Отже, зміни, що відбулися в результаті тотальної комп'ютеризації за останні 30 років, виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне освітлення в низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися в кінці ХХ ст.

Одним із перших, хто спробував обґрунтувати концепцію інформаційного суспільства, був японський професор Й. Масуда, який приділив особливу увагу трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві і висунув утопічну концепцію про безконфліктність даного виду суспільного устрою [9].

М. Постер висловлює думку, що для адекватного розуміння соціальних відносин і світоглядних, зокрема ціннісних, трансформацій в епоху інформаційного суспільства необхідно дослідження змін у структурі комунікаційного досвіду. Постер вводить поняття «способу інформації», що виражає трансформації мовної культури, пов'язаної з електронним листом, базами даних, комп'ютерними мережами тощо [10].

Автор теорії «цифрової цивілізації» Д. Тапскотт підкреслює, що інформаційне суспільство – це суспільство знань, яке виробляє інтелектуальні пред-

мети на основі цифрової форми представлення об'єктів. Унаслідок перетворення інформації в цифрову форму на зміну фізичним предметам приходять об'єкти віртуальної природи. Комп'ютерні технології є новим засобом опосередкування діяльності, а сама комп'ютеризована діяльність виступає засобом опосередкування внутрішнього світу людини: її світосприйняття і світовідчуття, що знаходить відображення у формуванні свого роду «комп'ютерної свідомості», яка володіє специфічною світоглядною й ціннісною орієнтованістю. Комп'ютерні технології змінюють світоглядні й морально-психологічні характеристики особистості як на рівні суб'єкта діяльності, так і на рівні суб'єкта пізнання і суб'єкта спілкування, викликаючи різного роду трансформації в пізнавальній, мотиваційній, емоційній сферах особистості [11].

В інформаційному суспільстві змінюється уклад життя, система цінностей індивідів і соціальних груп, зростає значущість інформаційних цінностей відносно матеріальних. Це тягне за собою підвищення питомої ваги моральних цінностей і їх віртуальну трансформацію.

Людина техногенної цивілізації розуміється як активно-діяльна істота, перетворювальна діяльність якої є її головним призначенням. При цьому активно діяльний ідеал ставлення людини до природи поширюється і на сферу соціальних відносин. Для такого суспільства характерним є панування раціонального мислення, націленого на осмислення зовнішнього світу й використання знань для розвитку знарядь виробництва з метою збільшення їх ефективності, а також розуміння природи як об'єктивно існуючої закономірно функціонуючої реальності, пізнавши яку людина як розумна істота може поставити під свій контроль. «Широко відомо, – пише у зв'язку з цим А. Дж. Тойнбі, – що ті індивіди й колективи, зусилля яких повністю зосереджені на перетворенні сировини у світло, тепло, рух і різні предмети споживання, схильні думати, що відкриття й експлуатація природних ресурсів – діяльність, цінна сама по собі, незалежно від того, наскільки цінні для людства результати цих процесів» [12]. Виникає машинізована, стандартна, байдужа до національних особливостей і відірвана від спадщини гуманізму масова культура, відносини особистої залежності перестають домінувати і підкоряються суспільним зв'язкам, унаслідок чого формуються нові системи цінностей.

В інформаційному суспільстві плюралістичність і мозаїчність життєвих практик і стилів стає визначальною характеристикою. «Усе треба спробувати, випробувати: не лише кухню всіх народів, а й культуру, науку, релігію, сексуальність. Число використаних практик може наблизитися до нескінченності. Можливі практики нам показують журнали в глянцевиx обкладинках або телекліпи. Цікаво, що виникла потреба може і не проявлятися у формі гострого бажання, специфічної переваги. Найчастіше це – дифузна цікавість» [13, с. 53–54]. Завдяки інформаційній доступності постмодернізм еклектично поєднує в собі досягнення й цінності всіх культурних епох, вільно оперує ними

і комбінує їх, маніпулює такими складними компонентами, як мозаїчність, роздробленість образів, знань і цінностей. Поняття «особистість» сьогодні повністю замінено поняттям «маска» [14], тобто окремий аспект даного феномену стає самим феноменом.

Кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними [15; 16]. Разом із тим, з іншого боку, як справедливо зазначає Н. Ситкевич, «у разі, коли акцент зміщений у бік трансформації старих ціннісних пріоритетів, аксіологічні ефекти інформатизації включають усвідомлення таких основоположних принципів комунікації, як свобода, відповідальність, права людини; перспективи «узгодження» нормативно-ціннісного різноманіття сучасного суспільства пов'язуються з принципами справедливості, гуманності та толерантності» [13, с. 30].

Розглядаючи процеси становлення інформаційного суспільства, філософи все частіше відзначають, що неминуче проникнення інформації і знання в усі сфери людського буття несе за собою істотні світоглядні трансформації, оскільки збільшення інформаційних потоків обумовлює якість життя й соціальні зміни. Однак більшість дослідників аналізують ці процеси досить однобічно, виділяючи в них або соціальну, або політичну, або економічну основу. Так, Д. Белл у своїй концепції відвів центральну роль зростанню кількості та значення інформації і знань. Проблематика нової соціальної ролі інформації, а також її впливу на процес світоглядних трансформацій у цілому була інтегрована в новий теоретичний контекст у рамках розробленої ним концепції постіндустріального суспільства. Белл зосередив свою увагу на реальних змінах, пов'язаних із переходом до постіндустріального суспільства, яке «зміцнює роль науки і знання як основної інституційної цінності суспільства; ... викликає до життя набір обмежувачів традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей; ... піднімає серйозне питання відношення технічного інтелекту до гуманітарного побратима» [17, с. 57].

Е. Тоффлер інформаційне суспільство визначає як цивілізацію, в основі розвитку та існування якої лежить особлива нематеріальна субстанція, умовно йменована «інформацією», що має властивості взаємодії як із духовним, так і з матеріальним світом людини [18].

Уявляється, що остання властивість є особливо важливою для розуміння сутності нового суспільства, оскільки, з одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, а з іншого – служить основним засобом між-

особистісних взаємин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої.

Ще однією моральною характеристикою інформаційного суспільства є створення нових комунікаційних форм, відмітною особливістю яких є необхідність створення образу партнера з комунікації і правил взаємодії з ним. Усі зміни, що відбулися, привели до того, що теоретики інформаційної спільноти фактично ототожнюють процеси розвитку комунікації та розвитку соціальних структур. Завдяки цьому суттєво змінився базисний параметр оцінювання інформаційного соціуму: не тільки інформація, але й комунікація виявляється його смисловою й ціннісною основою.

Традиційна філософія трактувала відносини з приводу інформації як суб'єкт-об'єктні, що є характерним для розвитку суспільства з переважанням матеріального виробництва. Тут основна увага приділялася інформації про природну й технічну реальності. У постіндустріальному суспільстві, яке характеризується домінуванням сфери послуг, відносини з приводу інформації зводяться перш за все до суб'єкт-суб'єктних відносин. На цьому етапі інформаційна реальність стає все більш важливою для соціальної реальності. В інформаційному суспільстві, де переважає виробництво інформації, виявляється домінування полісуб'єктних (мережевих) відносин. Полісуб'єктність інформаційного суспільства визначається мережевими структурами одночасного обміну інформацією між безліччю різних взаємодіючих суб'єктів. Унаслідок цього формується метаінформаційна реальність другого порядку. Виходячи з цього, інформаційне суспільство можна вважати соціальною формою, що зароджується в постіндустріальній фазі розвитку цивілізації, яка характеризується домінуванням полісуб'єктних (мережевих) відносин.

З мережовим принципом також пов'язані гнучкість і мінливість інформаційного суспільства. При впровадженні низки науково-технічних, соціальних і культурних програм помітно зростає комфортність людського існування, але виникають і негативні прояви як на глобальному, так і на індивідуальному рівні. Бажання володіти матеріальними і соціальними благами, яке формує зовнішнє середовище соціуму, веде до стагнації внутрішньої духовної сфери, обумовлює приземленість, агресивність інтересів, загрузання у споживанні, орієнтацію на речі; самість розщеплюється від надлишку інформації й комунікацій, виникає відчуття нестійкості, невстигання за змінами, розтрачування сил, втрати пріоритетної орієнтації.

Численні дослідники інформаційного суспільства фокусують увагу на тих труднощах і ризиках, з якими стикається сучасна людина, турбуючись найбільше про збідніння її внутрішнього світу, зменшення у ньому частки духовності.

Так, В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та інші науковці стверджують, що сучасне суспільство, створюване глобалізацією і глобальним вільним ринком, характеризується переходом від раціональної утилітарної культури до змішаної глобальної культури; від політичної емансипації до політики «життєвого стилю»; від рівності до відмінностей; від організації ієрархії до реорганізації мереж; від фіксованої ідентичності до її плюралізації; від кінця ідеологій до варіації життєвих стилів і переконань [19].

В. Кремень зазначає, що в таких умовах відбувається формування нової людини. Тепер потреби людини розмежовуються на соціально опосередковані, де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значущу поведінку, та індивідуально опосередковані, які визначаються виключно суб'єктивними устремліннями до власної реалізації. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – довіри, сердечності, щирості, симпатії особистості, тобто цінностей індивідуально-демократичних. Економічні надстатки і ера споживання продовжують проявляти себе як чинник персоналізації та підвищення відповідальності людей, примушуючи до постійної видозміни свого життя. Споживання розглядається як приклад персоналізації. Мета такого споживання – не тільки гедонізм, але й інформація, інтерес не тільки до насолоди життям, а й до внутрішнього оновлення, а результат – поява поінформованого і наділеного відповідальністю індивіда. У даній ситуації людина стає більш вільною – у реалізації повсякденних потреб, у спілкуванні та освіті, у прагненні до розваг, у моді, у мистецтві, мета яких – звільнення особистого «Я». Сьогодні успіх асоціюється не з володінням речами, а з якістю життя. Унаслідок цього саме по собі матеріальне благополуччя втрачає свою значущість, а на перший план виходять проблеми поєднання безпеки і свободи, справедливості й відповідальності. Одночасно перетворення науки і знання на виробничу силу робить очевидною кореляцію між освітою і достатком, підвищуючи соціальний статус їх носіїв. Це, у свою чергу, змінює ставлення до інформації, у бік якої зміщується споживання, що стимулює генерацію нових знань. Своєрідність цього періоду становить пріоритет індивідуального начала над загальним, психології над ідеологією, різноманіття над однаковістю, свободи над примушенням [20, с. 3].

А. Тадаєва особливо актуалізує увагу на тому, що невід'ємною складовою процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) людини інформаційного суспільства в сучасному інформаційному просторі є «медіасоціалізація», органічною частиною якої є кіберсоціалізація. Остання забезпечує соціальний розвиток людини через інтернет-простір, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості. Люди різного віку мають неоднакові адаптаційні можливості й по-різному адаптуються до сучасного інформаційного простору. Люди похилого віку є носіями за-

гальнолюдських цінностей, але їм складно адаптуватися до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, повноцінно їх використовувати, що загрожує їх маргіналізацією. Сучасний інформаційний простір розширює професійні можливості дорослих; молодь є найактивнішою групою, яка використовує нові медіа; діти найлегше використовують усі технічні новинки, вони без труднощів адаптуються до сучасного інформаційного простору, але, не маючи реального соціального досвіду, можуть потрапити в несприятливу ситуацію і втратити органічний зв'язок із системою традиційних цінностей [21, с. 335].

Є. Архіпова й О. Ковалевська пропонують при дослідженні аксіосфери інформаційного суспільства концентрувати увагу на критичному мисленні людини, тобто мисленні, яке перевіряє, аналізує само себе, де знання є відправною точкою для використання когнітивних технік і стратегій, що приводить до ймовірнісної оцінки та логічного висновку, яким об'єкт керується під час прийняття рішення. Дослідниці стверджують, що необхідно усвідомлювати сутність критичного мислення, яке спрямоване на розширення меж знання, а не на відображення його через творчість або логіку, та на навчання орієнтуватися в інформації перш за все з метою забезпечити себе захистом від намагання деструктивного впливу як на загальні рішення, так і на формування філософського сприйняття картини світу загалом, формування системи цінностей і ціннісних орієнтацій [22, с. 36].

Н. Ситкевич підкреслює, що на ментальність людини постійно впливають рекламні акції та інші подразники, які змушують спрямовувати думки в різні, іноді протилежні сторони, що породжує синдром «розірваної свідомості». Її суб'єкт втрачає внутрішній духовний стрижень, втрачає точку опори, яка могла б одночасно служити їй і точкою відліку, критерієм оцінки драматичних подій кризової епохи» [13, с. 33].

А. Яловенко в контексті цього висловлює судження, що розглянутий антропофеномен сьогодні отримує назву «людина-ризом» – це людина, позбавлена центру особистості, «суб'єкт, який розпався» [23]. Прискорений розвиток техногенної цивілізації робить досить складною проблему соціалізації та формування особистості. Постійно мінливий світ обриває численне коріння, традиції, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, в різних культурах, пристосовуватися до різних, постійно оновлюваних обставин. Зв'язки людини робляться спорадичними, вони, з одного боку, стягують усіх індивідів в єдине людство, а з іншого – ізолюють, атомізують людей.

Практично всі наведені автори сходяться на тому, що деградація людини не зупиняється, і цей процес може все інтенсивніше набирати обертів. Звідси виникають проблеми: людина, багато маючи в матеріальному плані, не може досягти внутрішньої гармонії, умиротворення, злагоди із собою. Однією з при-

чин такого стану справ є те, що життя у людини одне і сили її організму не безмежні. Тому їй рідко вдається однаково активно діяти в багатьох і різних за своїм змістом напрямках і досягати при цьому всюди очікуваного результату. Прийнято вважати, що чим менше хтось розкидається у своїх цілях, думках, контактах, тим більш значущих успіхів він досягає. Наявність свободи волі допомагає людині зробити вибір: або приділяти увагу своєму внутрішньому світу, розвитку духовності, або основні сили спрямовувати у зовнішнє середовище, щоб досягти володіння матеріальними та соціальними благами, настільки активно пропонованими їй у користування інформаційною цивілізацією. Для людини тепер стає настільки характерною заглибленість у світ «речовий», що її думки обертаються навколо теми придбання товарів, зміцнення фінансової спроможності. А ось акти трансценденції, метафізичного здійснення до вищих ідеалів і моральних цінностей зникають із людського буття. Не випадково Ю. Хабермас називає сучасну епоху «постметафізичною» [24, с. 15].

Утім скорочення часу й енергії, що виділяються на рефлексію, самопізнання, пояснюється не тільки зосередженістю на чисто практичних моментах буття. Причиною цього може бути й те, що людина виявляється в принципі не здатною сконцентруватися на самій собі й відволікається від вирішення важливих світоглядних завдань засобами, які нею ж самою створюються або придбані для підвищення рівня комфортності існування. Людина стає все більш прагматичною і все менш емоційною, вона спрямована на погоню за інформацією, матеріальними цінностями. Це створює стан душевного дискомфорту, втрати індивідуальності і зниження загальнокультурного рівня особистості, більше того, дегуманізація праці й маніпуляції людьми тягнуть за собою багато негативних форм поведінки людини – озлобленість, агресивність, конфліктність тощо.

Крім того, пасивне споживання інформації, причому в цифровому вигляді, все більше витісняє активні форми дозвілля, творчості, пізнання, формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним. Звуження персонального простору, відчуження від живої природи викликає, як неодноразово зазначалося в попередніх авторських публікаціях, мимовільне прагнення до спрощення картини світу, боязнь прийняття рішень, страх відповідальності [25–27].

Висновки. Підсумовуючи розглянуте, зазначимо, що причиною віртуалізації інформаційного суспільства є об'єктивна потреба в переході інформаційних технологій на новий якісний рівень, а також іманентна людині ціннісно наповнена потреба у творчості, у створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б творцем. Подібні діяльні інтенції, що базуються на віртуалізації інформації, визначають її ціннісну рефлексію і відбір із позицій людиномірності.

Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. Ми отримали сильнодіючий засіб, для якого немає меж. Звідси, з одного боку, роль інформаційних систем і мереж посилює суспільство й державу, з іншого – ослабляє, оскільки такі системи й мережі стають основною метою супротивника або опонента. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, що значно посилюється.

ЛІТЕРАТУРА

1. Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information society. *Схід: аналіт.-інформ. журн.* 2019. № 5 (163). С. 13–19.
2. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.
3. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрощенко; голов. ред. Л. В. Матвеева. Київ: [б. в.], 2004. 166 с.
4. Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.
5. Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina information society](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina%20information%20society) (дата звернення: 12.10.19).
6. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 3–11.
7. Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 29 с.
8. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колект. моногр. / за ред. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.
9. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington: World Future Society, 1983. 171 p.
10. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.
11. Тапскотт Д. Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев; Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.
12. Тойнби А. Дж. Постижение истории: сборник. Москва: Прогресс: Культура, 1996. 606 с.
13. Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. 139 с.

14. Савченко А. А. Постмодернізм як соціокультурне явище. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 33. С. 196–202.
15. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник: зб. наук. пр.* 2012. Вип. 59. С. 8–15.
16. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 69 (1). С. 69–76.
17. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцев. Москва: Academia, 1999. 787 с.
18. Тоффлер Э. Шок будущего: пер. с англ. Москва: АСТ, 2001. 557 с.
19. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролев та ін. Київ: Пед. думка, 2011. 320 с.
20. Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3–5.
21. Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17 (2). С. 329–337.
22. Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. № 2. С. 34–38.
23. Яловенко А. В. Самоопределение в ситуациях постмодерна. *Вестник Воронежского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2002. Вып. 9.1. С. 37–41.
24. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. 143 с.
25. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Людина в інформаційному суспільстві: деякі штрихи до усвідомлення проблеми. *Современный научный вестник*. 2016. Т. 2, № 1. С. 13–16.
26. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. 350 с.
27. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Людина в інформаційному суспільстві: проблема моральної ідентифікації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. № 1 (40). С. 8–20.

REFERENCES

1. Dzeban, O., Aleksandrova, O., Vinnikova, N. (2019). Axiological portrait of information society. *Skhid. Analitichno-informatsiinyi zhurnal – East. Analytical and information journal*, 5 (163), 13–19 [In English].
2. Horielov, M. Ie. (2006). Tsyvilizatsiina istoriia Ukrainy: narysy. Kyiv: TOV UVPK «EksOb» [In Ukrainian].

3. Doslidzhennia tsyvilizatsii Skhodu ta Zakhodu: istoriia, filosofiia, filolohiia. L. V. Matvieieva (Ed.). (2004). Kyiv: [b.v.] [In Ukrainian].
4. Ianovska, H. P. (2001). Liudyna mizh Skhodom i Zakhodom (istoriia starodavnikh tsyvilizatsii). Kharkiv: Antikva [In Ukrainian].
5. Kostina, A. V. Tendentsii razvitiya kulturyi informatsionnogo obschestva: analiz sovremennyih informatsionnyih i postindustrialnyih kontseptsiiy. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina> information society [in Russia].
6. Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. (2014). Informatsiine suspilstvo yak novyi sposib sotsialnoi vzaiemodii. *Pravova informatyka – Legal Informatics*, 2014, 1 (41), 3–11 [In Ukrainian].
7. Dubov, D. V., Ozhevan, M. A., Hnatiuk, S. L. (2010). Informatsiine suspilstvo v Ukraini: hlobalni vyklyky ta natsionalni mozhlyvosti. Kyiv: NISD [In Ukrainian].
8. Informatsiine suspilstvo v sviti ta Ukraini: problemy stanovlennia ta zakonomirnosti rozvytku. V. H. Voronkova (Ed.). (2017). Zaporizhzhia: Vyd-vo ZDIA [In Ukrainian].
9. Masuda, Y. (1983). The Information Society as Post-Industrial Society. Washington: World Future Society.
10. Poster, M. (1990). The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press.
11. Tapskott, D. D. (1999). Elektronno-tsifrovoe obschestvo: plyusy i minusy epohi setevogo intellekta. Kiev-Moskva: Refl-buk [in Russia].
12. Toynbi, A. Dzh. (1996). Postizhenie istorii: sbornik. Moskva: Progress: Kultura [in Russia].
13. Sitkevich, N. V. (2011). Osobennosti transformatsii npravstvennyih tsennostey v usloviyah informatsionnogo obschestva. *Candidate's thesis*. Novomoskovsk [in Russia].
14. Savchenko, A. A. (2011). Postmodernizm yak sotsiokulturne yavyshche. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury – Bulletin of Kharkiv State Academy of Culture*, 33, 196–202 [In Ukrainian].
15. Dzoban, O. P., Meliakova, Yu. V. (2012). Ratsionalni zasady virtualnoi realnosti. *Politolohichniy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats – Political Science Bulletin. Collection of scientific works*, 59, 8–15 [In Ukrainian].
16. Dzoban, O. P., Sosnin, O. V. (2017). Virtualna realnist suspilstva postmodernu yak sotsiokulturne tlo sotsializatsii «liudyny informatsiinoi». *Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii: Zbirnyk naukovykh prats – Humanities Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy: Collection of Scientific Papers*, 69 (1), 69–76 [In Ukrainian].
17. Bell, D. (1999). Gryaduschee postindustrialnoe obschestvo. Opyit sotsialnogo prognozirovaniya. Moskva: Academia [in Russia].
18. Toffler, E. (2001). Shok budushego. Moskva: Izdatelstvo ACT [in Russia].
19. Andrushchenko, V., Horbunova, L., Kultaieva, M., Proliev, S. et al. (2011). Filosofiia i metodolohiia rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv. Kyiv: Pedahohichna dumka [In Ukrainian].
20. Kremen, V. H. (2013). Innovatsiina liudyna i suchasna osvita. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu. Pedahohichni nauky – Bulletin of*

- Chernihiv National Pedagogical University. Pedagogical Sciences, 110, 3–5* [In Ukrainian].
21. Tadaieva, A. V. (2013). Osoblyvosti sotsializatsii liudyny v suchasnomu informatsiinomu prostori. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of upbringing of children and students, 17 (2), 329–337* [In Ukrainian].
  22. Arkhipova, Ye.O., Kovalevska, O. V. (2012). Krytychne myslennia yak neobkhidna skladova rozumovoi diialnosti liudyny v mezhakh suchasnoho informatsiinoho suspilstva. *Humanitarnyi chasopys – Humanitarian magazine, 2, 34–38* [In Ukrainian].
  23. Yalovenko, A. V. (2002). Samoopredelenie v situatsiyah postmoderna. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo tehniceskogo universiteta. Seriya «Gumanitarnye nauki», Issue 9.1, 37–41* [in Russia].
  24. Habermas, Yu. (2002). Budushee chelovecheskoy prirody. Na puti k liberalnoy evgenike? Moskva: Ves Mir [in Russia].
  25. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2016). Liudyna v informatsiinomu suspilstvi: deiaki shtrykhy do usvidomlennia problemy. *Sovremennyiy nauchnyiy vestnik – Modern Scientific Herald, Vol. 2, (№ 1), 13–16* [In Ukrainian].
  26. Danylian, O. H., Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. et al. (2018). Suspilstvo, liudyna, pravo: dosvid filozofsko-pravovoho osmyslennia. O. H. Danylian (Ed.). Kharkiv: Pravo [In Ukrainian].
  27. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2019). Liudyna v informatsiinomu suspilstvi: problema moralnoi identyfikatsii. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiia – Bulletin of the National Law University named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, 1 (40), 8–20* [In Ukrainian].

Данильян Олег Геннадиевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Дзедань Александр Петрович, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ТРАНСФОРМАЦИИ ЦЕННОСТЕЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: МНОГОМЕРНОСТЬ И РАЗНОПОРЯДКОВОСТЬ

В статье акцентируется внимание на тезисе, что кризис современной культурно-цивилизационной ситуации можно расценивать как период, необходимый для выработки новых ценностных ориентиров. Кардинальные изменения в ценностном отношении человека к миру определяют тенденции смещения внимания субъекта

с духовной, интеллектуальной сферы на материальную, телесно-вещественную, трансформации культа знания и образования в культ удовольствия и телесности, освобождения от стремления к идеалу в пользу прагматизма и утилитаризма, подмены творчества потреблением, жизни – игрой, реальных отношений – виртуальными. Информационная цивилизация меняет не просто статус информации, но и резко расширяет ее негативные возможности.

Ключевые слова: *информационное общество, информация, ценности, коммуникации, информационные технологии, виртуализация.*

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Dzoban Olexander Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF VALUES IN THE INFORMATION SOCIETY: THE MULTIDIMENSIONALITY AND MISCELLANEOUS

The Problem setting. *Today there is a change of ideological paradigms – first put forward epistemological and axiological foundations, which consider culture as a condition for the existence and development of civilization of mankind. The crisis of the modern cultural and civilizational situation can be regarded, on the one hand, as a transitional period, however, as the period required for the generation of new values. In a crisis situation can occur as preconditions for the emergence of a different culture and background that contribute to the destruction of civilization in its present form. The appeal to axiological Foundation of social development is of utmost urgency in our day in connection with the change of world civilizations. As evidenced by the results of domestic scientific researches of the history of civilizations, the change of world civilizations is determined primarily by the spiritual world, new values and new human capabilities. Information society – one of the theoretical models used for the description and characteristics of a qualitatively new stage of social development, which entered the developed countries since the beginning of the information-computer revolution. The technological basis of such societies are not industrial, and information and telecommunication technologies.*

Recent research and publications analysis. *Modern science operates numerous modifications in relation to designated problems. However, a holistic philosophical understanding of the multidimensionality and multi-vector axiological transformations in an extremely transient and volatile environment of today requires continuous essential adjustments.*

Paper objective. *The aim of the article is the attempt to clarify the nature and manifestations of key transformation processes in axiosphere modern information society.*

Paper main body. *It is demonstrated that in the information society a new quality of individual and social life, which is to ensure that each person with any knowledge that, in turn, leads to a radical change in the whole system of social relations (political, legal, spiritual, etc.) the Main idea of the information society in socio-humanitarian measurement is to achieve a new phase of development – «knowledge society» and to ensure for everyone equal access to them. The concept of the information society reflects an objective tendency in social evolution when the information (knowledge) becomes one of the core values in people's lives. The main factor of social change is the production and use of information; theoretical knowledge as the highest value and the main product becomes a factor in the formation of a new social structure and new management models. If in the industrial era in the capitalist economy was critical property and capital in the information society there is a transition to service economy, where the dominant role is beginning to play services, and services primarily informational.*

It is shown that drastic changes in the attitude of man to the world to determine trends in the movement of attention of the subject from a spiritual, intellectual sphere on the material, bodily, physical, transformation of the cult of knowledge and enlightenment into the cult of pleasure and naturality, the liberation from the desire for the ideal in favor of pragmatism and utilitarianism, the substitution of creativity with consumption, life game, real relations – with virtual.

Conclusions of the research. *Information civilization, to which it is humanity changes not only the status information of the role of its positive effects, but also dramatically expands the negative possibilities. We have got a potent tool for which there are no boundaries. Hence, on the one hand, the role of information systems and networks strengthens society and the state, with another – weakens, since such systems and networks become the primary goal of the enemy or opponent. Information begins to carry both the creative and destructive force that is greatly enhanced.*

Keywords: *information society, information, values, communications, information technology, virtualization.*

УДК 1:316.3+340.12

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213228

Мануйлов Євген Миколайович, кандидат філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: manuilov1946@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3896-6017

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_uu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

СВОБОДА СЛОВА ЯК ЦІННІСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: БЕЗПЕКОВИЙ ФОРМАТ

Розкрито особливості реалізації свободи слова в умовах інформаційних та «гібридних» війн. Проаналізовано міжнародну практику обмеження свободи слова під час збройних конфліктів. Визначено, спираючись на міжнародні нормативно-правові документи, критерії обмеження свободи слова у зв'язку з необхідністю забезпечення національної безпеки. Зроблено висновок про недопустимість штучного поширення цензури в умовах інформаційного протиборства.

Ключові слова: свобода слова, демократичне державотворення, національна безпека, інформаційна війна, цензура.

Постановка проблеми. Права і свободи людини є невід'ємною складовою в розбудові демократичної держави. Саме демократія надає максимальні можливості для самореалізації людини порівняно з іншими політико-правовими системами. У свою чергу, свобода слова є базовою цінністю демократичної держави. Право на вільне висловлення власних ідей, переконань, поглядів набувалося окремими народами в жорсткій боротьбі з диктаторськими режимами тоталітарного й авторитарного характеру. Разом із тим сучасні демократичні країни, стикаючись з терористичними й інформаційними загрозами, стаючи об'єктами інформаційних війн, вимушені корегувати правові параметри реалізації свободи слова, особливо у засобах масової комунікації (ЗМК). Представники владних інституцій та громадянського суспільства намагаються віднайти компроміс між свободою слова у ЗМК і безпекою держави, оскільки засоби масової комунікації, блогсфера та соціальні мережі

активно використовуються як інструмент у «гібридних» та інформаційних війнах, як зброя, спрямована на руйнування духовно-ціннісних підвалин суспільної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці забезпечення свободи слова в умовах «гібридних» та інформаційних війн, перманентної терористичної загрози, у збройних конфліктах присвячена низка публікацій юридичного, філософського та політологічного спрямування. Так, науковець О. Радутний розкриває особливості застосування засобів масової комунікації в інформаційних війнах як зброї, яка не має кордонів і від якої немає надійного захисту. Натомість О. Саприкін визначає основні ознаки інформаційної експансії, які дозволяють зробити висновок щодо певної країни про початок проти неї інформаційної війни. У свою чергу, автори аналітичної розробки під назвою «Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту» розкривають конкретні приклади забезпечення свободи слова в умовах воєнних дій і терористичних загроз у різних країнах світу.

Окремі наукові роботи, зокрема В. Бенедєка, М. Кеттемана, О. Кирилюка, присвячені правовим аспектам забезпечення свободи слова в міжнародних нормативних актах та визначенню критеріїв її обмеження за певних умов. Вітчизняні дослідники М. Курко та Т. Приступенко зосередили увагу на проблемах забезпечення свободи слова в Україні та розкритті форм прихованої цензури щодо діяльності засобів масової інформації.

Формулювання цілей. Дане дослідження спрямоване на висвітлення проблеми реалізації свободи слова в умовах сучасних інформаційних та «гібридних» війн, а також розкриття особливостей співвідношення свободи слова та заходів безпекового характеру в демократичних державах.

Виклад основного матеріалу. У наш час інформаційне протистояння, інформаційні атаки та війни стали домінуючою складовою в боротьбі за глобальне лідерство. Перед демократіями світу постала проблема, з одного боку, всебічної реалізації свободи слова, а з іншого – підтримання безпечного існування держави в умовах «гібридних» війн, негативних інформаційних впливів на суспільну свідомість і духовно-культурний простір країни.

Загалом, мова йде не тільки про свободу слова як таку, але й про реалізацію всього комплексу прав і свобод людини в інформаційному суспільстві під час «гібридних» протистоянь. Зокрема, фахівці доводять, що проблема захисту інформаційних прав різноманітних суб'єктів як однієї з базових цінностей демократичного суспільства вимагає свого адекватного вирішення (переформатування) на законодавчому рівні у зв'язку з новими загрозами в комунікаційно-інформаційній сфері [1, р. 463].

Події на початку ХХІ ст. у різних країнах світу яскраво засвідчили, що, застосовуючи соціальні мережі, можна здійснювати інформаційні атаки про-

ти цілих народів із метою дестабілізації ситуації, створення сприятливого духовно-психологічного клімату для подальших маніпулятивних дій, деструктивного впливу на існуючі системи політико-економічних, державно-правових, духовно-культурних та інших відносин, що в підсумку призводить до підриву державного, інформаційного, політичного й економічного суверенітету країни.

Безсумнівно, що зворотною стороною реалізації свободи слова та інформаційної свободи у віртуальному просторі є низка негативних впливів щодо життєдіяльності людини, суспільства й держави, які мають психологічні, політичні, економічні, правові та інші наслідки. Як відомо, можливості новітніх комунікаційних технологій активно використовують терористичні організації, злочинні угруповання, тоталітарні релігійні секти, різноманітні спецслужби тощо. У таких умовах держава має особливу увагу приділяти саме інформаційній безпеці, намагатися діяти на випередження, готувати суспільство та людину до можливих інформаційних атак із боку ворожих суб'єктів як національного, так і глобального походження [2, с. 286].

Як переконує О. Радутний, в інформаційних війнах засоби масової інформації, блогсфери та соціальні мережі виступають як збройні засоби. Небезпечною з точки зору інформаційних загроз є також діяльність інтернет-коментаторів (так званих «тролів»). Явище під назвою «тролінг» полягає в нагнітанні учасником інтернет-спілкування гніву або конфлікту шляхом відкритого чи таємного перекручення, приниження або образи почуттів іншого співрозмовника. Як засоби використовуються хвилі виправлень (постмодерація повідомлень, окремих тем або новин) – так званий «флейм» (від англ. flame – «полум'я», «вогонь»), або конфронтація – так званий «холівар» (від англ. holly war – «священна війна»). Найбільшу небезпеку являють оплачувані коментатори, які розміщують свої повідомлення на замовлення за заздалегідь визначеною темою [3, с. 116].

На сьогоднішній день у наукових та експертних колах напрацьовані основні критерії, згідно з якими визначається, чи стала країна об'єктом інформаційної війни та інформаційної експансії, що відповідно вимагає від держави контрзаходів для зміцнення національної безпеки (інформаційної зокрема), у тому числі й щодо додаткового регламентування свободи слова.

На думку О. Саприкіна, ознаками інформаційної експансії на сьогодні можна вважати:

- монополізацію газет, журналів радіо і телебачення, а також засобів зв'язку спеціалізованими корпораціями;
- пряме підпорядкування засобів інформації та зв'язку олігархічному капіталу;
- відкрите втручання державних органів у сферу ЗМІ, заборону або позаконне обмеження свободи слова;

- панування порівняно невеликої кількості засобів масової інформації й інформаційних агентств на світовому ринку новин;
- монополізацію інформаційного простору країни або регіону;
- поглиблення диспропорцій у забезпеченості засобами інформації та зв'язку між розвиненими державами і країнами, що розвиваються;
- використання друкованою пресою, радіо, телебаченням та інформаційними агентствами розвинених країн інформаційного забезпечення власної внутрішньої та зовнішньої політики на теренах інших країн;
- публікацію низки матеріалів, спрямованих на дискредитування певної політичної сили, заходу, політика; створення негативного іміджу політичної сили, руху, державного діяча, значного заходу в країні – об'єкти інформаційної експансії [4, с. 40].

Цілком логічно, що країни, які є суб'єктами, а особливо об'єктами інформаційної війни, впроваджують законодавчі обмеження на свободу слова заради безпеки громадян, суспільства й держави. Для України, яка була втягнута в «гібридну війну», цікавим є досвід інших демократичних країн, які напрацювали певні обмеження у сфері свободи слова, мотивуючи свої дії необхідністю посилення безпекових заходів.

Так, автори аналітичної доповіді «Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту» стверджують, що демократичні країни розділяють цінності свободи слова та думки, забезпечуючи захист від посягань на свободу слова на законодавчому рівні. Разом із тим у періоди воєнних дій або посилення терористичних загроз необмежена свобода вираження поглядів несе ризики для життя та здоров'я інших людей. Уряди ухвалюють непрості рішення, щоб відповісти на подібні виклики, й нерідко вони обирають деякі обмеження свободи слова, у тому числі в Інтернеті, заради убезпечення своїх громадян. Наприклад, свобода слова в Ізраїлі не абсолютна і не гарантується законодавством прямо. Тому вона може бути обмежена, якщо це потрібно для безпеки громадян за постійного конфлікту з арабськими країнами-сусідами. Але навіть за цих умов американська правозахисна організація «Freedom House», що досліджує рівень свободи слова у світі, неодноразово надавала Ізраїлю найвищий рейтинг свободи преси в регіоні Близького Сходу і Північної Африки. Станом на 2017 р. Ізраїль, за оцінкою «Freedom House», – країна з «частково вільними» ЗМІ (схожі рейтинги в таких країнах, як Польща та Румунія). Для відповідей на виклики в часи воєнного конфлікту в Ізраїлі була запроваджена спеціальна інформаційна політика під назвою «хасбара». Буквально це означає «роз'яснення» дій керівництва країни з позицій самозахисту, однак критики називають цю політику різновидом пропаганди. Крім того, у 2008 р. незадовго до початку атак по сектору Газа ізраїльське керівництво замінило прес-конференції військового часу програмами з використанням

соціальних медіа. YouTube слугує базовим інструментом, на якому ізраїльська армія створила свій канал для поширення інформації. А всі дані, які поширюють приватні медіа, з квітня 2003 р. фільтрують військові цензори. Правила цензурування дуже жорсткі: ніяких показів техніки, категорична заборона повідомляти про кількість жертв серед військових, кількість і склад підрозділів. За оприлюднення фото чи відео з місця боїв передбачена кримінальна відповідальність [5, с. 3, 7].

Також у зв'язку з терористичними актами, інформаційними атаками й проблемами у сфері безпеки загалом зазнав регулювання й інтернет-простір США. Американські спецслужби дістали право блокувати сторінки підозрюваних у тероризмі організацій та осіб, зокрема талібів. А ухвалений після терактів 11 вересня Патріотичний акт (USA Patriot Act, 2001) дав більше прав правоохоронним органам у прослуховуванні телефонів і перегляді електронних повідомлень, приватних медичних, фінансових та інших документів. Крім того, документ дозволив широко застосовувати так звані Листи національної безпеки (National Security Letters), які забезпечили ФБР (FBI) доступ до телефонних переговорів, електронної пошти і фінансових документів без отримання попереднього судового дозволу. Пізніше, однак, було встановлено, що ФБР зловживала цим правом. У 2001 р. був ухвалений закон «Про об'єднання і зміцнення Америки шляхом залучення повноважень та інструментів, необхідних для боротьби з тероризмом». Згідно з ним порушення роботи комп'ютера або незаконне проникнення в нього може класифікуватися як тероризм, а провайдер (компанія, що надає доступ до Інтернету) зобов'язаний на вимогу ФБР надати всю відому йому інформацію про користувача. Крім того, у Штатах у громадських місцях на користування Інтернетом накладаються фільтри. Вони обмежують доступ до сайтів з неналежною інформацією, у тому числі з екстремістськими матеріалами. У квітні 2012 р. Сенат США схвалив закон «Про обмін і захист розвідінформації про кіберзагрози» (CISPA, «Cyber Intelligence Sharing and Protection Act»). Він дозволяє урядові США, приватним агентствам безпеки та іншим приватним компаніям при підозрах на кіберзлочин дістати доступ до конфіденційної інформації користувачів і комерційних організацій [5, с. 6].

У вітчизняних реаліях, в умовах інформаційної війни, у зв'язку з подіями на Сході України маніпулювання інформацією, що реалізується через Інтернет і безпосередньо через соціальні мережі, є серйозною загрозою як духовним засадам розбудови демократичного суспільства й зміцненню незалежності України, так і національній інформаційній безпеці держави. Інформаційні атаки проти України із застосуванням різноманітних технологій інформаційно-психологічного впливу в сучасних умовах є постійними і набувають усе нових форм. Фактично, використовуючи право на свободу слова, деструктив-

ні сили всередині країни та за її межами здійснюють інформаційно-психологічні атаки проти українського суспільства та держави.

З точки зору вітчизняних фахівців, сугестивні технології все активніше використовуються в інтернет-просторі і набувають масштабів, співмірних із найсуттєвішими загрозами для національного інформаційного простору. Аналіз тенденцій розвитку цих процесів показує, що:

– по-перше, додаткової вразливості національний інформаційний простір набуває через суттєве відставання діючої правової бази від реально існуючих інформаційних процесів у суспільстві. У зв'язку з цим необхідна організація постійної роботи з приведення у відповідність правових актів до розвитку інформаційних технологій, забезпечення співмірності цих актів з еволюцією міжнародного законодавства в цій сфері діяльності та зростаючими суспільними потребами, пов'язаними з реалізацією державної програми інформатизації. Важливим також є вдосконалення нормативно-правової бази забезпечення загальнодержавної системи інформаційної безпеки стосовно визначення порядку поширення та використання інформаційної продукції зарубіжного виробництва на території України, урахування вимог інформаційної безпеки під час закупівлі зарубіжних програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, їх використання в стратегічно важливих галузях, на об'єктах важливого державного та суспільного значення;

– по-друге, соціальні мережі надають досить великі можливості для аналізу та прогнозування розвитку подій. Моніторинг та аналіз коментарів дає змогу отримувати зворотний зв'язок і прогнозувати реакцію людей на ті чи інші події, а також знаходити та випробовувати нові способи впливу й моделювати ситуації. Таким чином, має здійснюватися оперативне реагування на спроби формування негативного іміджу стосовно України та її громадян, органів державного урядування, інших суспільних інститутів, викривлення і тенденційний підбір фактів історичного минулого, поширення неправдивої інформації;

– по-третє, організація протидії негативним впливам при використанні соцмереж, зважаючи на їх прискорений розвиток, має ввійти в число основних національних пріоритетів у заходах, орієнтованих на забезпечення вітчизняної інформаційної безпеки, налагодження успішного протистояння українського суспільства в інформаційних війнах. Вона має сприяти захисту економічного й політичного суверенітету, власної соціокультурної ідентичності при досягненні балансу між відкритістю інформації як вимогою сучасного демократичного суспільства та суспільно необхідними обмеженнями на її поширення [6].

У свою чергу, експерти ОБСЄ, розмірковуючи про співвідношення свободи слова й державних інтересів, зауважують таке: свобода вираження поглядів

не є абсолютним правом, однак його обмеження повинно здійснюватися обережно з огляду на важливість цього права: не лише як основного права, а й як передумови для реалізації багатьох інших прав людини та основоположних свобод. Принцип захисту свободи вираження поглядів полягає в наданні захисту особам, які висловлюють неприємні погляди, якщо вони не порушують положень законів, таких як заборона підбурювання до ненависті або насильства. У демократичному суспільстві, в якому забезпечується свобода вираження поглядів та верховенство права, поріг для дій, які можуть розглядатися як підбурювання, повинен встановлюватися достатньо високо. Не існує міжнародно-визнаних правових норм стосовно визначення пропаганди, однак вислови пропагандистського характеру захищаються до тих пір, поки вони не перетинають межі прийнятності у зв'язку з наявністю елементів підбурювання. За останні декілька років Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ неодноразово висвітлювала проблему неконтрольованого поширення пропаганди, яку вона назвала потворним шрамом на обличчі сучасного журналізму. Однак таке поширення не повинно призводити до втручання держави в медійний контент або до обмеження свободи вираження поглядів [7, с. 8–9].

Разом із тим міжнародні експерти наголошують на особливостях реалізації свободи слова у період збройних конфліктів, під час потужних дестабілюючих впливів, спрямованих на підрив національної безпеки держави. На їхню думку, мають бути чіткі правові критерії обмеження свободи слова в ситуаціях, загрозливих для існування країни.

Так, у 2015 р. була прийнята Спільна декларація про свободу вираження поглядів і реагування на ситуації конфлікту (на рівні ООН, ОБСЄ, ОАД (Організація Американських Держав) та ін.), у якій наголошується, що цензура не є ефективною відповіддю на екстремізм, натомість повинна заохочуватися відкрита та критична дискусія. Держави не повинні реагувати на кризові ситуації введенням додаткових обмежень свободи вираження поглядів, за винятком випадків, коли це однозначно вимагається в силу ситуації, що склалася, та чітко передбачено міжнародним правом щодо прав людини. Фільтрування контенту в Інтернеті із застосуванням «рубильника» (наприклад, повне відключення цілих частин комунікаційних систем) і фізичне захоплення мовних станцій не можуть бути виправдані відповідно до законодавства про права людини. Держави зобов'язані вживати ефективних заходів для попередження нападів на журналістів та ефективного розслідування таких випадків. Крім того, держави повинні сприяти розвитку громадянської журналістики та створювати умови для того, щоб всі групи суспільства отримали можливість бути почутими. Будь-яке обмеження свободи вираження поглядів повинне відповідати трьом критеріям: бути передбаченим законом; слугувати захисту законного інтересу, передбаченого міжнародним правом; та бути необхідним для захисту такого інтересу [8, с. 27].

Також у ч. 2 ст. 10 ЄКПЛ (Європейська конвенція з прав людини) міститься достатньо вичерпний перелік можливих підстав для обмежень свободи слова, у тому числі обумовлених інтересами національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, необхідністю запобігання заворушенням чи злочинам, здійснення заходів щодо охорони здоров'я чи моралі, захисту репутації тощо. Аналогічно ст. 19 МПГПП (Міжнародний пакт про громадянські і політичні права) фіксує «особливі обов'язки та особливу відповідальність», які виникають у процесі здійснення свободи вираження поглядів. У вищенаведених та інших нормативно-правових актах демократичної спільноти напрацьовані критерії обмежень свободи слова. Загалом у них зазначається, що будь-який захід, який *prima facie* обмежує свободу вираження поглядів, повинен бути обґрунтованим. Такий захід:

- повинен бути встановлений законом (законність);
- повинен переслідувати одну чи декілька правомірних цілей (правомірність);
- повинен бути необхідним у демократичному суспільстві; під необхідністю мається на увазі пропорційність переслідуваній правомірній меті [9, с. 51–52].

Отже, у демократичній державі будь-яка дія влади щодо обмеження свободи слова має бути правовою, умотивованою й обґрунтованою в контексті захисту національних інтересів. Нагальність таких дій має бути пояснена громадянському суспільству, й визначені чіткі умови їх згорання.

Оцінюючи ситуацію зі свободою слова в Україні, М. Курко констатує, що проблема забезпечення права на свободу слова є актуальною й сьогодні, оскільки на це право дуже часто посягають особи чи організації з корисливих мотивів. На його думку, свободу слова як поняття можна розділити на кілька аспектів. По-перше, це свобода публічних висловлювань незалежно від їхнього політичного змісту. По-друге, це гарантії для громадян на безперешкодне отримання повної та неупередженої інформації. Україна, яка перебуває у процесі розбудови демократичного суспільства, законодавчо гарантує і перше, і друге. Однак, якщо зі свободою публічних висловлювань у нас більш-менш усе гаразд, то одержання неупередженої інформації здебільшого залежить від конкретного політика, державного діяча або власника ЗМІ [10, с. 7].

У період інформаційно-гібридного протиборства дана проблема в Україні загострилась, оскільки ненадання певної інформації можновладцями іноді штучно мотивується державною таємницею, національною безпекою тощо. Фахівці констатують поширення латентних форм цензури як в Україні, так і у світі, які негативно впливають на реалізацію свободи слова.

Як доводить Т. Приступенко, сучасні модернізовані форми цензури існують і застосовуються у вигляді:

- неформального поширення рекомендацій редакціям ЗМІ державними органами;
- відмови державних або контрольованих державою організацій інфраструктури ЗМІ в наданні послуг незалежним і опозиційним редакціям (поштова доставка тощо);
- обмеження в наданні інформації та реклами нелояльним ЗМІ;
- зловживання державними субсидіями та монопольними послугами;
- зловживання регулюючими та контролюючими функціями;
- зловживання законами про дифамацію (в основі цього явища – залежність судової гілки влади від виконавчої та їхня корумпованість, що забезпечує прийняття рішень не на користь ЗМІ);
- «внутрішньої цензури», яка не дає можливості редакторам і власникам ЗМІ під тиском держави поширювати важливу інформацію;
- позаправового тиску, який дає можливість втручатися різними способами в редакційну політику – починаючи від підкупу до фізичної розправи та вбивства журналістів [11, с. 10].

На наше переконання, дієвими засобами боротьби з негативними впливами в умовах інформаційної війни є не обмеження свободи слова, а посилення освітньої, культурної, інформаційної політики – утвердження принципів системності, професіоналізму, патріотичності в її реалізації. Відповідні органи державної влади разом із громадськими організаціями мають протидіяти поширенню «фейкової» інформації шляхом її спростування й об'єктивного висвітлення певних подій і фактів. У цілому високий рівень інформаційної, політико-правової та громадянської культури вітчизняного суспільства, наявність у громадян глибоких знань з історії, політики, культури, права є надійним когнітивним бар'єром проти інформаційних атак.

Висновки. Таким чином, свобода слова в усіх її проявах має бути забезпечена демократичною державою, але в той же час в окремих сферах (воєнна, національна безпека) необхідно чітко визначити межі відкритості заради стабільного існування країни. Варто зазначити, що обмеження свободи слова, вмотивовані необхідністю забезпечення безпеки громадян, суспільства та держави, мають бути чітко прописані в законодавстві й при усуненні існуючих загроз терміново зняті. Недопустимими є спекуляції безпековою тематикою для штучного обмеження свободи слова в засобах масової комунікації. Визначення співмірного співвідношення між свободою слова та безпековими інтересами держави має регулюватися владними структурами з урахуванням висновків експертного середовища та після обговорення у громадянському суспільстві (якщо це не призводить до розголошення державної таємниці). Під час започаткування необхідних з точки зору безпеки обмежень параметрів свободи слова вкрай важливою є ефективна комунікація влади та суспільства – громадяни мають бути всебічно поінформовані, з яких причин відбулися ці

обмеження й за яких умов вони будуть зняті. В умовах інформаційної війни проблема співвідношення свободи слова та безпеки країни особливо актуалізується, оскільки інформаційний контент певного спрямування фактично перетворюється на потужну зброю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Volumen 7, Número 2. P. 457–473.
2. Калиновський Ю. Ю., Данильян О. Г. Контраверсійний характер свободи у інтернет-просторі: безпековий та державотворчий контексти. *Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 8–9 квіт. 2020 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; редкол.: М. М. Поплавський (голова), І. О. Костира (заст. голови) [та ін]. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2020. С. 285–290.
3. Радутний О. Е. Можливості захисту інформаційного суверенітету України кримінально-правовими засобами. *Інформація і право*. 2014. №3. С. 113–119.
4. Саприкін О. Інформаційна експансія, інформаційна війна та інформаційна атака у засобах масової інформації на прикладі Євро-2012. *Вісник Книжкової палати*. 2013. №1. С. 40–43.
5. Як підсилити інформаційну безпеку в Інтернеті під час конфлікту / заг. ред.: Віталій Мороз. 2017. Київ: К. І. С. 44 с. URL: https://www.mip.gov.ua/files/pdf/Recommendations_Infosecurity_in_time_of_conflict_Ukraine-WEB.pdf (дата звернення: 17.05.2020).
6. Соціальні мережі як інструмент взаємовпливу влади та громадянського суспільства / [О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик та ін.]; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2014. 295 с. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dopovid_i_konf/smivvts.pdf (дата звернення: 18.05.2020).
7. Правовий аналіз проекту Концепції інформаційної безпеки України / підгот. проф. Таллін. шк. права Таллін. техн. ун-ту, незалежним експертом в області права та комунікацій д-ром Катрін Найман-Меткалф за дорученням Бюро представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ; Орг. з безпеки та співробітництва в Європі; Бюро Представника ОБСЄ з питань свободи ЗМІ. 2015. 17 с. URL: <https://www.osce.org/uk/fom/175046?download=true> (дата звернення: 18.05.2020).
8. Кирилюк О. Свобода вираження поглядів у період конфлікту: українські реалії: аналіт. звіт. 2017. 36 с. URL: https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Freedom-of-Expression_Report_Ukraine_DDP_UKR.pdf (дата звернення: 24.05.2020).
9. Бенедек В., Кетteman М. Свобода вираження поглядів та Інтернет. Вид-во Ради Європи, 2013. 208 с. URL: <https://rm.coe.int/168059936a> (дата звернення: 25.05.2020).

10. Курко М. С. Забезпечення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 5–9.
11. Приступенко Т. О. Влада і свобода преси в Україні. *Українське журналістико-знавство*. 2017. Вип. 18. С. 7–15.

REFERENCES

1. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., Kovalenko, I. I., Melyakova, J. V., Danilyan, V. O. (2020). Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones. Vol. 7, 2, 457–473*.
2. Kalynovskyi, Yu. Yu., Danylian, O. H. (2020). Kontraversiinyi kharakter svobody u internet-prostori: bezpekovi ta derzhavotvorchyi konteksty. *Ukraina i svit: teoretychni ta praktychni aspekty diialnosti u sferi mizhnarodnykh vidnosyn: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kyiv: vyd. tsentr KNUKiM, 285–290 [in Ukrainian].
3. Radutnyi, O. E. (2014). Mozhlyvosti zakhystu informatsiinoho suverenitetu Ukrainy kryminal-no-pravovymy zasobamy. *Informatsiia i pravo – Information and Law, 3, 113–119* [in Ukrainian].
4. Saprykin, O. (2013). Informatsiina ekspansiia, informatsiina viina ta informatsiina ataka u zasobakh masovoi informatsii na prykladi Yevro-2012. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber, 1, 40–43* [in Ukrainian].
5. Iak pidsylyty informatsiinu bezpeku v Interneti pid chas konfliktu. (2017). Zahalna redaktsiia: Vitalii Moroz. Kyiv: Vydavnytstvo «K. I. S.». URL: https://www.mip.gov.ua/files/pdf/Recommendations_Infosecurity_in_time_of_conflict_Ukraine-WEB.pdf [in Ukrainian].
6. Sotsialni merezhi yak instrument vzaiemovplyvu vlady ta hromadianskoho suspilstva. (2014). [O. S. Onyshchenko, V. M. Horovyi, V. I. Popyk ta in.]; NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho. Kyiv. URL: http://nbuviap.gov.ua/images/dopovidi_konf/smivvts.pdf [in Ukrainian].
7. Pravovyï analiz proektu Kontseptsii informatsiinoi bezpeky Ukrainy. (2015). (Pidhotovleno profesorom Tallinnskoi shkoly prava Tallinnskoho tekhnichnogo universytetu, nezalezhnym ekspertom v oblasti prava ta komunikatsii d-rom Katrin Naiman-Metkalf za doruchenniam Biuro predstavnyka OBSE z pytan svobody ZMI). Orhanizatsiia z bezpeky ta spivrobotnytstva v Yevropi Biuro Predstavnyka OBSE z pytan svobody ZMI. URL: <https://www.osce.org/uk/fom/175046?download=true> [in Ukrainian].
8. Kyryliuk, O. (2017). Svoboda vyrazhennia pohliadiv u period konfliktu: ukraïnski realii (analytychnyi zvit). URL: https://cedem.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Freedom-of-Expression_Report_Ukraine_DDP_UKR.pdf [in Ukrainian].
9. Benedek, V., Kettman, M. (2013). Svoboda vyrazhennia pohliadiv ta Internet. Vydavnytstvo Rady Yevropy. URL: <https://rm.coe.int/168059936a> [in Ukrainian].
10. Kurko, M. S. (2014). Zabezpechennia prav na svobodu dumky i slova, na vilne vyrazhennia svoikh pohliadiv i perekonan. *Yevropeïski perspektyvy – European Perspective, 10, 5–9* [in Ukrainian].
11. Prystupenko, T. O. (2017). Vlada i svoboda presy v Ukraini. *Ukrainske zhurnalistykoznavstvo – Ukrainian Journalism, issue 18, 7–15* [in Ukrainian].

Мануйлов Евгений Николаевич, кандидат философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Калиновский Юрий Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СВОБОДА СЛОВА КАК ЦЕННОСТЬ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА: СЕКЬЮРИТАРНЫЙ ФОРМАТ

Раскрыты особенности реализации свободы слова в условиях информационных и «гибридных» войн. Проанализирована международная практика ограничения свободы слова во время вооруженных конфликтов. Определены, опираясь на международные нормативно-правовые документы, критерии ограничения свободы слова в связи с необходимостью обеспечения национальной безопасности. Сделан вывод о недопустимости искусственного распространения цензуры в условиях информационного противоборства.

Ключевые слова: свобода слова, демократическое государственное строительство, национальная безопасность, информационная война, цензура.

Manuylov Evgen Mykolayovych, PhD in Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkov, Ukraine

Kalinovsky Yuriy Yuriyovych, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkov, Ukraine

FREEDOM OF SPEECH AS A VALUE OF DEMOCRATIC STATE- BUILDING: SECURITY FORMAT

Problem setting. *Human rights and freedoms are an essential part of building a democratic state. In turn, freedom of speech is a basic value of a democratic state. At the same time, modern democratic countries, facing terrorist and information threats, becoming information war objects, are forced to adjust the realization legal parameters of the freedom of speech, especially in the media.*

Recent research and publications analysis. *Variety of law, philosophical and political science publications are devoted to problems of the freedom of speech ensuring in*

conditions of «hybrid» and information wars, the permanent terrorist threat, and armed conflicts.

Paper objective. This research aims on highlighting the freedom of speech realization problem in current information and «hybrid» wars, as well as on revealing the features of the relationship between freedom of speech and security measures in democratic states.

Paper main body. Nowadays, informational confrontation, information attacks and wars have become the dominant component in the struggle for global leadership. World democracies face the problem of comprehensive freedom of speech implementation on the one hand, and on the other hand – maintaining the safe state existence in conditions of «hybrid» wars, negative informational effects on public consciousness and spiritual-cultural area of the country. In different countries of the world, the beginning of the XXI century events have clearly shown that by means of social networks, it is possible to carry out information attacks against entire nations in order to destabilize the situation, create an auspicious spiritual and psychological climate for the further manipulative actions, destructive influence on existing political and economic systems, legal, spiritual, cultural and other relations, which ultimately leads to the destabilizing of state, information, political and economic sovereignty of the country. To date, in scientific and expert circles, the main criteria have been developed, whereby it is determined whether a country has become the object of information war and information expansion, which accordingly requires the state to take countermeasures to strengthen national security (informational in particular), freedom of speech regulation.

Conclusions of the research. Thus, in all of its aspects, the freedom of speech must be ensured by a democratic state, but at the same time it is necessary to clearly define the boundaries of openness in certain areas (military, national security) for the stable country existence.

Keywords: freedom of speech, democratic state-building, national security, information war, censorship.

УДК 351.851

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213229

Sepúlveda Juan Guillermo Mansilla, Research Professor
Education Faculty of Catholic University of Temuco, Chile
e-mail: jmansilla@uct.cl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8175-7475>

Billeke Claudia Andrea Huaiquián, Research Professor
Education Faculty of Catholic University of Temuco, Chile
e-mail: chuaiquian@uct.cl
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9188-3264>

Sepúlveda Juan Guillermo Estay, Research Professor
Education Faculty of Catholic University of Temuco, Chile.
Education Faculty of Adventist University of Chile, Chile
e-mail: juanguillermoestay@yahoo.es
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-5529>

Leiva Germán Moreno, Research Professor
Faculty of Health Sciences of University of the Americas, Chile
e-mail: kinegerman@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5338-0391>

INTERSUBJECTIVITY AND POWER IN THE ADMINISTRATIVE LEADERSHIP OF HIGH SCHOOLS

Findings of a qualitative research developed from a hermeneutic paradigm are presented. This paradigm is related to the dynamics of power that underlie teachers' discourse about the asymmetric intersubjective relationship which appears between headmasters and teachers of high schools from the Araucanía region at the South of Chile. The participants were 14 headmasters and 48 teachers. Data collection was made using focus groups with headmasters and in-depth interviews with teachers. Data reduction was made through the coding process, open and axial, using the Atlas Ti 6.2 software. Findings show the existence of an intersubjective relationship which evidence exercising the power and control from the headmasters towards teachers. Furthermore, there is violence in the mechanisms that are articulated from the administrative organization. Participants recognized the systematic discursive practices of symbolic violence, which damage their professional quality, in the action of headmasters of high schools.

Keywords: *Intersubjectivity, high schools, power, oppression, teachers.*

Research problem. The purpose of this research was the following: to show the mechanisms of power that are used systematically by headmasters of high schools to control the curricular and administrative actions which are developed by teachers in high schools located at sociocultural places of high social and economic vulnerability. The mechanisms of power used by headmasters stealthily move a great volume of symbolic violence, as much in the discourses as in the quotidian practices at the high school. The research was based on the premise that every exercising of power which reaches to impose meanings to others intelligibly transmits, and with a sophisticate dissimulation, the relationship of force, which is justified in its own force. It means, it exactly is symbolic to the intersubjective relationships that are given between the members of the same community [1]. The exercising of power since the discipline and punish has an epistemological milestone, which is relevant in the work of the French philosopher Michel Foucault [2]. At the same time, the problem of power is connected with the problem of the use of discipline on the human bodies and their corresponding submissiveness, which is the result of the compulsory understanding of regulations, rules, disciplines, schedules, logics, tools and tasks with a microphysic level [2; 3]. In the intersubjective relationships in the field of education, there is a social scene where the relationships of power are constantly in practice. For that reason, it unleashes undesirable acts. For example, the treatment that the teacher receives by the authorities and the different subjects, who participate in the educational community: students, colleagues (other teachers), supervisors, employees, authorities, among others, where the power is exerted in different ways and positions. When the ensemble of these mechanisms makes synergy, it produces an invisible panopticon. The empirical evidence shows that teachers reveal highest level of stress than other professional due to the different systems of pressure/ oppression that exist on them [4–6].

The reality and the historical experience founded on different researches emphasize the existence of residual fatigue, general malaise, psychological sufferings (depressions, anguish, panic attack and psychotic processes) and different ways of physical ailment, which appear from loss of voice, pain and muscular contraction on the back, neck and limbs, stomach ulcer, hypertension, among the most common. Recently, diabetes caused by stress is registered with a high frequency [7]. In the shelter of what was said before, the question that guides this research was: How is revealed the intersubjective relationship between headmasters and teachers from high schools located at the city of Temuco, Araucanía region, Chile?

Theoretical framework (Conceptual Framework). In this research epistemological categories are intertwined, which sink their roots in the theoretical analytical traditions with a systemic, dialectic and genetic nature [8]. In that regard, stand out the social- historical- cultural theory founded by Lev Vigotsky [9] specifically the zone of proximal development, which refers to the social construction

of knowledge, competences and identities [10; 11] communities of practice [12; 13], and the third generation of the activity theory and the expansive learning with the inclusion of inter- institutional activity systems [14; 15], the habitus theory and symbolic violence by Bourdieu; and the tradition of the power theory [16; 18].

The concept of symbolic violence is related to what Bourdieu [1] calls «theory of the cultural reproduction». Reproduction is understood like the way that some values and meanings are reproduced between social classes. These meanings are reproduced from the top of the hierarchies with some specific purpose that is in advantage for this group of power. These concepts appear «naturalized» and perceived like normal by who are affected by this force. This kind of power relationship could be reproducing since many years ago, in a hidden way and has been unnoticed due to the scant and non-existent resistance of who are forced, or as Foucault [17], points out by means of the institutionalization. This will be the case of schools, prisons and hospitals, all of them institutions with the same nature, according to the proposal of this French philosopher. The institutionalization of the symbolic, instrumental and indirect violence causes that the violence facts or the exercising of symbolic power is perceived like «part of the job», so to speak. That is why the violence reaches to be invisible and even it reaches to disappear from the conscious universe of the individuals, placing itself in a pre-predicative scene in the everyday lifeworld [19]. People affected by the institutionalization do not argue, they assume an obedient vassalage and they do not realize or they perceive the violence facts like something natural from the educational field even in some circumstances they are the same people. In this case, teachers themselves are who justify the violence acts when they do not affect them. In this pedagogical action is where the social reproduction of power is produced in a forceful way. The pedagogical action is objectively a symbolic violence, the extent that they instill imposed meanings which introduce the selection or exclusion like cultural arbitrariness, since a group instills the acceptance in others, and it also instills rejection, but not the annihilation of the arbitrariness. Profits gain in a battle field can be used like resources for others fights. The pedagogical action needs the pedagogical authority as social condition required to exert power, which is exerted in a relationship of asymmetric communication in educational places that produce its own symbolic effect. The extent that the arbitrary power makes possible the imposition, it does not appear in its truth, but as inculcation of a cultural arbitrary which makes possible the hiding of the symbolic power. This happens in an everyday intersubjective relationship between who have to manage the institutions and who have to carry out the instructions given by the educational leaders.

Nietzsche shows as the language imposes a new order to the world. Since its most instrumental conception, the language represents symbolic violence and it constitutes the means by which the will of power can decide what is good or what

is bad, what is true or what is false [16]. To Bourdieu, the educational subject is a radical problem of control from the symbolic capital. Therefore, there must be developed new ways of combat to resist suitably the violence from the symbolic oppression which is exerted by the institutions and organizations that usurp the power. Habitus is pre-thoughtful structure which influences that the agent is ready to the action. It assures a practical control of uncertainty situations, and at the same time, it founds a relationship of practice in advance, because it discovers in the objectivity of the world the future gain like a contingent and indeterminate future [20, p. 22].

Likewise, since the humanist theory specifically the trans-analysis, it expects to explain the different ways of energy liberation inside the human body and which in an institutional level have been repressed and constricted. In that way, the libidinal body (inhabited by free energy) is transformed into a productive body. In that regard, Lapassade [21, p. 70] based on Reich's theory of the energy, he explored new forms to find a synthesis between this two movements. The trans-analysis is conceived as an action in which the natural and constructed dimensions allow to explore and work the energy dialectic of the difficult relationships between what is introduced and what is constituent, it is between the social tied energy and the social free energy. The liberation of the cuirass of the register violence on the libidinal body, that is imposed to the man because the domineering social order, will allow to the man to install a new order, without servants, without structural violence, without asymmetry nor violence. This involves overcoming the current pedagogical paradigms valid in Chile and Latin America regarding to the meaning that high school has, whose pragmatic main focus is blocking by the standardization, measuring, control, surveillance of the results and administration. In conclusion, it is an exploitation of the practices, where the academic performance is a means to reach social and cultural control having like a focus the national syllabus with a prescriptive nature. According to the previous, this challenges to the actors of the educational system to change into critical, liberating, not-violent and peaceable beings and above everything conscious beings of the intersubjective scheme where they are inserted and where they construct their meanings.

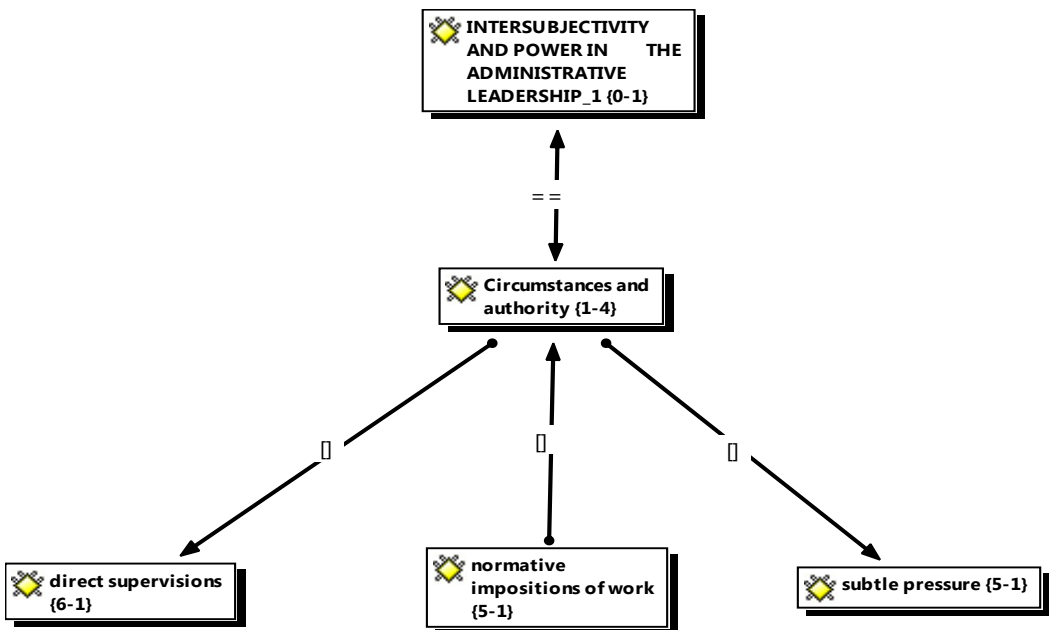
Method. This study is placed in the qualitative research [22]. It has like general objective the study of the activities and subjectivities that construct the everyday life world (lebenswelt), considering the reality like multiple and the truth like meanings, looking for the comprehension of the phenomenon and applying a method that considers the analysis of the meanings, recognizing the interaction subject and object like inseparable, valuing those data that emerge from the subjects themselves. The paradigm that guides this research is the tradition of the symbolic interactionism which gives an essential importance to the «social meanings constructed» [23, p. 24]. The level of the research is thick description. It means

that, the fundamental task was not only coding the abstracts regularities, but also making possible the thick descriptions of peoples' life, not only generalizing through cases but also inside them, in an emic way [24]. The method of sampling used was non-probability. Thus, the strategy to select the participants was intentional. There were 48 teachers researched, who are distributed by 14 particular high schools which receive subsidy from the government from the Cautín province, in the Araucanía region at the south of Chile. These high schools are located at context of high social and economic vulnerability. Semi-structured interviews and four focus groups were used for data collection. The verbal data that emerged from the interviews were reduced by means of the coding processes. It is highlighted the first moment, the open coding, from which the first categories raised from the phenomenological inductive processes. Categories were enumerated consecutively following the order of the data collection, from their recurrence, intensity and illocutive force of the story. It had like criterion the symbolic quality. Subsequently to this process, a description of the categories was made looking for the models of the theoretical framework and the matters that emerged from the subjects themselves with constant comparative method (CCM). The findings found were described by each category; then by means of a network were identified the relationship between categories, reaching a second level of coding, the axial coding. This kind of coding allows to building conceptual networks which summarize the fundamental concepts and their relationship, which are described. Finally, a qualitative content analysis is applied to reveal the matters that appear from the data [25]. A qualitative content analysis was made, it relates to «any reduction of qualitative data and sense effort of decisions that carries out a volume of qualitative material and the attempts to identify the basic consistency and meanings» [26, p. 453]. Verbal data systematized allowed us to justify the arguments about our statements of knowledge, which emerged from the empirical-theoretical sampling of the codes displayed from each category interpreted [25]. Regarding to the criteria of scientific rigour, it were used credibility (verification of the truthfulness of the findings); transferability (the guarantee that the findings can be applied to other contexts and other participants); dependability (to ensure of the internal consistency of the findings), and confirmability (to confirm that the findings are the result of the research and they are not distorted by the researcher's bias. These criteria are applied to ensure the reliability of the study [27]. The credibility was presented by means of the triangulation of the methods used by data collection. The transferability was reinforced by the intentioned selection of the participants and the different high schools in order to guarantee the visibility on the text of a diversity of voices. A thick description was developed of the result in order to other researchers could establish meaningful comparisons. Transferability and confirmability of the research findings were presented leaving an ample trace

of inspection of the process of data collection from the empirical sampling of the material that were reduce to codes in the each conceptual network.

The ethical dimension, as suggest Babbie y Mouton [27], Henning et al. [25] and Terre Blanche, Durrheim and Painter [28]. It was considered the care of keeping the protection of the privacy of the participants and to deal with sensitivity their right of anonymity. It was respected the reliability and the voluntary participation previous signing of the informed consent. It allowed to that the interviews were carried out in a setting of a relationship of confidence, rapport and transparency. Finally, it should be pointed out that this research is assigned to the Declaration of Helsinki and the Declaration of Singapur.

Results and Discussion. Coding of data was made with qualitative software Atlas Ti 6.2. The following analysis categories were raised: normative impositions of work, subtle pressure, hierarchical impositions of goals, direct supervisions, circumstances and authority, demands of deadlines and documents, differentiation administrative- teachers, invasion of the pedagogical space and deficient municipal system.

Network 1. Circumstances and authority

One of codes of the «**circumstances and authority**» category corresponds to the «**normative impositions of work**». These are part of the circumstances where teachers daily develop their work at the educational institutions. In Chile it is important to highlight the existence of a deficient municipal system, which is

currently questioned by the different actors of the educational system. In this context, there is the perception of the existence of direct supervisions and subtle pressures. In addition to the annoyance that teachers can see for the invasion of the pedagogical space. The code «**hierarchical impositions of goals**» shows the symbolic violence through the imposition of the contents that must be taught, which is generally related to the achievement of curriculum coverage according to the national syllabus. The previous can be reflected on the following fragment of the interviews: «*There're some goals that must be achieved (...) and those goals must be achieved by us, and we have to achieve them with the students. It means, it's a scale, where everybody must achieve the goals, so the goals of those who are upper (...) can be achieved, and to achieve good results on the SIMCE, it's the main goal and one of the criteria* [11, p. 222].

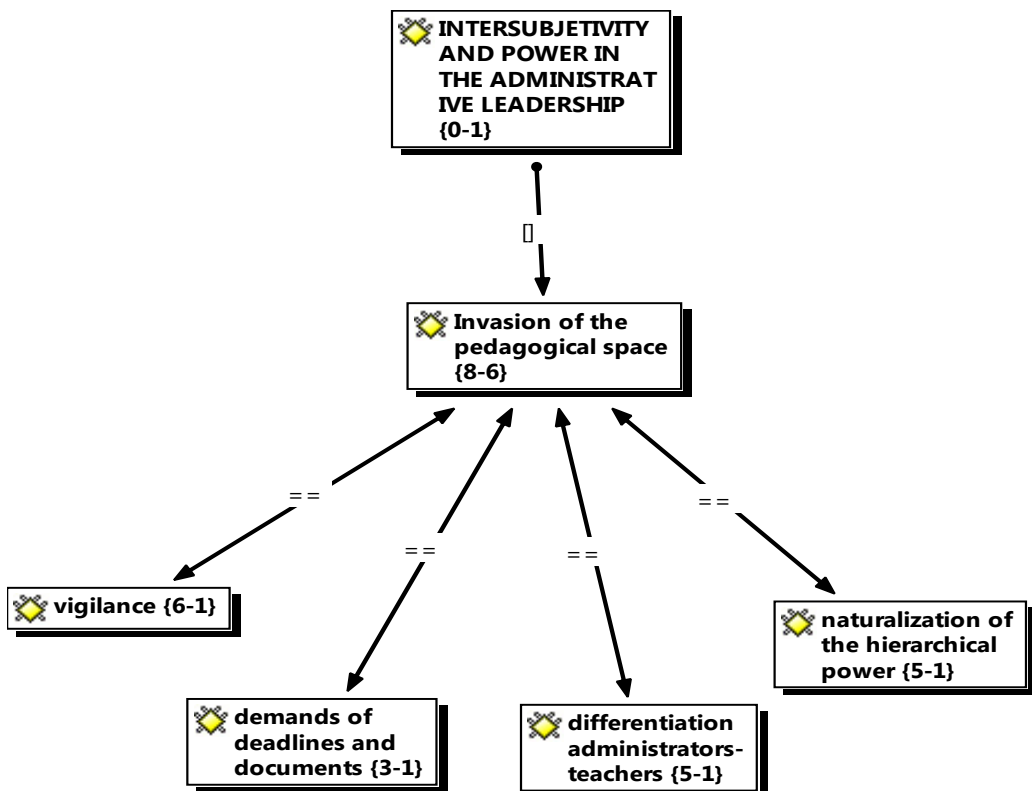
The code «direct supervisions» of headmasters shows the vertical communication that is established between headmasters and teachers, exerting a «**subtle pressure**» of power in the shelter of relationships of force which are imposed on one of them and supported by the institutionalization.

This supervision is not always made in a direct way by the headmaster of the high school, also through the pedagogical coordinators, who are called «bosses of the technical pedagogical units» too. The relationships are articulated on a complex network of stress and mutual understanding whose sense cannot be recognized by those who do not have the necessary habitus that the game of power between asymmetric forces demands [29, p. 26]. In that regard, one of the interviewees emphatically said: «*To demonstrate, the specific question, is (...) I think that how to demonstrate must be almost with direct supervisions (...) by means of direct interviews, interviews with the students, and if the classes are observed the professional judgments must be done in the shelter of different visits to the classroom, and not only since the observation, because it's not the observation of the whole class (...) Another thing is that who supervise you must have more studies than you, sometimes de bosses of the UTP supported themselves by the newly graduate students who doesn't reach to understand what means a class, what is also taught in the framework of the hidden curriculum*».

In this conceptual network, nowadays in Chile there is a discussion about the ways of action that headmasters of schools and high schools must have. From a new model of education it means to recognize the administrative functions like supervision, coordination and orientation of the education. It brings tuition and additional responsibility on the teacher staff, teacher's assistants, administrators and professionals of the education [30, p. 67]. Additionally, the category «**invasion of the pedagogical space**» shows the friction made between the teacher role and the collaboration given by others professionals external to the field of education. On that subject one of the interviewees said: «*They aren't mainly involved (...) so*

when I see this (...) when they, for example, have to make changes in the work form eh (...) changes of structures of communication for example, or the referral of the bureaucratic channels that the institution has . . . eh / but it results invasive, I think that there're a lot of requirements too, which we have to achieve, we can't complain about everything, but the detail is how they ask us the things, because when a headmaster at the end of a meeting he finishes with the question, do you agree?, you can guess what the teacher staff answers, of course we agree, because if you disagree it means that you will be on the black list, that is our trade [12, p. 23]. The code that presents the duality of positions inside the school shows us like evidence how the differentiation between administrators and teachers make a reproduction of the symbolic power, given an institutionalized- administrative violence [31]. The empirical sampling shows this situation in the following fragment of the interview: «I mean I'm hypothetically speaking because it hasn't happened to me, I mean I think that the administrators boss UTP, I don't know // management of who are in a status or hierarchy higher than us» [9, p. 97].

Network 2. Invasion of the pedagogical space

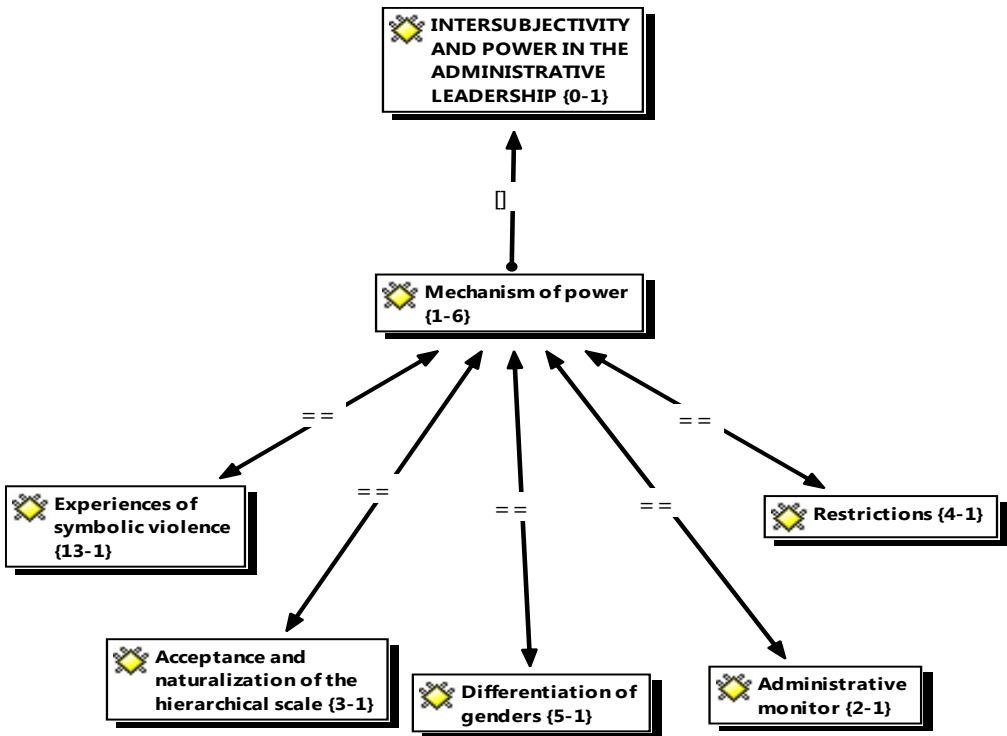
The headmaster figure has been criticized by Sennet [32], who says that they exert the power without having to introduce themselves as responsible. He reaches to spread this responsibility by himself, putting again the disaster of the job on the shoulders of his victims, the teachers and- what a coincidence- they work for him.

The current educational system established by the new political lineaments valid in Chile allows that the teacher will be regularized by means of his lesson plans, because in that way the public politics of the Chilean educational system are promoted, doing his work in a prescriptive, methodical and instrumental way, giving way to this mechanism of power will be supervised by state agents, thus developing symbolic violence in the demands of deadlines and documents. A teacher says: *«Let me see, at the administration level towards teacher when we are demarcated in some goals that we must achieve every semester or every year everything what is, – they require us a lot- the percentage of attendance, the level of promotion I must achieve some statistical numbers to continue working in a kind of school like we're now, and also they require us to keep to schedule of hours of collaboration, and what do we do in those hours? From caring from students in the break to check thousands of tests and homework, everybody crowd into the teachers' room very, but very small»* [11, p. 78].

What was said before belong to the municipal system which is in crisis, such as one of the teachers interviewee expressed: *«Yes, the municipal system is savagely bad, very bad; should be another system, ah? It comes from a vicious cycle, it starts at home:::, not at schools, and it isn't only that the achievement of our students is bad, it comes from many years ago and I think that the system is going to be difficult to change it, you must remember that the reform we have now is a Spanish copy that didn't work in Spain (interviewee close her eyes and smile) we are implemented something that ::: that's not in accordance with our realities, it's like a new form of colonization»* [1, p. 76].

It is not only violence the alteration to the existing order, but also in the established order [33]. The educational context is related to the deficient municipal educational system since different aspects. On one side, teachers from municipalized schools are those who receive significantly a higher level of work demands in comparison with teachers from particular schools that receive a subsidy from the government, but at the same time they present some contractual immobility, because they are protected by the Teachers Statute, which impedes that those teacher, who permanently are questioned, will be fired. In this context the main fragility is which affects teachers who are working with part-time contract. Another factor that influences in teacher's malaise is due to the circumstances of the social context in which they are immersed. Where almost a third part of the interviewee teachers said that he/she has been threatened or affected by acts of violence inside the school,

especially by headmasters, and in some occasions, by students or by their families. At the municipal schools we can see worst characteristics of infrastructure, higher level of violence and high vulnerability and poverty of the students who attend every day at school [34]. In this sense it is interesting to expose the thesis of Santos Guerra [35] who says that «a hierarchical vision of the administration, descending, authoritarian is little coherent with the educational nature of the school. It is because school must teach citizenship. And the citizens think, decide, participate and demand». From this premise, the citizens are not professionals of the obedience, but they are professionals of the agreement.

Network 3. Mechanisms of power

Another dimension analyzed was the mechanisms of power present in the intersubjective relationships between headmasters and teachers. The codes raised from this dimensions are: questioning of the teacher’s job, violence between genders, acceptance and naturalization of the hierarchies, vigilance, administrative monitor and restrictions. This dimension shows the perception of teacher in relation to the mechanism of power that influence in the concretization of the symbolic violence as well as situations in an environment of propitious factors to generate asymmetry in the relationship and how these affect the subject of study in his/her

professional and personal context. From the current educational system are generated situations that show slyly the exercising of power, which change its way depending on the place and the circumstances where the subject of study is [1]. One of the interviewee shows that in this way: *«Let me see, I think that in this moment at the high school:::; I think that they're keeping an eye on us, «everyone» every colleague knows what he/she have to do, but in private schools or schools that receive a subsidy from the government the reality is different, it seems like they aren't watching you, but they're always aware of the time you arrive, the time you leave the school, I don't know if in other professions things are like that, but it generates a bad job environment, because it seems like they don't trust me, if you do the thing right nobody say you nothing, but if you commit a mistake everybody, everybody knows, we are really exposed»* [1, p. 78].

To present the code **vigilance**, one of the interviewee says: *«I've worked in two or three schools where if they see how you work the first months, then they leave you freely to do what you have to do, nothing else, and the way they control you is through the lesson plans and now they are requiring us daily lesson plans, all in all the piece of paper supports everything (He laughs)»* [12, p. 56].

In relation to the **hierarchical naturalization**, teachers say that they are under the watchful eye of the administrators when they start an activity at school with the category of «new or beginner» inside the educational community. It presents a questioning of the teacher's job that the new member of the teacher staff starts at some school, such as is shown in the following textuality: *«Where are you from? Who do you know? How did you arrive? How did you know about the job?, at the first time you're very questioned, but when you::: you start working with your students, you work, you'll have a good relationship with your colleagues, you don't have to make new friends, but you have to share with them, it's difficult to do new things because little by little the educational cultural absorb you»* [12, p. 67].

The code, **mechanisms of power**, is transmitted by means of the constant intersubjective relationships at high schools. It makes operational the mechanisms of power that form, regulate and make the teacher obedient. In that way teachers will act appropriately, such as lesson plans, schedules, transfer of contents to students: *«I've been working here for six years (...) but yes, yes, at the beginning I didn't have support like newly graduated and yes, there really are some ways of control . . . ehmm (...) control at the time you arrive at school, control when you leave school . . . in the continuous revision if the contents have been taught, they checked my notebooks, they asked them at random»* [3, p. 43].

The code **«acceptance and naturalization of the hierarchical scale»** shows how every teacher has internalized the fact that he/she is subdue imposed rules without having the right to give her/his opinion in some occasions, showing thus how the «soft skills» allow the use of implicit forces that are exerted in a vertical

way on the teachers. Such as is shown in the following textuality: «(...) *if you don't arrive on time, someone is going to accuse you, it means the fact that every teacher, who has arrived late, has to work extra hours to make up for the seconds and minutes lost. Although I haven't felt censored in any aspect, imposition/ yes but about the rules because many of them are decided by consensus by the administrators and teacher are only informed and we say nothing, democracy here is equal to zero*» [4, p. 33].

The **administrative monitor** is implemented by the administrative staff by means of different mechanisms of control, producing a sphere of superiority, and at the same time they are empowered over the rest of the actors of the educational community in an explicit and implicit way: «(...) *there're some ways of monitor from the administrative and pedagogical parts, but the truth . . . no . . . I haven't felt that it's something concrete, it means, I have taught my classes since I'm here in total freedom . . . nobody has gone to supervised me . . . but I feel myself under control, because without warning they ask me reports from one day to another*» [5, p. 43].

To analyze the code «**restrictions**» the work is decentralized from the physical point of view, but the power exerted on the workers is more direct. It is shown in the implementation of the contents and application of standardized assessment tools which are not appropriated for the adjacent context where teachers and students are developed. Then, it is visualized in a natural way that those contents must be applied, when the most correct would be the proposal of content totally contextualized by teachers. Thus, the empirical sampling of the interviews confirms: «(...) *I think that more than the direct impositions, more than direct impositions (...) There isn't eh . . . I can't see . . . a disposition to (...) creativity . . . a disposition to the innovation, therefore, about teaching we're teaching the same that twenty year ago, the discourse about contextualization is a very nice speech, but nothing else*» [5, p. 23].

The **differentiation of genders** is fundamentally present in the absence of this problematic in the lessons planning, such as the interviewee says: «There are some problems with the gender. From the UTP, could be, because a matter of sensitivity. Maybe from the UTP can be. I've always missed this matter in the UTP, when they speak about lessons planning (...) planning together, when there's a boss and she is a woman, I think that it's more complicated for women, I couldn't say what happen, but it's not the same if the boss is a man» [6, p. 76].

The new acceptance of genders refers to the groups of practices, believes, representations and social prescriptions that appears between the members of a human group based on a symbolization of the anatomical differences between men and women [36]. The culture leaves a mark on the sexes with genders and the gender leaves a mark on perception of everything else: social, political, religious, and quotidian. According to Bourdieu [1] women and men are not a reflection of the «natural» reality, but they are the result of a historical and cultural production,

based on the symbolization process, and as «cultural producers» develop a system of common models.

Conclusions. Through the discourse of the interviewees teachers we can discover the aspects that show the mechanisms of power that are exerted towards teachers, which show violent practices by the subjects who are at the top of the hierarchical scale towards who are on the steps at the bottom. By means of the discursive practices we can understand the components that influence in the concretization of the symbolic violence, emphasizing the mechanisms of power that are on the basis. In the educational system there is a force of symbolic control which is spread out from the top leadership towards the administrators, determining their acts, disciplining their acts, normalizing their professional action and naturalizing the exercising of power, which operates in micro-physic levels. The social categories, that unlawfully hold the privileged knowledge, maintain their interests current and active on the social network, through their processes of inculcation and cultural, economic, political and social control, which allows that the «statu quo» position is maintained and legitimized, in a certain way. Inside this circle of symbolic violence there are spied on the system of pressure and imposition that school promotes and it causes the indoctrination of the submissive or docile body, the resistance of the rebels or also the acquiescence of the self-interested in prospering throughout the system and it presents some similarity with the interests and values of the pedagogical action of the high schools.

The aspects of the Chilean educational system are ample and prosperous, and they contribute to the symbolic violence. As a matter of fact one of the more interesting myths of analyzing in Chile is about the liberal democracy. Chile is still regulated by a political Constitution promulgated in 1980, it means, during the dictatorship of Augusto Pinochet. It produces a normative context which has not reached to move forward the establishment of an authentically democratic society, and school is a reflection of this reality. According to Foucault this conception of power allows us to go further of a juridical-political vision of the sovereignty to guide the analysis towards domination, towards material operators, ways of submission, mechanisms of strategies from the techniques and ways of domination, typical of a society no democratically. In regarding to that, to study the intersubjective relationships between headmasters and teachers signified to recognize those concrete mechanisms of power that determine the symbolic interactionism in the educational institutes. This global logical, Foucault [17] calls «diagram or abstract machine». It works according to the specific principle that spread its tone to every concrete mechanisms of power.

The personal effects in teachers are shown in different ways, as well as the malaise in the professional context. Some of the teachers show lack of motivation, stress, tension in the relationships administrators- teachers, despondency and

decrease in their creativity and innovation. All this aspects affects directly the teaching performance and job and the correct way of teaching in schools located at vulnerable contexts. Pressures from the administrative staff are categorical components that affect in the relationships of power inside the institution, tiring to teachers and restricting their aspirations, moving the power inside the school. To exert power in an institutionalized way, the symbolic violence of power is revealed, and it makes visible what is hidden under the mantle of the perception and visual acuity. The instrumentalization of power is equally accepted and it is found without any resistance from the teacher who subdue themselves under what is socially ordered and established, and that is considered acceptable for society in general. It is emphasized when the agents of the State, who impose the educational-political lineaments, are part of another field which is not the educational field. Thus, they do not have appropriate notions about what the educational field requires. They impose contents and centralize the education, which produces confusion in teacher's role, showing camouflaged violence or symbolic, instrumental and direct violence.

LITERATURE

1. Bourdieu P. La reproducción, elementos para una teoría del sistema de enseñanza. Barcelona: Laia, 1977. 286 p.
2. Foucault M. Histoire de la sexualité. T. I. París: Gallimard, 1976. 212 p.
3. Deleuze G. Crítica y clínica. Barcelona: Anagrama, 1993. 216 p.
4. Álvarez C., Blanco J., Aguado M., Ruiz A., Cabaco A., Sánchez T. Revisión teórica del burnout o desgaste profesional en trabajadores de la docencia. *Revista Caesura*. 1993. Vol. 2. P. 47–65.
5. Pithers R., Fogarty G. Occupational stress among vocational teachers. *British Journal of Educational Psychology*. 1995. Vol. 65. P. 3–14.
6. Punch K., Tuettemann E. Correlates of psychological distress among school teachers. *British Educational Research Journal*. 1990. Vol. 16. P. 369–382.
7. Collazo M., Martínez D. Dimensión del trabajo docente: Una propuesta de abordaje del malestar y el sufrimiento psíquicos de los docentes en Argentina. *Educação & Sociedade*. 2009. Vol. 30. P. 389–408.
8. Castorina A., Baquero R. Dialéctica y psicología del desarrollo. El pensamiento de Piaget y Vigotsky. Buenos Aires: Amorrortu editores, 2005. 288 p.
9. Vigotsky L. Pensamiento y lenguaje. Buenos Aires: La Pléyade, 1947. 190 p.
10. Newman D., Griffin P., Cole, M. La zona de construcción de conocimiento: trabajando por un cambio cognitivo en educación. Madrid: Morata, 1989. 177 p.
11. Littowitz B. De-construction in the Zone of Proximal Development. Contexts for learning. New York: Oxford University Press, 1993. 215 p.
12. Lave J. La cognición en la práctica. Barcelona: Paidós, 1991. 225 p.

13. Rogoff B. Los tres planos de la actividad sociocultural: apropiación participativa, participación guiada y aprendizaje. En Wertsch, del Río P., Alvarez, A. (eds.) *La mente sociocultural. Aproximaciones teóricas y aplicadas*. Madrid: Fundación Infancia y Aprendizaje, 1997. P. 111–128.
14. Engelström Y. Expansive Learning at Work: toward an activity theoretical reconceptualization. *Journal of Education and Work*. 2001. Vol. 14. P. 133–156.
15. Daniels H. Vygostky y la pedagogía. Madrid: Paidós, 2003. 134 p.
16. Nietzsche F. Sobre verdad y mentira en sentido extramoral. Madrid: Tecnos, 1998. 167 p.
17. Foucault M. Vigilar y castigar. El nacimiento de la prisión. 2002. Buenos Aires: Siglo XXI editores, 2002. 320 p.
18. Berman M. Cuerpo y espíritu. La historia oculta de occidente. Santiago: Cuatro Vientos, 1992. 410 p.
19. Husserl E. La crisis de las ciencias europeas y la fenomenología trascendental. Buenos Aires: Prometeo, 2008. 311 p.
20. Barenger D. Epistemología y metodología en la obra de Pierre Bourdieu. Buenos Aires: Prometeo, 2004. 130 p.
21. Lapassade G. Socioanálisis y potencial humanos. Barcelona: Gedisa, 1980. 240 p.
22. Cerda H. Los elementos de la investigación: como reconocerlos, diseñarlos y construirlos. Bogotá: El Búho limitada, 1998. 240 p.
23. Taylor S., Bogdan R. Introducción a los métodos cualitativos. Barcelona: Paidós, 1984. 329 p.
24. Geertz C. La interpretación de las culturas. Barcelona: Gedisa, 1973. 392 p.
25. Henning E., van Rensburg W., Smit B. Finding your way in qualitative research. Pretoria: Van Schaik Publishers, 2004. 337 p.
26. Patton M. Qualitative research and evaluation methods (3a ed.). Thousand Oaks: Sage Publications, 2002. 400 p.
27. Babbie E., Mouton J. The practice of social research. Cape Town: Oxford University Press, 2001. 370 p.
28. Terre M., Durrheim K., Painter D. Research in practice: Applied methods for the social sciences. 2a ed. Cape Town: University of Cape Town Press, 2006. 594 p.
29. García Canclini N. Culturas híbridas, estrategias para entrar y salir de la modernidad. Madrid: Paidós, 2001. 410 p.
30. Núñez I. Trazos y huellas en la educación chilena en el siglo XX. Santiago: Universitaria, 2013. 215 p.
31. Foucault M. Microfísica del poder. Madrid: De la Piqueta, 1992. 189 p.
32. Sennett R. La cultura del nuevo capitalismo. Barcelona: Anagrama, 2006. 94 p.
33. Foucault M. Nacimiento de la Biopolítica. Curso en el College de France (1978–1979). Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica, 2007. 352 p.
34. Bourdieu P. Lección sobre la lección. Barcelona: Anagrama, 1982. 64 p.
35. Santos Guerra M. Las feromonas de la manzana. *Revista Aletheia Mayor*. 2014. Vol. 3. P. 11–18.

36. Lamas M. El Género. La Construcción Cultural de la Diferencia Sexual. México: Grupo Editorial Miguel Ángel Porrúa, 2000. 367 p.

REFERENCES

1. Bourdieu, P. (1977). La reproducción, elementos para una teoría del sistema de enseñanza. Barcelona: Laia [in Spanish].
2. Foucault, M. (1976). Histoire de la sexualité. Tome I. París: Gallimard [in French].
3. Deleuze, G. (1993). Crítica y clínica. Barcelona: Anagrama [in Spanish].
4. Álvarez C. Blanco J. Aguado M. Ruíz A. Cabaco A & Sánchez, T. (1993). Revisión teórica del burnout o desgaste profesional en trabajadores de la docencia. *Revista Caesura*, 2, 47–65 [in Spanish].
5. Pithers, R. & Fogarty, G. (1995). Occupational stress among vocational teachers. *British Journal of Educational Psychology*, 65, 3–14.
6. Punch, K., Tuettemann, E. (1990). Correlates of psychological distress among school teachers. *British Educational Research Journal*, 16, 369–382.
7. Collazo, M., Martínez, D. (2009). Dimensión del trabajo docente: Una propuesta de abordaje del malestar y el sufrimiento psíquicos de los docentes en Argentina. *Educação & Sociedade*, 30, 389–408 [in Spanish].
8. Castorina, A., Baquero, R. (2005). Dialéctica y psicología del desarrollo. El pensamiento de Piaget y Vigotsky. Buenos Aires: Amorrortu editores [in Spanish].
9. Vigotsky, L. (1981). Pensamiento y lenguaje. Buenos Aires: La Pléyade [in Spanish].
10. Newman, D., Griffin, P., Cole, M. (1989). La zona de construcción de conocimiento: trabajando por un cambio cognitivo en educación. Madrid: Morata [in Spanish].
11. Littowitz, B. (1993). De-construction in the Zone of Proximal Development. *Contexts for learning*. New York. Oxford University Press.
12. Lave, J. (1991). La cognición en la práctica. Barcelona: Paidós [in Spanish].
13. Rogoff, B. (1997). Los tres planos de la actividad sociocultural: apropiación participativa, participación guiada y aprendizaje. En Wertsch, del Río, P., Alvarez, A. (eds.) *La mente sociocultural. Aproximaciones teóricas y aplicadas*. Madrid: Fundación Infancia y Aprendizaje [in Spanish].
14. Engelström, Y. (2001). Expansive Learning at Work: toward an activity theoretical reconceptualization. *Journal of Education and Work*, 14, 133–156. doi: 10.1080/13639080020028747
15. Daniels, H. (2003). Vygotsky y la pedagogía. Madrid: Paidós [in Spanish].
16. Nietzsche, F. (1998). Sobre verdad y mentira en sentido extramoral. Madrid: Tecnos [in Spanish].
17. Foucault, M. (2002). Vigilar y castigar. El nacimiento de la prisión. Buenos Aires: Siglo XXI editores [in Spanish].
18. Berman, M. (1992). Cuerpo y espíritu. La historia oculta de occidente. Santiago: Cuatro Vientos [in Spanish].
19. Husserl, E. (2008). La crisis de las ciencias europeas y la fenomenología trascendental Buenos Aires: Prometeo [in Spanish].

20. Barenger, D. (2004). Epistemología y metodología en la obra de Pierre Bourdieu. Buenos Aires: Prometeo [in Spanish].
21. Lapassade, G. (1980). Socioanálisis y potencial humanos. Barcelona: Gedisa [in Spanish].
22. Cerda, H. 1998. Los elementos de la investigación: como reconocerlos, diseñarlos y construirlos. Bogotá: El Búho limitada. Introducción a los métodos cualitativos [in Spanish].
23. Taylor S., Bogdan, R. (1984). Introducción a los métodos cualitativos Barcelona: Paidós.
24. Geertz, C. (1973). La interpretación de las culturas. Barcelona: Gedisa [in Spanish].
25. Henning, E., van Rensburg, W., Smit, B. (2004). Finding your way in qualitative research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
26. Patton, M. (2002). Qualitative research and evaluation methods (3a ed.). Thousand Oaks: Sage Publications.
27. Babbie, E., Mouton, J. (2001). The practice of social research. Cape Town: Oxford University Press.
28. Terre, M., Durrheim, K., Painter, D. (2006). Research in practice: Applied methods for the social sciences (2a ed.) Cape Town: University of Cape Town Press.
29. García Canclini, N. (2001). Culturas híbridas, estrategias para entrar y salir de la modernidad. Madrid: Paidós [in Spanish].
30. Núñez, I. (2013). Trazos y huellas en la educación chilena en el siglo XX. Santiago: Universitaria [in Spanish].
31. Foucault, M. (1992). Microfísica del poder. Madrid: De la Piqueta [in Spanish].
32. Sennett, R. (2006). La cultura del nuevo capitalismo. Barcelona: Anagrama [in Spanish].
33. Foucault, M. (2007). Nacimiento de la Biopolítica. Curso en el College de France 1978–1979). Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica [in Spanish].
34. Bourdieu, P. (1982). Lección sobre la lección. Barcelona: Anagrama [in Spanish].
35. Santos Guerra, M. (2014). Las feromonas de la manzana. *Revista Aletheia Mayor*, 3 (3), 11–18.
36. Lamas, M. (2000). El Género. La Construcción Cultural de la Diferencia Sexual. México: Grupo Editorial Miguel Ángel Porrúa [in Spanish].

Сепульведа Хуан Гільєрмо Мансілла, професор, факультет освіти,
Католицький університет Темуко, Чилі

Біллеке Клаудіа Андреа Хуакіан, професор, факультет освіти, Католицький
університет Темуко, Чилі

Сепульведа Хуан Гільєрмо Естай, професор, факультет освіти,
Католицький університет Темуко, Чилі, факультет освіти, Адвентистський
університет, Чилі

Леїва Герман Морено, професор, факультет медичних наук,
Американський університет, Чилі

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНІСТЬ І ВЛАДА В АДМІНІСТРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ ОСВІТНИМИ ЗАКЛАДАМИ

Постановка проблеми. *Механізми влади, що їх використовує керівництво шкільних навчальних закладів, непомітно підсилюють кількість символічного насилля як на рівні дискурсу, так і в повсякденній шкільній практиці. В освітній сфері інтерсуб'єктивні відносини набувають практичної реалізації, часто нав'язуючи небажані дії та створюючи невидимий паноптикум. Проблема влади також актуалізує питання застосування дисципліни на людських тілах та відповідної їхньої покірливості, що є результатом обов'язкового розуміння норм, правил, дисципліни тощо.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Концептуальна основа статті корелює з науковими публікаціями в галузі соціокультурних досліджень (Л. Віготський), соціального конструювання знань, компетенцій та ідентичностей (Д. Ньюман, П. Гріфін, М. Кол, Д. Літтовітц), третього покоління теорії активності (Й. Енгельстром, Х. Деніелс), теорії габітусу та символічного насилля (П. Бурдьє), а також з традиційними положеннями теорії влади, викладеними у працях Ф. Ніцше, М. Фуко, М. Бермана та інших авторів.*

Формулювання цілей. *Автори виходять із того, що будь-який прояв влади має на меті з витонченим удаванням нав'язати людям смисли, так само як і відношення сили, виправдане нею самою. У свою чергу, це підкреслює символічність проявів влади для інтерсуб'єктивних відносин, що існують між представниками певної спільноти. Мета дослідження полягає в показі механізмів влади, що їх систематично використовує керівництво для контролю за навчальними та адміністративними діями у навчальних закладах, розташованих у соціокультурних регіонах із високим ступенем соціально-економічної вразливості.*

Виклад основного матеріалу. *У статті викладені результати дослідження адміністративного керівництва освітніми закладами з використанням можливостей герменевтичної методології. Герменевтична парадигма дозволяє вивчити динаміку влади, що складає підвалини викладацького дискурсу щодо асиметричних інтерсуб'єктивних відносин, які виникають між дирекцією та вчителями середніх шкіл у регіоні Арауканія на півдні Чилі. Учасниками дослідження стали 14 директорів шкіл та 48 учителів. Збір даних здійснювався за допомогою фокус-груп із директорами шкіл та докладних інтерв'ю з учителями. Обробка даних здійснена у процесі відкритого та мережевого кодування з використанням програмного забезпечення Atlas Ti 6.2. Отримані дані свідчать про існування інтерсуб'єктивних відносин, що підтверджують здійснення влади та контроль над учителями з боку директорів. Учасниками дослідження визнані систематичні дискурсивні практики символічного насилля, що негативно позначається на професійних якостях учителів.*

Висновки. Тиск із боку адміністративного персоналу стає одним із вирішальних факторів професійного життя вчителів. Символічне насилля влади виявляється на інституціональному рівні, обумовлюючи підкорення вчителів тому, що є соціально впорядкованим, встановленим та вважається прийнятним для суспільства в цілому. Агенти держави, не будучи представниками освітянської сфери і не маючи належних уявлень про освітянську сферу, нав'язують освітньо-політичні стратегії, централізують освіту, трансформують роль учителя, вдаючись до символічного або інструментального насилля.

Ключові слова: інтерсуб'єктивність, середня школа, влада, утиски, учителі.

Сепульведа Хуан Гильермо Мансилла, професор, факультет образования,
Католический университет Темуко, Чили

Биллеке Клаудиа Андреа Хуакиан, професор, факультет образования,
Католический университет Темуко, Чили

Сепульведа Хуан Гильермо Эстай, професор, факультет образования,
Католический университет Темуко, Чили, Адвентистский университет,
Чили

Лейва Герман Морено, професор, факультет медицинских наук,
Американский университет, Чили

ИНТЕРСУБЪЕКТИВНОСТЬ И ВЛАСТЬ В АДМИНИСТРАТИВНОМ УПРАВЛЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

В статье представлены результаты исследования, осуществленного в рамках герменевтической парадигмы. Данная парадигма связана с динамикой власти, лежащей в основе рассуждений учителей об асимметричных интерсубъективных отношениях, которые возникают между директорами и учителями средних школ из региона Араукания на юге Чили. Интерсубъективность отношений свидетельствует о том, что директора осуществляют власть и контроль над учителями. Кроме того, в механизмах, разработанных административной организацией, имеет место насилие. Участники признали систематическую дискурсивную практику символического насилия, которая наносит ущерб их профессиональным качествам.

Ключевые слова: интерсубъективность, средняя школа, власть, притеснение, учителя.

УДК 37.013

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213230

Фінін Георгій Іванович, доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
Україна
e-mail: finingeorgiy@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7437-2996

ГУМАНІТАРНИЙ АСПЕКТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Зроблено спробу проаналізувати специфіку гуманітарної складової модернізації системи освіти. Наведено передумови реформування та модернізації гуманітарної освіти майбутніх фахівців у сучасних соціокультурних контекстах. Схарактеризовано основні компоненти гуманізації системи освіти. З'ясовано, що нагальною потребою є врахування гуманітарного компонента при підготовці сучасних фахівців.

Ключові слова: модернізація, реформування, гуманізація, освіта, система освіти.

Постановка проблеми. Сучасна освіта має специфічний статус і коеволюціонує разом із суспільством. Модернізація освіти не може здійснюватися за моделлю наздоганяючої модернізації, бо в цьому випадку вона стає дисфункціональною. Навчальні ж і виховні практики цієї освіти модернізуються як через зовнішні виклики, так і через внутрішні вимоги щодо перманентного їх оновлення й самооновлення. Модернізація цих практик здійснюється комплексно – як єдність економічних, соціально-політичних та освітніх інноваційних процесів. Це передбачає модернізацію матеріально-технічного забезпечення цих практик і гуманітарної складової навчального процесу, застосування нових технологій, оновлення змісту виховання і навчання, особистісний розвиток здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників.

Саме тому нагальним завданням є розгляд можливої філософсько-освітньої адаптації різних концептуальних підходів до модернізації.

Поняття модернізації в сучасному філософсько-освітньому дискурсі застосовується в більш вузькому сенсі – як оновлення й самооновлення системи освіти (В. Андрущенко, В. Кремень та ін.). Через це в цьому дискурсі майже

не аналізуються ті концептуальні підходи, де модернізація розглядається як вестернізація або американізація. Цікавим є аналіз перспектив модернізації практик національної системи освіти за умов її деідеологізації [1, s. 72–89].

Гуманізація передбачає ставлення до людини як до суб'єкта, визнання її прав на унікальність – несхожість на іншого. Концепція гуманної освіти віддає перевагу суб'єкт-суб'єктному навчальному процесу, де той, хто навчається, є активним, ініціативним, готовим до колективної інтелектуальної діяльності, яка може бути досягнута, наприклад, за допомогою проблемно-діалогового викладання. Активність досягається через почуття внутрішньої свободи, через визнання права на вибір [2, с. 165].

Зауважимо, що американський досвід організації освіти військової освіти, зокрема, визнано у світі найкращим, а перспектива його впровадження в Україні є шляхом наближення до світових стандартів, але вона залежить від модернізації суспільства в цілому. Саме тому в контексті нашої теми доцільним є розгляд як модернізаційних процесів в українському суспільстві, так і у військовій освіті. Сучасна система української військової освіти інтегрована з державною системою освіти й функціонує на засадах єдиної законодавчої та нормативно-правової бази. Розвиток військової освіти має прагнути до найкращих стандартів і бути адекватним до вітчизняних соціокультурних особливостей, відтворювати передовий вітчизняний досвід військової освітньої діяльності [3, с. 120].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-практичне здійснення експлікації освітнього виміру модернізації можливе на підставі праць Р. Інглєгарта, Р. Бендікса, М. Михальченка, О. Навроцького та ін. Головні напрями та засоби «інноваційного розвитку освіти» ретельно представлено в роботах таких учених, як В. Андрущенко, М. Бойченко, М. Култаєва. Аналізу різних аспектів гуманізації освітніх практик присвячені роботи таких вітчизняних і закордонних учених, як: Теодор Адорно, Гьофе Отфрід, Є. М. Мануйлов, Ю. Ю. Калиновський, П. П. Ткачук, О. Ю. Панфілов, Л. О. Петрова.

Незважаючи на достатньо велику кількість публікацій, пов'язаних із осмисленням інноваційного розвитку освіти та можливості модернізації самої системи, інноваційний потенціал освіти та ресурси її модернізації, гуманітарний аспект цієї модернізації й досі залишаються поза увагою як фахівців у галузі освіти та виховання, так і освітніх філософів. Між тим питання реформування та модернізації системи національної освіти є нагальним завданням часу. Тому важливим є філософсько-освітнє осмислення сучасних інноваційних технологій на підставі узагальнень як вітчизняного, так і зарубіжного досвіду навчальних і виховних практик у системі освіти, гуманітарної складової модернізації освіти. Саме таке узагальнення, на нашу думку, і дозволить виявити тенденції в модернізації національної освіти.

Формулювання цілей. Метою статті є філософський аналіз та висвітлення основних аспектів гуманітарної складової модернізації системи освіти.

Вклад основного матеріалу. Інноваційність розвитку освіти – це постійні зміни, щось нове в діяльності закладів вищої освіти, у навчально-виховному процесі та нагальна потреба, без задоволення якої втрачається взаємозв'язок із життям, занепадає творчий потенціал, стає рутинною справою, не потрібною ні суспільству, ні особистості. Щоправда, процес модернізації потребує й економічної підтримки. З одного боку, життя вимагає інтенсифікації пошуку, експериментування, введення новітніх технологій, застосування нових засобів навчання та виховання, які є дуже корисними. Разом із тим реалізація цих вимог не може здійснюватися хаотично, безсистемно, непродумано й без урахування позитивного педагогічного досвіду. Інновації мають розгортатися з урахуванням вітчизняного та закордонного досвіду, а не ігноруючи його.

Економічні фактори дедалі більше роблять ці процеси залежними від економічних здобутків тієї чи іншої держави та глобалізаційних процесів, які спричиняють глобальну конкуренцію у всіх сферах соціального буття людини. Як зазначає О. Гюфе, «...й у таких сферах, як наука та культура, і навіть мова та релігія, панує змагання, воно сягає конкуренції регіональних та національних “цінностей та стандартів”, до розмаїття яких належить не лише рівень освіти та розвиток інфраструктури, а й розмір податків, інтенсивність релігування та цінності дозвілля» [4, с. 20].

Отже, інноваційний розвиток освіти багато в чому зумовлюється тими наявними ресурсами, які можна використати для її модернізації. Це ресурсне наповнення не завжди залежить від позитивних факторів. Більше того, у реаліях сучасної України саме такі негативні фактори, як неповага до прав людини, корупція та безгосподарність, громадянське протистояння та військово-втручання країни-агресора тощо, поставили нашу країну перед необхідністю модернізації національної системи освіти, особливо військової освіти та її гуманітарної складової.

Реформування та модернізація гуманітарної освіти майбутніх фахівців у сучасних соціокультурних контекстах здійснюється внаслідок:

- збагачення змісту сучасної гуманітарної освіти новими ідеями, новим досвідом практичної діяльності;
- реалізації в системі освіти фахівця нового типу, сформованого на основі компетентного підходу до гуманітарної, моральної, правової, естетичної сфер підготовки;
- уважного ставлення до розробки інноваційних моделей і форм гуманізації та гуманітаризації військово-педагогічного процесу;

- координації дій науково-педагогічних працівників ЗВО, представників замовників, установ і організацій у забезпеченні якості й розвитку гуманітарної складової освіти;
- активної співпраці викладачів гуманітарних дисциплін та дисциплін професійного спрямування;
- постійного узагальнення передового досвіду гуманітарної освіти, ефективних методик і сучасних технологій, накопичених у педагогічних колективах [3, с. 32].

М. Култаєва звертає особливу увагу на теорію напівосвіти Адорно, відмічаючи її деструктивний потенціал [6, с. 180].

Якщо раніше призначенням і покликанням освіти був творчий саморозвиток особистості в дусі неогуманістичного освітнього ідеалу, то в нових умовах вже сама освіта підпорядковується завданням наявного. Вона втрачає перспективу і самоліквідується в модусі майбутнього. Теорію Адорно легко запідозрити в антидемократичності, бо він виступає проти «народної освіти», але його критика спрямована передусім на профанацію квазіпедагогічних практик масової культури, метою якої було здешевлення і збільшення обсягу так званих освітніх послуг. Якщо в домодерних суспільствах неписьменність була лише обтяжливою обставиною в самореалізації окремих індивідів, то в індустріальному суспільстві вона вже виступає чинником ризику, що загрожує всім, перетворюючись на глобальну проблему сучасності. Неагресивні форми напівосвіти дещо пом'якшують такі загрози від горезвісних прибиральниць, які можуть необережним рухом викликати техногенну катастрофу. Цю її функцію не аналізує Адорно, бо вона є лише паліативною мірою, але його теорія є не тільки критикою дегенеративних спотворень освіти і культури, а й терапією її негативних наслідків [6, с. 181].

М. Бойченко слушно зауважує, що «скорочення обсягів освіти зі збереженням її якості, зі здобуттям нею дієвості постає як виклик для освіти, на який вона має дати належну відповідь, як джерело її порятунку, а не її загибелі. Скорочувати варто обсяг освіти, обов'язкової для здобуття формального статусу фахівця, тоді як слід водночас максимально розширювати і урізноманітнювати можливості самостійного та альтернативного набуття та продовження освіти особистістю» [7, с. 223].

Можна погодитися з думками філософів, які вважають, що «новітні інформаційні технології дали можливість ефективно боротися за підкорення держав та націй без захоплення їхніх територій, без людських жертв та втрати різного роду ресурсів, а лише шляхом масованого впливу на суспільну свідомість та духовну сферу держави-противника» [8, с. 22].

У цьому світлі досвід гібридної війни в зоні АТО є безцінним для модернізації гуманітарної складової навчальних і виховних практик військової

освіти. Адже для успішної модернізації військової освіти необхідна постійна діагностика її стану, що неможливо здійснити без її моніторингу. Саме тому досвід бойових дій в АТО та ООС, опрацьований за допомогою методу включеного спостереження, дозволить подолати дефіцит особистісного знання викладача і командира, спростити процедурну формалізацію навчально-виховного процесу тощо. А також спонукає до переосмислення проблем війни та миру, глобальної і локальної безпеки та висуває вимогу підвищення стандартів військової освіти до країн Західної Європи та США.

Значна увага приділяється вдосконаленню складу науково-педагогічних колективів у військових закладах вищої освіти (ЗВО). Наприклад, в Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного більше півсотні офіцерів і працівників ЗС України мають досвід ведення бойових дій в Афганістані, інших проблемних регіонах Європи та світу. Немало й таких, хто досить успішно керував частинами і з'єднаннями всіх родів військ. На вченій раді Академії постійно узагальнюється досвід АТО та ООС, який позитивно позначається на вишколі майбутніх офіцерів, а в подальшому з не меншим позитивом впливатиме на їхню якісну та швидку адаптацію до сучасних реалій військових підрозділів. Цьому сприяє присутність викладацького складу, офіцерів-командирів безпосередньо в зоні збройного протистояння. Рекомендації щодо модернізації та підсилення навчального процесу викристалізуються в районі бойових дій. Тому сьогодні випускники військових ЗВО займають посади у штабах керівництва секторів та командирів підрозділів, які залучені для протидії терористам і найманцям.

Неодноразово науково-педагогічні працівники військових ЗВО відбували в зону АТО та ООС, на полігони, що розташовані поряд, для навчання військовослужбовців щодо застосування сучасної військової техніки та озброєння. Створено мобільні групи з викладацького складу і сержантів-інструкторів, які забезпечують індивідуальну підготовку і злагодження військових підрозділів різних родів військ. Не менш активними є групи, які забезпечують організацію заходів інформаційного і психологічного впливу, що суттєво покращує морально-психологічний стан військовослужбовців, які задіяні в ООС. Вони надають рекомендації командирам усіх рівнів щодо профілактики негативного психоемоційного стану військових [9, с. 4].

Фахівці Наукового центру Сухопутних військ на замовлення Наукового управління Генштабу Збройних Сил України провели дослідження існуючої системи діяльності органів державного управління, місцевого самоврядування, установ та організацій оборонного відомства, зокрема військових ЗВО, інших військових формувань і правоохоронних органів щодо їхнього функціонування в умовах дестабілізації суспільно-політичної обстановки з питань оборонної та мобілізаційної роботи. Даний аналіз буде враховано при вне-

сенні змін до існуючої законодавчої бази та інших нормативно-правових документів України [9, с. 3–5].

Слід зазначити, що ситуація в зоні ООС пробудила в українському суспільстві так зване військове просвітництво. За останній час безліч центрів і громадських організацій в Україні відкрили свого роду «військові курси», де кожний громадянин має змогу отримати основи початкової військової підготовки.

Отже, під час операцій у зоні АТО та ООС військові демонструють свою людяність, професіоналізм, силу волі, міцність духу, витримку, рішучість, здатність жертвувати собою заради спасіння інших, тим самим якісно змінюючи суспільне ставлення до військової освіти і військовослужбовців, посилюючи суспільну значущість воїна-професіонала. Тож перед реформаторами й модернізаторами військової освіти стоїть надскладне завдання – розробити успішну стратегію модернізації практик військової освіти. Ця стратегія повинна бути комплексною, урахувати гуманітарні концепції «відкритої армії для відкритого суспільства», «громадянина у військовій формі» тощо, тобто бути філософією військової освіти.

Використання сучасних педагогічних технологій у навчальному і виховному процесі закладів вищої освіти з урахуванням гуманітарної складової дозволить успішно реформувати систему освіти та зокрема військової освіти. Безперечно, кожна з цих технологій заслуговує детального розгляду та ретельного аналізу, але в межах даної роботи вважаємо доцільним лише оглядове перерахування. Так, педагогічні технології виділяють: за цільовою орієнтацією; за рівнем використання: загальнопедагогічні, вузькопредметні, модульно-рейтингові технології.

Дуже важливим напрямом модернізації сучасної національної системи освіти та її гуманітарної складової є вдосконалення змісту та практик правової освіти, правового виховання, формування правової культури та правової свідомості. Ю. Калиновський вважає, що в модернізованих суспільствах рівень правової культури і правосвідомості – важливий чинник горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності, оскільки від нього залежать можливості переходу людини від одних ролей до інших, із однієї страти в іншу, більш елітарну. Саме тому в таких соціумах модернізація системи вищої освіти є поліструктурною і динамічною порівняно з традиційними суспільствами [10, с. 124–125].

М. Бойченко відмічає, що на теперішній час, на жаль, у вітчизняній системі освіти існує тенденція «скорочення часу навчання, передусім за рахунок максимального скорочення загальнотеоретичної складової освіти і зокрема практично повної елімінації її загальної гуманітарної складової, до якої входить філософія» [7].

Інший тренд спостерігається в системі освіти розвинених країн, зокрема США. Наприклад, у військовій академії Вест-Пойнт здобувачі вищої освіти мають можливість факультативно вивчати різні гуманітарні дисципліни, зокрема політологію.

Вимоги до програми з політології доступні для курсантів, які зосереджені на американській політиці, порівняльній політиці та міжнародних відносинах. Навчання складається послідовно з двох курсів, що завершується написанням кадетами дипломної роботи та захистом її перед комісією. Курсанти, які прагнуть закінчити університет зі спеціальності «Політологія» з відзнакою, проходять додатковий факультативний курс, щоб поглибити знання за фахом.

Студенти, які вивчають політологію, пишуть та представляють поглиблену науково-дослідну роботу, яка об'єднує теоретичні знання, набуті під час попередніх досліджень. Студенти роблять широкий огляд літератури, повний план з анотованою бібліографією та вступний розділ своїх тез, представляють свої попередні результати своїй аудиторії та, завершивши наукову роботу, – дисертаційній комісії з трьох членів. Дипломна робота в галузі соціальних наук складається з незалежного дослідження і щотижневих зустрічей між окремими курсантами та їх консультантами. Курсанти відповідальні за координацію зустрічей зі своїм консультантом.

Дипломна робота складається з 30–50 сторінок тексту, поданих на захист перед комісією протягом останніх двох тижнів занять. Після завершення дипломної роботи та захисту дисертаційна комісія рекомендує підсумкову оцінку [11, р. 160, 229, 310]. Кадети мають можливість вивчати філософію, економічну теорію, історію та культуру своєї країни та культуру інших держав [11, р. 662].

Для найбільш ефективного врахування гуманітарної складової модернізації освіти потрібно більше уваги приділяти авторським технологіям на основі гуманізації та демократизації відносин; на основі нової дидактичної й методичної організації (реконструкції) матеріалу, альтернативні; за характером змісту: навчаючі і виховуючі загальноосвітні професійні гуманістичні компетентності; педагогічні технології за характером відносин учитель – учень: педоцентричні (дидактоцентричні) технології, особистісно орієнтовані технології, технології співробітництва, гуманно-особистісні технології, технології вільного виховання; педагогічні технології за способами організації навчання: за організаційними формами: лекційно-семінарські та альтернативні; індивідуальні, групові, колективні, в парах; академічні й клубні (за інтересами); індивідуальне і диференційоване навчання; за домінуючим способом діяльності: догматичні, репродуктивні, пояснювально-ілюстративні; програмне, проблемне, діалогічне, розвиваюче навчання; гнучкі технології навчання;

ігрові технології; саморозвиток. На нашу думку, використання гуманітарної складової в освіті допоможе при виконанні завдань як із фахової підготовки, так і може слугувати основою патріотичного виховання.

Вітчизняні філософи вважають, що «сучасна освіта та військова освіта зокрема має не просто закласти сциєнтистський чи технічний фундамент професійних компетенцій майбутнього військового керівника, а сприяти розвитку творчо-особистісного, креативно-мисленневого потенціалу особистості. Гуманітарно-світоглядна підготовка військових кадрів має сформувати системне глобальне мислення, що базується на компетентісному підході, до основних атрибутів якого можна віднести фундаментальність, професіоналізм, комунікативність, інформаційність» [12, с. 73].

Висновки. Таким чином, філософсько-освітній аналіз фактичних і контрфактичних умов здійснення модернізації навчальних і виховних практик національної системи освіти дозволяє зробити висновок про можливість адаптації різних концептуальних підходів до її модернізації з урахуванням гуманітарної складової. Зокрема, це й оновлення і самооновлення системи, адже освіта в силу своєї особливості коеволюціонує разом із суспільством. Отже, інноваційний розвиток освіти повинен відбуватися не за моделлю наздоганяючої модернізації, а в першу чергу виходячи з інтересів держави та особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Maase Kaspar Diagnose: Amerikanisierung Zur Geschichte eines. Transit. *Europaeische Revue*. 1999. No. 17. P. 72–89.
2. Petrova L. O. Humanizatsiia ta humanitarianizatsiia viiskovoi osvity. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofia – Philosophy*. 2012. 38. 161–167.
3. Фінін Г. І. Специфіка становлення національної системи військової освіти: модернізація або реформування. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2020 № 1. С. 120–124.
4. Гьофе Отфрід. Демократія в добу глобалізації. Київ: ППС, 2002. 436 с.
5. Фінін Г. І. Специфіка формування світогляду майбутніх військових фахівців в умовах глобальної деідеологізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2016. № 1 (28). С. 27–35.
6. Култаєва М. Освіта та її деформації у сучасній культурі: до актуальності теорії напівосвіти Т. Адорно у сучасних соціокультурних контекстах. *Філософія освіти*. 2017. № 1 (20). С. 153–195.
7. Бойченко М. Між «напівосвітою» і «напівдією»: у пошуках шляху до дієвої освіти. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. № 2 (21). С. 219–239.

8. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2019. № 1 (40). С. 21–38.
9. Ткачук П. П. Академічний навчально-виховний процес підготовки майбутніх офіцерів відповідає вимогам сьогодення. *Офіцер України*. 2014. № 9 (46). С. 3–5.
10. Калиновський Ю. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 124–133.
11. United States Military Academy. West Point, New York Academic Program. Class Of 2020. Curriculum and Course Descriptions. Office Of The Dean. 679 p. URL: https://www.westpoint.edu/sites/default/files/pdfs/RedBook_GY2020_20170803.pdf (дата звернення: 10.08.2020).
12. Панфілов О. Ю., Петрова Л. О. Військова освіта – головна стратегія формування особистості сучасного військового керівника. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2018. № 3. С. 67–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2018_3_8.

REFERENCES

1. Maase Kaspar. Diagnose (1999). Amerikanisierung Zur Geschichte eines Deutungsmusters / Kaspar Maase. *Transit. Europaeische Revue*, 17, 72–89.
2. Petrova L. O. (2012). Humanizatsiia ta humanitaryzatsiia viiskovoi osvity. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Filosofiia – Philosophy*, 38, 161–167 [in Ukrainian].
3. Finin H. I. (2020) Сpetsifyka stanovlennia natsionalnoi systemy viiskovoi osvity: modernizatsiia abo reformuvannia. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Ser. : Filosofiia – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Ser. : Philosophy*, 1, 120–124. [in Ukrainian].
4. Hofe Otfrid. (2002). Demokratiia v dobu hlobalizatsii. Kyiv: PPS [in Ukrainian].
5. Finin H. I. (2016) Spetsyfika formuvannia svitohliadu maibutnikh viiskovykh fakhivtsiv v umovakh hlobalnoi deideolohizatsii. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho» Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Avg. : Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 1 (28), 27–35 [in Ukrainian].
6. Kultayeva, M. (2017) Education and its deformation in contemporary culture: the relevance of T. Adorno's semi-education theory in contemporary sociocultural contexts – *Philosophy of Education*. 1 (20), 153–195 [in Ukrainian].
7. Boichenko, M. (2017) Mizh «napivosvitoiu» i «napivdiieiu»: u poshukakh shliakhu do diievoi osvity. *Filosofiia osvity – Philosophy of Education*, 2 (21), 219–239 [in Ukrainian].

8. Manuilov Ye. M., Kalynovskyi Yu. Yu. (2019) Dukhovna bezpeka ukrainskoho suspilstva u derzhavotvorchykh protsesakh suchasnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia _ Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: Philosophy, 1(40), 21–38* [in Ukrainian].
9. Tkachuk P. P. (2014) Akademichnyi navchalno-vykhovnyi protses pidhotovky maibutnix ofitseriv vidpovidaie vymoham sohodennia. *Ofitser Ukrainy – Officer of Ukraine, 9 (46), 3–5* [in Ukrainian].
10. Kalynovskyi Yu. (2013). Pravove vykhovannia u vyshchych navchalnykh zakladakh Ukrainy: problemy ta perspektyvy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Ser. : Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Avg. : Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology. 2, 124–133* [in Ukrainian].
11. United States Military Academy. West Point, New York Academic Program. Class Of 2020. Curriculum and Course Descriptions. Office Of The Dean 679 p. URL: https://www.westpoint.edu/sites/default/files/pdfs/RedBook_GY2020_20170803.pdf [in USA].
12. Panfilov O. Yu., Petrova L. O. (2018). Viiskova osvita – holovna stratehiia formuvannia osobystosti suchasnoho viiskovoho kerivnyka. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Ser. : Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Avg. : Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology. 3, 67–79* [in Ukrainian]. <http://fil.nlu.edu.ua/>

Финин Георгий Иванович, доктор философских наук, доцент, заведующий кафедрой истории и общественно-экономических дисциплин Коммунального учреждения «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия» Харьковского областного совета, Украина

ГУМАНИТАРНЫЙ АСПЕКТ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

Сделана попытка проанализировать специфику гуманитарной составляющей модернизации системы образования. Приведены предпосылки реформирования и модернизации гуманитарного образования будущих специалистов в современных социокультурных контекстах. Охарактеризованы основные компоненты гуманизации системы образования. Выяснено, что насущной необходимостью является учет гуманитарного компонента при подготовке современных специалистов.

Ключевые слова: модернизация, реформирование, гуманизация, образование, система образования.

Finin Heorgii Ivanovich, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History and Socio-Economic Disciplines Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Ukraine

HUMANITARIAN ASPECT OF MODERNIZING THE EDUCATIONAL SYSTEM

Problem setting. *Educational practices are modernized both through external challenges and through internal requirements for their permanent renewal and self-renewal. Modernization of these practices is carried out comprehensively – as a unity of economic, socio-political and educational innovation processes. This involves the modernization of logistics of these practices and the humanitarian component of the educational process, using of new technologies, updating the content of education, personal development of higher education and research and teaching staff. The modern system of Ukrainian military education is integrated with the state education system.*

Recent research and publications analysis. *Humanitarian aspect of modernizing of the educational system are represented by the works of Theodor W. Adorno, Hofe Otfred, V. Andrushchenko, M. Boichenko, M. Kultayeva, Ye. M Manuilov., Yu. Yu Kalynovskyi and others. Scientists insist that there should be a single mechanism for the modernization of the national higher education system. Humanitarian aspects of the formation of national military education, the problems of its modernization and reformation are considered in the studies of such scholars as O. Panfilov, L. Petrova, Finin H. I. and others.*

Paper objective. *The purpose of the article is a philosophical analysis and coverage of the main aspects of the humanitarian component of modernizing the educational system.*
Paper main body. *An attempt is made to analyze the specifics of the humanitarian component of modernizing the educational system.*

Innovative development of education is a constant change, something new in the activities of higher education institutions, in the educational process – is an urgent need.

The innovative development of education is determined by available resources that can be used to modernize it. The resource content does not always depend on positive factors. Moreover, in today's Ukraine, such negative factors as disrespect for human rights, corruption and mismanagement, civil strife and military intervention of the aggressor country, etc. put our country in need of modernizing of the national education system and especially military education and its humanitarian component.

Prerequisites for reforming and modernizing humanitarian education of future professionals in modern socio-cultural contexts are:

– *enriching the content of modern humanities education with new ideas, new practical experience;*

– *attentive attitude to the development of innovative models and forms of humanizing and humanitarianizing military-pedagogical process;*

– *active cooperation of teachers of humanities and professional disciplines.*

It was found that there is an urgent need to take into account the humanitarian component in the training of modern specialists.

Conclusions of the research. *Thus, philosophical and educational analysis of the actual and counterfactual conditions of modernizing of educational practices of the national education system, allows us to conclude about the possibility of adapting different conceptual approaches to its modernization, taking into account the humanitarian component. In particular, it is the renewal and self-renewal of the system, because education, due to its peculiarities, co-evolves with society. Therefore innovative development of education should not take place based on the model of catching up, but primarily based on the interests of the state and individuals.*

Keywords: *modernization, reformation, humanization, education, education system.*

Мелкевік Бьярн, доктор права, професор,
Університет Лавалю, м. Квебек, Канада
e-mail: bjarne.melkevik@fd.ulaval.ca
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4299-546X>

«УРАЗЛИВІСТЬ» ОСОБИСТОСТІ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ: ПОТЕНЦІЙНЕ ПИТАННЯ?¹

У статті розглянуто поняття «уразливість» відносно понять «особистість», «ефективність», «права людини» та «потенційність». Показано, що уразливість є частиною людського стану. Автор застерігає від антропоморфізації мови, підкреслює необхідність відповідальності індивіда за себе самого, указує на згубність патерналістської політики.

Ключові слова: уразливість, права людини, ефективність права, кримінальне право, цивільне право, патерналізм.

Вступ. Назва, дана цій статті, дозволяє побачити та розгледіти чотири поняття – протилежні, складні та проблемні! Чотири поняття, кожне з яких потребує окремого вивчення в галузі права, філософії, етиці, у природничих та гуманітарних науках. Це – чотири поняття, що у сучасної людини можуть викликати сильні емоційні реакції. І насправді, у них відбито смисли, що заповнюють наші серця та почуття як соціально-політичного, так і релігійного або ідеологічного характеру, і все це перебуває за межами юридичної думки. «Уразливість людини», «ефективність», «права людини» й «потенціал» (права) є далекими від поняття безтурботності. Навпаки, вони – подібно до іскор – готові з тривоги, емоцій, завзяття та почуттів перерости в полум'я пристрастей, що його розпалює вітер психологічного жару, волаючого до обов'язку та співчуття.

У зв'язку з цим необхідно уточнити завдання нашого дослідження, пояснити напрям, межі та цілі, які ми переслідуюмо. Нам необхідно зосередитися на поняттях «уразливість» та «права» людини, аби розкрити поняття «захист іншого» та виявити подвійність (двозначність) практичної та теоретичної сторін законодавства (або «текстуальності»), зобов'язаного захищати «уразливих» та боротися проти експлуатації «уразливості» людини. Такий напрям дослідження ми вважаємо найбільш раціональним, бо він найкраще наближає

¹ Стаття публікується в авторській редакції. Переклад з французької – І. Коваленко.

нас до права (й передусім до його «практичного» призначення). Він виявляється вельми повчальним у питанні обмеження права й необхідності раціонального залучення за можливості інших ресурсів в інтересах людини, в інтересах особистості [1]. Тут виникає корисне відчуження стосовно бажання бути «загальноправовим» (чи думки про «все-право») [2; 3], що заворожують та очаровують при сприйнятті приємних понять або тих, що здатні викликати сильні почуття.

По-перше, ми здійснюємо аналіз та уточнюємо поняття «уразливості»; нас цікавить моральна сторона захисту, що проявляється в культурі західного світу¹. По-друге, ми аналізуємо символічні та історичні тексти (на користь захисту особистості), які так сильно вплинули, навіть сформували західну культуру. Такі тексти жили турботу про іншого, про ближнього, що характеризує її з кращого боку. По-третє, ми розглядаємо закон як культурний феномен, що тихо й непомітно служить «уразливим» групам населення в законодавчому полі. По-четверте, ми обговорюємо з філософської точки зору феномен визнаних у всьому світі прав людини. Ми також вивчаємо феномен захисту «уразливих груп населення», який розглядається ширше, у контексті гуманітарного захисту від експлуатації або лих, що загрожують людству.

1. Уразливість людини та питання захисту. Розглянемо поняття «уразливість» індивіда та необхідність (як моральну вимогу) якогось можливого законодавчого втручання (або правового/судового) для захисту від лих, що можуть статися. Навіть якщо фізична особа є «уразливою» й така «уразливість» їй властива своїм існуванням, необхідність захисту не впливає логічно із самого поняття, не обумовлена якоюсь життєвою потребою. Якщо «уразливість» раптом потребує захисту, то обґрунтування для нього не співвідноситься суворо й автоматично з «уразливістю» як такою. Обґрунтування відсилає до оцінки щодо себе та відповідно бере до уваги сукупність моральних, соціальних та психологічних факторів, що визнані єдиною і такою, що історично склалася, спільнотою. Питання про захист та обґрунтування захисту окремої людини стосовно її «уразливості» залишається відкритим для дискусій та думок і є дійсно складним.

Необхідно дати більш вичерпний опис раціональних меж цього «уразливого стану» (або «стану уразливості», «стану індивіда») та реальних потреб, що при цьому виникають. Завдання виявляється вельми важким і складним, оскільки «уразливість» пов'язана як з обставинами екзистенціального плану, так і психологічним, медичним (гігієнічним), соціальним, економічним, моральним та іншим станом. Людина як така є «уразливою»: вона може бути

¹ У нашій статті ми використовуємо поняття «західний», «прозахідний» тощо не в географічному або виключному сенсі, а скоріше, у специфічно-філософському сенсі, говорячи про культуру, в якій поважають сучасне право, вимогу конституційності та «реальної демократії» на користь усіх людей.

знищена, поранена й «експлуатована» фізично, морально, в економічному, соціальному, культурному відношенні у своїй діяльності, будучи індивідуальним та конкретним учасником.

«Уразливість», ймовірно, обумовлена людьми, показуючи, що всі ми є «уразливими», а «невразливість» є оманною, що неминуче призведе рано чи пізно до нашої загибелі. Покажемо це на прикладі легенди про Зіґфрида (Сіґурда), у якій герой набув стану «невразливості», викупавшись у крові дракона, убитого ним у героїчній схватці. Заковика, проте, у тому, що один листик із дерева, зовсім маленький, впав на спину Зіґфрида, коли він поринав у кров дракона, і цей листик зашкодив отриманню абсолютної «невразливості». Саме тому герой залишався «уразливим» у цьому конкретному місці, як і будь-яка людська істота, і це призвело в подальшому, як оповідає поетична «Едда» (складена у XIII ст.), до його смерті.

Те саме відбувається й з Ахіллом. «Невразливий» Ахілл виявляв серед чоловіків блискучу доблесть і хоробрість. Однак дельфійський оракул знав, що в Ахілла є уразливе, слабе місце, бо мати Ахілла занурила його ще немовлям у Стікс (одну з річок Аїда) та тримала за п'ятки. Тому вони не поринули у воду. Саме така обставина стане причиною загибелі Ахілла через влучно пущену стрілу.

Те, що західна традиція, яку ми отримали у спадщину, так майстерно, поетико-символічно та з таким тонким смислом висловила, – це попередження про те, що людині необхідно триматися подалі від зарозумілості, гордоців та самодостатності, що можуть призвести до загибелі. Звідси мораль! Яка анітрохи не менше, ніж попередження та урок, підтверджує те, що всі ми є «уразливими», що «уразливість» слідує за нами як тінь. Тому остерігаймося недоречної гордості.

Нарешті встановимо мовні та раціональні межі стосовно поняття, що ми його часто використовуємо. Слід зазначити, що це дозволяє охарактеризувати в антропоморфному ключі множини явищ, що не мають нічого спільного з людиною, а радше належать до «ситуації» та «проблем» економічного, фінансового, воєнного, продовольчого гатунку тощо. Коли ми говоримо про конкретну економічну або воєнну «уразливість» країни і навіть про політичну або парламентську «уразливість» якогось уряду, це відбиває лише нашу природну схильність до урізання довгих речень, скорочення пояснення та використання метафор. Це – ціна неточності заради того, аби ми розібрались в якійсь вельми складній ситуації.

Наша мова рясніє різноманітними лінгвістичними прийомами, і кожен може вільно їх використовувати й вигадувати величезну кількість образних висловлювань, що характеризують слово «уразливість». Проілюструємо метафоричну безодню, яка чекає нас при дослідженні вислову «продовольча ураз-

ливність» абстрактної країни. Така уразливість може, з одного боку, оцінюватися з воєнної або стратегічної точок зору як здатність країни у стані війни прогнати своє населення. З іншого, вона може бути пов'язана із санітарним законодавством (або продовольчим), де питання «уразливості» розуміється на рівні митного контролю або на рівні перевірки продовольчих товарів для виявлення зараженої, брудної або безпечної їжі. Важливо зазначити, що слово «уразливість» можна в будь-який момент замінити іншими поняттями – більш точними. Але це робиться неохоче, оскільки зникає драматичний смисл, метафоричне напруження, яке у згаданому випадку з «продовольчою уразливістю (безпекою)» безпосередньо передбачає, що митний контроль та інспекція з продовольчої безпеки мають бути підсилені та покращені. Можливо, це не має нічого спільного з якоюсь «уразливістю», але більше пов'язане із санітарно-гігієнічними заходами (що часто супроводжуються погано завуальованим протекціонізмом) й відбувається через те, що антропоморфне використання якогось поняття, якогось слова за відсутності аргументації та реального діалогу має на меті лише створення ідеологічного образу (ситуації або проблеми) виключно в інтересах його ініціатора.

Переорієнтуємо нашу увагу на «уразливість людини». Слід підкреслити, що тут ми не зіштовхуємося з односторонньою та об'єктивною логікою, а скоріше з такою, що встановлюється при антропоморфному використанні цього слова. Тому скористаємося тут «гуманістичною» логікою. «Уразливість» на рівні добра та зла, гарного та поганого не є зрозумілою (неосязною) в односторонньому порядку; так само як поняття «уразливий» для окремої людини сумує просто складний стан. Людина є «уразливою», та уразливою по-своєму, на відміну від будь-якого іншого індивіда.

Ураховуючи медичний характер уразливості [4, с. 874], це поняття почало пов'язуватися з людиною, позначаючи чітко й ясно одну з першочергових умов людського існування. Така умова підкреслює важливість фізичних, пізнавальних, моральних ресурсів людини, а також індивідуальних можливостей взаємодії, обов'язкових для захисту індивіда від негативного впливу, а саме від того, що може його «поранити», покалічити, «зіпсувати», «зруйнувати» тощо.

Людина є «уразливою», як рослина, для якої комбінація внутрішніх та зовнішніх умов покликана забезпечити її зростання, живлення, в'янення та знову цвітіння так, аби вона була здатна блищати під сонцем для себе та інших. Це є здійсненням тільки за умови, що вона не буде надто поранена, ушкоджена, покалічена, а також позбавлена фізичних, пізнавальних, моральних, поведінкових можливостей та буде здатна здолати перешкоди, причиною яких є її «уразливість». Уразливість, врешті-решт, завжди є індивідуальною. Одну людину вона роздавить, у іншої збудить протест, бажання подолати труднощі.

При визначенні кожної форми рівня «уразливості» людини слід брати до уваги та оцінювати особливість «досвіду», ніж власне ефект впливу на індивіда.

Цілком очевидно, що «уразливість» зачіпає фізичні, моральні, пізнавальні та соціальні умови людини. Звісно, що такі умови не є даними фактично. Вони сформувались, виникли, з'явилися індивідуально і для певної людини, і завдяки певній людині. Умова «уразливості», звичайно, виявляється теоретично та ідеалістично, проте ніколи практично та реально. Адже кожен індивід у кожному мить життя є «уразливим», і ця уразливість приносить йому або благо, або загибель.

Візьмемо до уваги той факт, що спочатку людина формується й розвивається в особистісному та соціальному плані в родині або спільноті, що заміняє їй родину з її особливими соціальними характеристиками. Не існує процесу формування особистості й процесу соціалізації, які були б ідентичними. Усі процеси відмінні та різні, їх аналіз змушує нас увійти у справжні джунглі з конкретних факторів, векторів, причин, ситуацій, досвіду тощо. У підсумку ми виявляємо людину – єдину та унікальну, з її генетичними, біологічними, ментальними, пізнавальними ресурсами та у нерівній взаємодії з оточуючим світом, в якому є різні люди та нескінченна кількість найрізноманітніших обставин.

Навколишнє соціальне середовище та людей можна легко зобразити у вигляді кіл, що накопичуються на паперовому аркуші й розташовуються дедалі далі від початкової фігури. Так, спочатку – батьки (або ті, хто їх замінює) та близькі родичі – брати та сестри, потім дальні родичі, потім друзі, община (або село), школа та інші інститути соціалізації, церква або інші релігійні організації, політичні або громадські інститути тощо. Кожне соціальне коло формує особистість та соціалізує людину, не гарантуючи, проте, результату.

Людина, у свою чергу, додає до цього розвитку щось зі своєї генетичної, біологічної, ментальної, пізнавальної та іншої спадщини. Але з цього не випливає, що всі ці передумови розвиватимуться прогресивно у правильному руслі (згідно з прийнятими соціальними стандартами). Задатки людини можуть деградувати, зменшуватися, образно кажучи, «усихати». Взаємозв'язок між індивідом та найближчим оточенням (особливо з батьками, братами та сестрами, друзями) у зв'язку з цим є найбільш значущим, й будь-які порушення в цій базовій структурі взаємозалежності можуть мати більш або менш серйозні наслідки для процесу соціалізації особистості.

Усе залежить від тих векторів напряму, які сприяють, підвищують рівень самосвідомості при успішному формуванні особистості. Такі вектори визначаються в найближчому оточенні й характеризуються такими цінностями, як

любов, прив'язаність, доброзичливість, ніжність, привітність, доброта тощо. Тут відсутні негативні явища – жорстокість, агресивність, ненависть, злоба, ворожнеча, злість, несправедливість тощо. Позитивні вектори самосвідомості допомагають сформувати особистість (або «свідомість»), здатну здолати або навіть правильно керувати випробовуванням дорослого життя. Негативні вектори розкачують маятник життя у протилежному напрямі. Панівна думка про те, що дитині варто зіштовхуватися з негативними явищами для формування сильної особистості, є докорінно помилковою. Навпаки, слід сподіватися (наскільки це є можливим), що дитина зустрінеться з такими негативними сторонами лише одного разу, будучи вже дорослою, і що її здатності допоможуть їй правильно їх здолати.

Процес соціалізації людини відбувається водночас із процесом розвитку особистості. Між двома процесами існує тільки логічна та раціональна відмінність. Психологічний та моральний стан індивіда є наслідком переплетіння цих процесів. По суті, соціально значущим результатом для людини є її «уразливість», що поступово змінюється та перевтілюється мірою того, як людина з дитини перетворюється на підлітка, з підлітка – на молоду людину, з молодого людини – на дорослу або залишається у віці «дорослого підлітка»¹. При цьому «уразливість» індивіда зникає, стирається або втрачає свою значущість. «Уразливість» літньої людини може за однакових обставин викликати таке ж занепокоєння та тривогу, як і «уразливість» молодого людини.

Тепер підкреслимо той факт, що «уразливість» сама по собі не потребує захисту. «Уразливість» може бути таким же захистом, як і прокляттям для людини. Не існує жодного передбачення або долі в тому, що стосується «уразливості» особистості – вона рівною мірою може стати силою.

Те, що «уразливість» може стати силою, напряду пов'язано із «самосвідомістю/самодостатністю» [6]. Розглядувана в індивідуальному порядку (або як інстинкт / психологічна та моральна якість) самосвідомість покликана допомогти людині оцінити, наскільки це є можливим, соціальні та моральні контексти, що їх диктує життя, беручи до уваги свою «уразливість». Людина, яка не розуміє своєї «уразливості» або має безстрашний характер, може опинитися в біді, бо вона не здатна раціонально та правильно оцінити умови, в які вона потрапляє. Людина, надто переконана в собі, у своєму знанні «вуличного життя» (тобто є «*street-wise*»), у своїй здатності «виплутатися», згодом зрозуміє, що це зашкодило їй, бо обставини можуть обернутися проти неї та завдати їй збитку. Як приклад розглянемо використання наркотиків. Тут складається ілюзія контролю над цим «захопленням», навіть якщо той, хто приймає

¹ Неологізм, утворений зі слів «дорослий» та «підліток», позначає дорослого, який поводить як підліток та відмовляється дорослішати (див. синдром Пітера Пена); це поняття було введено Тоні Анатреллоу [5].

наркотики, не має реальних знань про хімічний, токсикологічний або галюцинаторний склад і залежність від продукту, який він споживає. Так само можна сказати й про дівчину, яка сліпо поринає в хаотичні «любовні» стосунки, що поступово приводять до заробляння грошей проституцією та виправдовуються (з насмішкою над значенням слова) «коханням»!

Визнаймо, що «уразливість» – правильно та адекватно прийнята та зрозуміла індивідом – може стати силою і щитом проти експлуатації та злого наміру. Якщо будь-який фізичний стан, у принципі, можна приборкувати та контролювати сумлінням, то людина може отримати більше досвіду в пізнанні своєї «уразливості». Як наслідок, вона зможе захистити себе і, що є особливо важливим, вдатися до превентивних правильних заходів для того, аби зменшити/мінімізувати наслідки будь-якого помилкового кроку.

Пригадаймо у зв'язку з цим факт, що його нам дає медицина та який свідчить, що існує низка захворювань, на які хворіють не всі: одні хворіють тяжко, інші відчують хворобу легше, треті взагалі нею не хворіють. Знову повернемося до нашого предмета дослідження та продовжимо наполягати, що індивід, який приймає та усвідомлює свою «уразливість», може зібрати цілковитий багаж із фізичного, морального, пізнавального та іншого досвіду, що допоможе жити в суспільстві повним життям. Доросла, незалежна людина, яка усвідомила свою «уразливість», захищає себе сама і не потребує сторонньої допомоги. І рівним чином, коли її «уразливість» зіграла з нею, вона одразу ж перегортає сторінку, переходячи до інших речей.

Подолання соціальних умов, в яких змінюється свобода людини, не може відбуватися таким же чином (і це на щастя; у протилежному випадку це стало б катастрофою передусім для самої людини, ніж для суспільства). У підсумку, свобода людини обговорюється у складному та нерівному діалозі з «можливою свободою» якогось історичного суспільства. Це підтверджує той факт, що суспільства у світі є вельми відмінними. Абсолютно зрозуміло, що більшість суспільств на нашій планеті є скоріше авторитарними, закритими та перебувають під владою, впливом різнорідних сил, які не вітають свободу особистості. Якщо шляхом обману авторитарний режим намагається виправдатися, обманюючи світову та національну спільноту, прикриваючися захистом та безпекою людини, то жорстока правда полягає в тому, що такі режими не захищають, а стають паразитами, що атакують людину та беруть під контроль (частіше за все найбільш розбещеним чином) її «уразливість».

Отже, виявляється головна дихотомія «уразливості»: відмінність між двома осями, що переплітаються.

З одного боку, доросла та самостійна людина бере до уваги свою «уразливість» та діє, наскільки це є можливим, обережно та обачно. Звідси випливає, що індивід, який не є дорослим та самостійним (дитина, підліток, юнак, бо-

жевільний, психічно хворий тощо), не може правильно сприйняти свою «уразливість» та ризикує опинитися в ситуації експлуатації й зазнати злого наміру з боку інших людей.

З іншого боку, «уразливість» людини формує її власний «багаж», що підходить тільки їй. Такий багаж сформувався саме для неї внаслідок її особистісного розвитку та процесу її соціалізації. Він дає людині можливості, що допомагають жити в сучасному суспільстві та протистояти тим індивідам, які бажають завдати їй шкоди.

Якщо це так, то «уразливість» не є проблемою як такою. «Стан уразливості людини» виявляється й розглядається, але він не може бути просто прийнятним в односторонньому порядку як проблема. Проблемою скоріше є експлуатація, злий намір або опредмечування (людини). Проблемою є хижаки, крадії, що посягають на «уразливість» людини. І треба віддалити їх від «уразливої» людини, зупинити їх наскільки можливо. Це крадії всіх сортів. Вони експлуатують, обманюють, завдають шкоди заради особистої вигоди, у своїх інтересах. У такому випадку захист людини, яка перебуває у небезпеці, породженій її «уразливістю», є виправданим щодо іншої людини на міжособистісному рівні.

2. Оповідання, що наполягають на захисті «уразливості». Західна культура глибоко та сильно насичена «турботою про іншого»: «ніхто не має бути зайвим»¹ або «кинутим на задвірках». Водночас культура просякнута моральним обов'язком надання допомоги. Етика «турботи» виражає цей момент неточно² і в деякому смислі надто олігархічним та обмеженим чином, а в цьому питанні необхідно дійти суті речей [8]. Тому доцільно вивчити культурні письмові джерела (враховуючи, звісно, християнські), що створені та навіть вигадані заради турботи про інших і які закликають до захисту та спасіння «уразливих» груп населення.

Путівником нам слугуватимуть два гарно відомі у філософії біблійські оповідання. Перше – оповідання «Чи є стражем брату своєму», інше – притча про доброго самаритянина.

Біблійське оповідання «Чи є стражем брату своєму» відіграє провідну роль у філософії права й особливо у розгляді питання злочинності, карної політики або «карного матеріалізму». Тут наше дослідження веде до вивчення мо-

¹ Походження такого вчення – біблейське та належить до перекладу Біблії англійською: 1) йдеться про слова апостола Матфея 24, 40 та 2) слова св. Петра у Першому посланні до Фессалонікійців, 1, 5, 27. В англосаксонській культурі це стало «моральним» гаслом, що є сумірним з обов'язком будь-якої людини.

² Зазначимо, що «care» – це переклад грецького слова «agare». Див. безперечний шедевр Андреса Нігрена [7]. У філософському смислі слова «agare» й «care» у принципі є еквівалентними та взаємозамінними.

ральних та етичних меж у позитивному та негативному ключі. Дія оповідання відбувається після вбивства Каїном у пориві лютості, заздрощів та гніву свого брата Авеля. У Біблії про це написано так:

«І сказав Каїн своєму братові Авелю: Ходімо в поле. І сталося, коли вони були в полі, то Каїн напав на свого брата Авеля та вбив його.

І Бог запитав Каїна: Де Авель, твій брат?

Він же відповів: Не знаю; хіба ж я сторож свого брата?

І сказав Бог: Що ти зробив? Голос крові твого брата волає до Мене із землі. І тепер проклятий ти від землі, яка відкрила свої уста, щоби прийняти кров твого брата з твоєї руки. Коли оброблятимеш землю, вона не прикладе своєї сили, щоб дати тобі. Будеш стогнати і тремтіти на землі.

І сказав Каїн Господу: Надто велика моя провина, щоби простити мені; якщо сьогодні Ти проганяєш мене з поверхні землі, то сховаюся від Твого обличчя і буду стогнати й тремтіти на землі; і станеться, що кожний, хто мене зустріне, – той мене вб'є.

Та Господь Бог йому сказав: Не так! Кожному, хто вб'є Каїна, відомститься в сім разів. І поклав Господь Бог знак на Каїнові, щоб не вбив його всякий, хто його зустріне.

Тож відійшов Каїн від Божого обличчя й оселився в землі Наїд, напроти Едему»¹.

Тлумачення цього оповідання є цікавим та проливає світло на нашу тему. Спершу можна наївно припустити, що Каїн повністю unikнув покарання за братовбивство. Як покарання він отримав лише «слово», що змушує його покинути рідні міста. Звідси наївний висновок (!), що він повністю уникає відплати, застосовуваної у стародавні часи.

Але для нашої культури біблійське оповідання передає більш широкий смисл – воно має символічний та естетичний смисл, втілений у відповіді Каїна: «Чи є я сторожем брату моєму?».

Ні, Каїн не був «сторожем брату його», тому що Авель був сам собі сторож та був здатен, як доросла людина, убезпечити себе. І якщо ми тепер проаналізуємо можливі висновки про притчу, то вони докорінно зміняться в негативний бік.

Але Каїну закидають етичний обов'язок: ніколи не завдавати удару своєму братові, ніколи не чіпати навіть волоска з його голови і, тим більше, ніколи його не вбивати. Мова йде про негативну форму «охоронення», яка є щодо Каїна індивідуальним обов'язком ніколи не забруднювати свої руки, чинити опір жорстокості та нікого не вбивати.

Розглянемо слова Господа «й нині проклятий ти від землі» та «коли ти будеш обробляти землю, вона не стане більше давати сили своєї для тебе».

¹ Бут. 4: 8–16.

Промовляючи слово «братовбивство», Господь засуджує через слово «земля». Засудження проступку відбувається в соціальному контексті, у межах якого відбувся злочин. «Пролита Каїном кров» відбивається в оцінці, в осуді його спільнотою та в нещасті, яке він принесе у родину, у своє плем'я, у свою общину, у своє суспільство тощо. І якщо Каїн «від лика Господа сховається», це стане підтвердженням того, що він припустився «моральної помилки» і що гріх (а братовбивство, безперечно, ним є) проявиться лише при віддаленні від суспільних (або правових) оцінок, прийнятих серед людей.

«Чи є я сторожем брату моєму?» – це передусім моральний урок, адресований до сумління індивіда, такий, що застерігає від нещастя, що відбудеться при експлуатації іншого, його слабкостей або його «уразливості». Це моральне вчення (й відповідно не наказ) адресоване тому, у кого виникає бажання спробувати свої сили, свої знання, свою хитрість для досягнення нечистоплотних цілей, які віддаляють від Світла Вічності. Це моральний урок, адресований совісті Каїна, який він експліцитно усвідомлює, промовляючи лицемірно «я не знаю» тоді, коли він знає те, що знає. Звідки ще одна моральна (або етична) формула, що настійно спонукає Каїна стати сторожем, який охороняє «Каїна» (а отже, іншого) проти того зла, яке може завдати «Каїну». Каїн передусім був сторожем самому собі й він зрадив себе, обманув, нагрішив проти самого себе та свого сумління (звичайно, скоїв гріх перед Господом), убиваючи свого брата Авеля. Йому не вдалося захистити брата проти самого себе.

Слід підкреслити саме таке моральне (й етичне) формулювання, яке охороняє «Каїна від Каїна» або від Каїна як історичної особистості та від Каїна, який «у нас» і також символічно є «нами» як далекими символічними нащадками одного й того ж «пращура» (символічного та геть не справжнього). Бо так діє радикальна відмінність між індивідом Каїном та актами зла, насилля, злочинів, злого наміру тощо – усім тим, що Каїни цього світу можуть скоїти.

Давайте вивчимо глибше, як біблейське та етичне оповідання протягом двох тисячоліть закликає в духовному плані «взяти відповідальність на себе». Дана притча, отже, дала урок про моральний контроль над зловмисними імпульсами щодо людей узагалі. Сучасна людина має сприймати себе як «сторожа самого себе», який знає, що може зашкодити іншим, що може використовувати інших у своїх інтересах, що може збагатити та отримати нагороди, йдучи по головах інших людей. Індивіду залишається тільки зрозуміти та прийняти, що він має відмовитися від усього такого!

Таке оповідання про «охорону самого себе» починає сприйматися по-новому, більш широко, якщо ми звернемося до євангельської притчі про доброго самаритянина – про те, як Ісус Христос переробив та переформулював класичне питання «Хто є ближнім моїм?»:

«А той бажав сам себе виправдати, та й сказав до Ісуса: А хто то мій ближній?»

А Ісус відповів і промовив: Один чоловік ішов з Єрусалиму до Єрихону, і попався розбійникам, що обдерли його, і завдали йому рани, та й утекли, покинувши ледве живого його. Проходив випадком тією дорогою священник один, побачив його і проминув. Так само й Левіт надійшов на те місце, поглянув і теж проминув. Проходив же там якийсь самаритянин та й натрапив на нього і, побачивши, змилосердився. І він підійшов, і обв'язав йому рани, наливши оливи й вина. Потому його посадив на худобину власну і приставив його до гостиниці та й клопотався про нього. А другого дня, від'їжджаючи, вийняв він два динарії та й дав їх господареві й проказав: Заопікуйся ним, а як більше що витратиш, заплачу тобі, як вернуся. Котрий же із цих трьох, на думку твою, був ближній тому, хто попався розбійникам?

Законник відповів: Той, хто вчинив йому милість.

Ісус же сказав йому: Іди і роби так і ти!»¹.

Мораль є очевидною: якщо кожна людина, кожна людська істота є «моїм ближнім», незважаючи на всю дійсність, що нас розділяє, то всі ми є «ближніми» стосовно один одного!

Нехай притча оповідає про «самаритянина», тобто про представника особливого народу та дисидентську релігійну гілку, «прокляту» та відторгнуту древньою формою і таку, що не визнається єврейською ортодоксальною догмою². Ця притча – провісник нового значення слова «ближній». У часи Христа до самаритян відкрито ставилися з презирством та системно піддавали дискримінації. Тому прийняти як модель самаритянина було сміливим рішенням для визнання слова «ближній». Тем більше що самаритянин тут порівнюється – і порівняння на його користь – з бездіяльністю фарисея (рабина, тлумача та доглядача єврейських релігійних обов'язків, парадоксальним чином у перекладі Біблії представленим нейтральним словом «священник») та левіта (який є помічником у релігійних церемоніях у єврейському храмі).

Смисл алегорії або притчі про «доброто самаритянина» полягає в тому, що ближній – це «всі»: і той, хто поруч із нами, і той, хто перебуває далеко, і той, з ким ми маємо прямі зв'язки, і той, хто є нам чужим (в усіх смислах цього слова), і той, кому ми симпатизуємо, і той, кого ми клянемо. Визнання ближ-

¹ Лк. 10: 29–37. Зазначимо, що переклад Біблії намагався зберегти нейтральну оцінку й не акцентував увагу на походженні та статусі героїв тексту, тому далі ми даємо їх описову характеристику в дужках.

² Це залишається вірним і сьогодні, у XXI ст. «Самаританізм» є самостійною та відмінною від іудаїзму релігією. Проте слід зазначити, що держава Ізраїль сьогодні офіційно визначає самаритянина як того, хто належить до «єврейської релігії». Стосовно самаритян у теперішній час нараховуються приблизно тисяча осіб, які мешкають в Ізраїлі та Палестині (є ще невеликі діаспори у Лівані, США та інших країнах).

нього проявляється без обмеження, без розрізнення, без будь-якої можливої дискримінації. Сильне та всебічне оповідання просто та енергійно здійснює історичний стрибок як «велике оповідання», дає простір для плідного розвитку та зростання західної культури. Утім, звичайно, не тільки західної, адже християнство має африканське та азіатське коріння й не може розглядатися як виключно європейська релігія.

Універсальна відповідь на питання «хто є моїм ближнім» безпосередньо впливає на право та множину його галузей. У світі загального права – це рішення суду *Donoghue v. Stevenson* (House of Lords, 1932)¹, що встановлює можливість подати в суд проти «злочинної халатності» та вимагати відшкодування збитку на користь третьої особи.

Судове рішення стало прецедентом, прийнятим в усіх країнах загального права. Зазначимо, що автор рішення – лорд Аткін [9] (а писав він для більшості) – звертається безпосередньо до біблійського оповідання про «доброго самаритянина» у своєму вердикті. То хто ж є «моїм ближнім» у судовій аргументації лорда Аткіна? Відповідь на це питання дається в руслі християнської теології в тому смислі, що суддя стверджує, що «ближні» – це «особи, які безпосередньо постраждали від моєї дії, і що є цілком розумним, що я думаю про них, коли розглядаю дії або бездіяльність, правомірність яких оскаржується».

Підбиваючи підсумки, можна зробити висновок, що культурні наративи, які сформували західну культуру, обстоюють захист «уразливих»! Вони подібно до підземних річок є поодаль від нас та нашої безпосередньої та прямої уваги, але присутні символічно та морально у вигляді «турботи про іншого».

Узагальнимо висловлене вище у двох положеннях:

По-перше, наш культурний багаж через множину культурних наративів учить нас, що експлуатація завдає тільки нещастя для нас самих та інших. Такі наративи закликають нас зробити моральний урок на користь політичного та соціального суспільства, побудованого спільно, де індивід перебуває на першому плані і де кожна людина є унікальною і тим самим цінною.

По-друге, наш багаж сумління сформований культурою та культурними наративами для того, аби породжувати стан чуттєвості, співчуття, опиратися нещастю іншого. Кожна людина, таким чином, є відповідальною за себе та слідує разом зі всіма моральному принципу «турботи про ближнього».

¹ Ця справа відома як «справа про равлика в лимонаді». Суть полягає в тому, що пані Донохью купила лимонад у непрозорій пляшці в кафе містечка Пейслі (Шотландія). Випивши з неї, жінка виявила в рідині вже розкладеного равлика. Вона знепритомніла. Жінка подала позов проти виробника лимонаду, з яким вона не мала жодних договірних відносин та відповідно мала статус «третьої сторони» в тому, що стосується відшкодування збитку. Зазначимо, що в країнах загального права таке рішення привело до появи поняття «відповідальності виробника» або «відповідальності за дефектний неякісний товар». У Франції – ст. 1382 ГК; у Квебеку – ст. 1457 ГК.

Ми знайдемо підтвердження нашій думці, якщо подивимося, як ці твердження історично і культурно проявилися в наративах та як такі наративи були створені в інших культурах. Звернемося до таких імен, як Майстер Екхарт (екхарт з Хоххайму), Джовані Піко делла Мірандола, Раймонд Луллій, Микола Кузанський (Микола Кребс) та Еразм Роттердамський. Кожне з них по-своєму відрізняє гуманізм, що виражається щодо «наших дальніх». Так засівається оповідальне насіння традиції, що має власну історію і яка століттями формувала розуміння вислову «на користь інших». Насіння, пустивши коріння з турботи про іншого, переросло в сучасну ідею гуманізму [10].

3. Законодавство як колективне усвідомлення «уразливості». Спробуємо детальніше розглянути політичне законодавство як можливе джерело права і побачити, як до нього приєднується парадигма «уразливості». Згадаємо, що поняття «турбота про інших» (що проявляється в сумлінні та через прийняття «уразливості» іншого) не входить у «право» через головні ворота. Панівна парадигма, без сумніву, полягає в тому, що дорослий індивід діє незалежно й відповідно на свій страх та ризик. Розмова про турботу про іншого викликає, скоріше, образ лубочної картинки, на якій законодавство захищає «вдовиць та сиріт». Такий образ відбиває неоднозначність судового світу, зображеного на карикатурах Домьє¹. Це приводить нас до висновку, що не всі «уразливі місця» заслуговують на інтерес і що в галузі законодавства необхідні набагато суворіша класифікація та, як ми побачимо, рівною мірою обережний та адекватний захист.

Підкреслимо, що «право» (тобто законодавство та судова практика як джерела права) не захищає дорослого індивіда як такого. Кожен сам захищає себе та, якщо людина бажає припуститися помилки, нехай припускається та сплачує за неї. Адамичні нахили «робити дурні речі», властиві людині, здаються доволі безмежними. Ми можемо спостерігати, як люди беруться до справи без підготовки, без знання, без коливань тощо та мають справу з людьми, які зазвичай не викликають довіри. Можна спостерігати за людьми, які – на жаль та на сором – дозволяють себе експлуатувати, обманювати, дурити, насміхатися, вводити в оману. І їм «це подобається»! Так само є люди, які дозволяють залицятися до себе, одурманювати себе красивими словами та речами, не виражаючи при цьому жодного протесту. До того ж слід підкреслити, що міжособистісні відносини є надзвичайно складними і що дихотомія

¹ Див., наприклад, серію ескізів «Люди правосуддя», зроблених у період з 1845 по 1848 р. Існує чимало видань. Особливо цікавим є малюнок, на якому адвокат виходить із суду зі вдовою та маленькими сиротами та, програвши справу, утішає їх чаклуючими словами: «Ви програли справу, це правда, але ви, мабуть, отримали велике задоволення від того, як я виступав у суді».

«успішний» на протипагу «невдасі» (тобто тому, хто є експлуатований, обманутий, обдурений, введений в оману) є вельми відносною. Вона може бути хибно інтерпретована та мати згубні наслідки. Причина цього легко пояснюється: слова відбивають думку інших осіб, а слова залежать від «оціночної міри» та «моралі» цих осіб; доволі часто оцінка дається вельми по-різному головними зацікавленими сторонами. Звідси серйозний та згубний ризик рішень третіх осіб, які в ситуації «виявленої уразливості» судять згідно зі своїми критеріями, приймаючи свої рішення гетерономно – поза нормативною системою, що розділяється зацікавленими особами. Така гетерономія, замінюючи нормативність, прийняту зацікавленими особами, загрожує шкодою тому, кому бажають допомогти.

Тому будемо рішучо та безкомпромісно стверджувати, що в галузі суспільного (та міжособистісного) судження ми маємо спочатку вислухати зацікавлені сторони та зрозуміти їх зі співчуттям. Безумовно необхідно, аби зацікавлена сторона висловлювалася та висловлювала своє бачення, свою оцінку та розуміння ситуації – *їхньої* ситуації. Через повагу до особистості, а також й тому, що міжособистісні відносини є вельми недосконалими в моральному відношенні та вимірюються в «кількісному» відношенні (тобто грошима), краще за все голос «уразливої людини» чутний при проханні про допомогу: незалежно від слів, що використовуються для цієї мети.

Один із наслідків такого висновку – важливість «соціальних послуг», доступних для «уразливих» людей у суспільстві. «Соціальні послуги» можуть виконувати якомога точніше те, що «право» (й особливо «судове право») не може зродити – вислухати та спрямувати матеріальні ресурси, надані існуючою політичною спільнотою, на потреби та підтримку «уразливих». Історично склалося, що в західній культурі превалювала саме така логіка з підтримки та допомоги «уразливим». Згадаємо стародавні храми Асклепіону, що сьогодні перетворилися на лікарні. Це також відбивається в допомозі дітям-сиротам: із суто сімейної справи – з нещастя того, хто був позбавлений родини, – така допомога перетворилася на громадську справу. Історія вчить нас, що передача ресурсів для «уразливих» (хворих, сиріт тощо) – це відповідь на прохання про допомогу, що була почута.

Важливо зазначити, що історія такої «допомоги іншим» і такої «соціальної служби» для «уразливих груп населення» відбувається в хронологічному порядку за межами сфери «права». Вона була заснована виключно на наративних культурних ресурсах, у зв'язку з якими мораль вимагала допомогти ближньому, прийти йому на допомогу. «Право» (тобто законодавство та судова практика) почало долучатися тільки останнім часом, у період одержавлення суспільства. Однак із точністю можна сказати, що «право» обмежує себе щодо людини, яка просить про допомогу через її «уразливість».

Що це означає у правовому контексті? «Уразливість» реалізується в дихотомії між повагою до незалежності індивідуальної мови дорослої людини, здатної керувати своїми справами, та суспільним порядком (у широкому розумінні). Навіть сам факт того, що всі однаково є «уразливими» – хоча уразливі по-різному, не є сам по собі достатнім аргументом для законодавчих змін. Покупець може бути таким же «уразливим», як і продавець, – тут критерій «уразливості» вельми ризикує перетворитися на тупик судового спору. Чому?

Тому що «уразлива» людина може бути більш хитрою, ловкою, розумною, грамотною, ніж той, кого вважають «сильним». У галузі господарського права могутній та сильний банк може стати легкою добичею для людини, яка уявляє себе як «уразливу». Якщо «уразливість» буде єдиним предметом спору, суд із високим ступенем імовірності може виявитися проблематичним і «несправедливим», тобто стати об'єктом маніпуляцій або шахрайства. Іншими словами, «уразливість» має розглядатися поза людиною, за межами співчуття або жалості, що їх нам навіює окрема людина. «Право» має бути у принципі нейтральним щодо «уразливості» людей – як бідних, так і сильних світу цього. Надто однобічний погляд на «уразливість» легко може призвести до несправедливості.

Саме третя сторона, представлена в особі політичної спільноти, у західному контексті встановлює загальну оцінку стосовно захисту особистості. Це підводить нас до закону та його ролі як «внутрішньої моралі» або в його функції охоронця «суспільного порядку». За допомогою кримінального права проілюструємо захист індивіда та питання його «уразливості». Правова доктрина виходить із того, що кримінальне право сполучає в собі «об'єктивність» з точки зору того, кого захищають, та інтерес, який спільнота у зв'язку з цим готова захищати.

Це виявляється при роботі судової машини, де найважливішим є момент порушення публічного звинувачення та підозра у злочині. Судова машина запускається або за зверненням потерпілого, або за ініціативою прокурора – в обох випадках питання про порушення кримінальної справи вирішується з урахуванням суттєвості чи несуттєвості діяння або його розумно передбачених наслідків. Так у логіці «мінімалізму» визначається питання «уразливості» та її відносності.

Наведемо такі приклади:

1. У випадках втручання поліцейських у сімейні конфлікти без видимих доказів побоїв або факту засвідчення травм або ударів поліція нічого не може зробити без скарги потерпілої. Кримінальний кодекс захищає від «насильства», але водночас поважає незалежність учасників конфлікту.

2. Викладач, який вступає у конфлікт зі своїми учнями. Якщо вчитель хапає учня та силоміць приводить до директора школи, то, здається, що він використовує силу в розумних межах за даних обставин.

3. Хокейний матч (і цей приклад стосується всіх силових видів спорту), де передбачається, що той, хто добровільно вступає в гру, має усвідомлювати, що вона передбачає фізичний контакт та небезпечна на травмування.

На таких прикладах видна проблематика «уразливої людини» – особа, яка бере участь у «сімейних конфліктах», учень, який підкоряється людині «при владі», або молодий хокеїст, який бере участь у матчі, насправді є «уразливи-ми». Тому ці приклади можуть виявитися спірними і вже є предметом запеклих теоретичних дискусій. Чому? Тому що поверхове значення цих трьох прикладів полягає в можливому насильстві проти дружини, проти учня, проти хокеїста! «Можливе» зовсім не означає, що таке насильство буде доведене (як у прикладі із «сімейними конфліктами»). Використання повноважень не означає автоматичне зловживання владою. Також слід робити відмінність між питанням про «насильство» та прийняттям ризику «удару та травми» в іграх.

На побутовому рівні такі приклади ясно показують, що кримінальна система захищає (наскільки це є можливим) людську «уразливість» на «більш високому» рівні. Кримінальна система навіть визначає такі «уразливості», пов'язані з цілим списком позитивних цінностей, таких як захист життя, фізична недоторканість, моральна автономія, майно тощо. Так само вона визначає «злочинну дію», «кримінальну відповідальність» або просто провину (змагаючися з описом об'єктивного складу) стосовно моменту, коли з'являється «порочна воля» або відбувається зазіхання на «уразливість» іншої людини. Поняття «зазіхати», «утискувати», як відомо, означають у законі начало процедури захисту в тому розумінні, що це є спусковим механізмом процесу притягнення до відповідальності, а отже, моментом визнання «уразливості».

У цьому й полягає важлива риса демократичного законодавства, яке відповідає на злочини таким чином. У західному контексті воно незмінно легко встановлює в діючій правовій системі прийняті маркери «уразливості», які були визнані та описані як заходи захисту. У зв'язку зі сказаним вище підкреслимо два висновки:

1. Самостійність/незалежність індивіда має враховуватися в будь-якій юридичній логіці. Слід оцінити думку й вчинок, через який виражається самостійність, що поважає себе, а також слід вийти за її рамки, коли це необхідно для захисту. Такий захист виходить за рамки особистості та спирається на «інтереси», що їх розділяє демократичне суспільство.

2. Бути «охоронцем» інших у суспільстві означає заперечення того, що вважається експлуатацією, хижацтвом, знищенням, руйнацією, пошкодженням, шкодою. «Уразливість» обмежується в демократичному та публічному

суді, а також у сучасному законодавстві, що вийшло із суспільного демократичного простору. У сучасній судовій системі береться до уваги саме факт ворожих дій, намірів щодо «уразливості» іншої людини. Тоді як «уразливість» як така не є значущою для кримінального розслідування.

І тут ми знову повертаємося до вислову «Каїн у мені!» Бо, якщо ми маємо рацію, судовий захист «уразливих» людей, «уразливого» індивіда – це захист від «Каїна у мені!» Дійсно, якщо уразливість не може захистити саму себе, єдиним доступним шляхом буде ініціатива нападу на неї! Таким чином, зовнішній прояв і дія такого «Каїна в мені» розкриває «уразливість» іншого – того, кого ми бажаємо захистити. «Уразливість» не викликає жодних проблем, але зловмисник – це проблема! І кримінальне законодавство – це допомога «Каїну в мені» для того, аби утриматися, відмовитися від експлуатації інших та від споживацького ставлення до них як до «предметів» для моєї особистої вигоди. Це є значущим і для змін у міжнародних відносинах, де учасники не обмежуються таким «Каїном в мені», бо не є фізичними особами. Тут антропоморфізм є нелогічним та ірраціональним, оскільки сторони є державами, міжнародними організаціями, НУО тощо.

4. Захист «уразливих груп населення» та гуманітарна діяльність. Створення глобального гуманітарного простору для захисту людини від «уразливості» є відмінним та більш проблематичним, ніж те, що ми розглядали до сих пір. Ця міжнародна (або глобальна) колективна вимога бути «охоронцем інших» викликає питання. Проблематика ще більш ускладнюється, якщо це має бути здійснене згідно з нормами міжнародного права або в рамках міжнародного співробітництва за участю держав та НУО. Доцільно розглянути таке питання ретельніше, розділивши його на дві складові: 1) «турбота про інших» стосовно окремої людини, досліджуючи поле міжнародного права, та 2) «успільнотнення» глобальної етики захисту від зла.

Стосовно вислову «турбота про іншу людину», коли людина може відчувати/сприймати страждання світу, то це здається нескладним – кожен може самостійно вирішити, яким чином «допомогти ближньому». Тут немає меж для альтруїзму та для підтримки інших людей, аби захистити їх від сил, що загрожують «уразливій» людині. Те, що є тут вірним *a minori*, також є вірним і *ad majus*¹.

Дійсно, вільний вибір для надання допомоги іншим та «уразливість» у міжнародному масштабі є етичним та моральним продовженням самої людини, стурбованої нещастям або злиднями інших. Відповідно кожна людина є вільною робити те, що вважає належним та ефективним, зіштовхнувшись із нападом на «уразливість» людини, яку вона визначає особисто.

¹ Іншими словами, що є вірним для меншого засновку, те є вірним і для більшого.

Це означає, що є суспільства, де така вільна воля для організації допомоги не існує, перебуває у плачевному стані або контролюється державами, що не люблять свободу особистості. У західному світі можна спостерігати, як здійснюється «свобода людини», що протягом століть слугувала збагаченню громадянської культури.

Насправді, «допомагати» та проявляти «турботу про інших» – це далекі одне від одного феномени, вони розділені відстанню та часом. Це та «турбота», яка вже має свою історію перемог і невдач. Участь окремих осіб, які захотіли встати на бік людей, що потерпали від переслідувань та дискримінації, проявляється через особисту солідарність, толерантність, відкритість, гостинність. Нагадаємо гомерівський вірш, де обов'язок гостинності та надання притулку тим, хто просить, та іноземцям переданий такими словами:

«Навсікая: Нині до нашого міста і в нашу країну прибув ти, –

Отже, ні в одежі ти і ні в чому нужди не зазнаєш,

Що потерпілому треба, коли допомоги він просить;

Місто тобі покажу і назву тобі ймення народу.

Одіссей: Отже, могутній, богів пошануй, благаєм тебе ми,

Зевс-бо є сам покровитель гостей і всіх, що благають.

Він і гостинний, і гостям супутник, достойним пошани»¹ [11, с. 159–198, с. 259–296].

З іншого боку, згадаємо, що з рабством у Північній Америці стали боротися одразу після того, як воно там з'явилося. Якщо рабовласники могли нав'язати свою історію, то інша історія – це історія супротиву та протидії громадян, які боролися проти рабства та його поширення. Існує історія трьохсотрічного опору – впритул до офіційної відміни рабства в США.

Такий менталітет історично сформувався з антирабовласницької ідеї для того, аби розправитися – мірою можливого, й таке завдання є далеким від завершення навіть сьогодні – з такою напастю. Показовим є те, що за межами західної цивілізації в історії не існувало жодного антирабовласницького руху. В історії інших цивілізацій зустрічалися інтелектуали, які засуджували рабство, однак їх було небагато. Ми ж натхнені переліком обставин щодо іншого, які звеличили західну культуру. Особливо тих обставин, що звеличили людей, які віддали свою свободу заради інших, для того аби захистити «уразливого».

Подивимося тепер на «міжнародне право». Починаючи з XIX ст. на дипломатичному рівні була створена ціла низка дипломатичних документів, де за-

¹ Ідеться про шосту пісню «Одіссеї», у якій розповідається про пригоди Одісея. У цій частині Одіссей потерпає від кораблекрушіння та опиняється на берегах Еакії (утопічна країна, яка, ймовірно, розташовувалася на о. Корфу сучасної Греції). Його знаходить царська донька Навсікая та приводить до царя, який гостинно приймає Одісея. У шостій пісні все це відбувається під керівництвом богині Афіни. Пор.: [12, с. 108].

хист індивіда (й, звичайно, його «уразливість») посідає перше місце. З кінця Другої світової війни цей процес навіть підсилюється, коли парадигма «захисту національних меншин» (з Ліги Націй) у руслі більш індивідуалістичного підходу була змінена та стала частиною дискурсу про так звані «права людини».

Результатом такого повороту в бік людини є створення різних дипломатичних інструментів – це письмові документи, в яких зафіксовані фундаментальні права людини. Найбільш важливою з них є, безсумнівно, Загальна декларація прав людини Організації Об'єднаних Націй 1948 р. Ця Декларація згодом стала орієнтиром для цілої низки інших дипломатичних інструментів захисту прав людини, де «уразливість» відіграє вельми важливу роль. Звернімо особливу увагу на те, що така «уразливість» виявляється точно визначеною в тих конвенціях, де йшлося про «уразливість» жінок, дітей, біженців, нелегалів тощо. Для кожного з таких «уразливих» є своя конвенція про захист. Ідеться про взаємні обов'язки та відповідальність на дипломатичному рівні. Тому всі сторони таких конвенцій – а саме держави – зобов'язані дотримуватися одна щодо одної певних стандартів. Це так звані «права людини», що часто обмежують границі здійснення державної влади.

Усі документи про права людини складаються на користь захисту «уразливості» особистості. Вони потребують від держави прийняти до відома таку «уразливість» та зобов'язати, аби держави, а також групи та організації на їхніх територіях, скрупульозно поважали ці права. Прийняття дипломатичних зобов'язань має втілитися в законодавчих і політичних інструментах, що відбивають, мірою можливого, реальне та ефективне дотримання «прав людини».

У західному контексті це є так! Немає жодних реальних проблем, навіть якщо кожен може вільно інтерпретувати дипломатичні зобов'язання своєї держави та порівнювати їх із національним законодавством або з існуючою державною політикою. Частіше за все це приводить до дедалі ширших «інтерпретацій». Кожен може вільно проявити себе щодо цього по доброті душі своєї або згідно зі своїми ідеалістичними або реалістичними зобов'язаннями. Поняття «права людини» є невід'ємною частиною політичної боротьби на Заході. Це поняття буквально змінюється та реагує на ритми політичних потрясінь, а також є цінним інструментом у боротьбі за владу.

За винятком країн, що, як вважається, поважають права людини, проблема є більш складною та далеко неоднозначною. Та й ці країни переважно не схожі одна на одну, отже, у цьому відношенні потребують подальшої класифікації. У своїй книзі «Право народів» американський філософ Джон Ролз увів поняття «драбини народів», яким ми можемо скористатися [13; 14].

Особливий інтерес викликають три рівні. Спочатку йдуть «суспільства, що існують у несприятливих умовах». Це – народи й країни, що розвиваються

ся та дотепер борються за створення гідних державних інститутів. Далі йдуть абсолютистські суспільства, що добровільно беруть на себе обов'язки поважати права людини; однак оскільки їхні правителі приписують собі значну роль у політичному процесі прийняття рішень, такі суспільства не можуть вважатися правильно влаштованими. На нижчому рівні – ієрархічні суспільства з небезпечними політичними режимами; ідеться про незаконні або злочинні режими, згідно з Ролзом.

Ми маємо великі сумніви стосовно всеосяжного характеру такої класифікації. Особливо в політичному та філософському аспектах, коли мова заходить про категорії «добровільно абсолютизованих суспільств», що звучить зовсім неправильно або як чистий софізм, тим не менш вважаємо, що дана класифікація Дж. Ролза може бути використовуваною.

Класифікація показує, що для певної категорії країн – а саме «суспільств, що існують у несприятливих умовах», – відсутність фінансових ресурсів є головною перешкодою для належного захисту «уразливих». Уряди не мають достатнього фінансування, а їхній вибір пріоритетів не пов'язаний достатньою мірою з «уразливістю» особистості. Трапляється, що форма організації урядів таких держав не є адекватною або оптимальною для забезпечення захисту «уразливих» особистостей.

Пригадаємо, що багаті країни двісті років витрачали гроші на країни третього світу. За період, відомий як «колоніальний», фінансовий дощ дозволив стрімко покращити життя населення. Це легко побачити на санітарно-епідеміологічному рівні, на демографічному рівні – в таких країн відбувся приріст населення. Скасування піратства, рабства (характерне для історії Африки лихо), традиційних систем підкорення людини людині в такому плані є також показовими. Це дозволило вивести захист особистості на більш сучасний рівень.

Слід додати також акти спасіння людей під час голоду, стихійних лих (землетрусів, цунамі, наводнень тощо), санітарних катастроф (захворювань, епідемій тощо), а також громадянських та міжусобних війн. Така «швидка допомога» та політика світової взаємодопомоги можуть бути вельми ефективними. Але в підсумку все залежить від того, яка ситуація складається на відповідній території.

Саме в такому аспекті країни, що перебувають на найнижчому ступені, за Ролзом, викликають найбільшу тривогу: злочинні режими (що не поважають жодні права людини) та політично небезпечні режими. Деякі режими дійсно стають хижакими щодо свого населення. Або ба більше, вони стають «злочинними», беручи участь у різних ворожих актах, дискримінаційних практиках, або навіть знищують певні верстви населення під впливом ідеології знищення та руйнації. Саме злочинні (або квазізлочинні) держави створюють проблеми з точки зору совісті для «уразливих» людей.

Викликає занепокоєння, що такі режими можуть спровокувати війну, жорсткі гоніння, переслідування або обрати шлях тероризму (прямого чи опосередкованого) щодо свого населення для створення жертв. Чи маємо ми тоді розпочати справедливую війну, аби допомогти постраждалим? Однак навіть «справедлива війна» – це війна, що відбувається із застосуванням збройних сил на певній території. А будь-яка війна призводить до загиблих та поранених, залишає глибокі сліди на тілі суспільства. «Справедлива війна» – це також непроста справа! [16; 17].

Ще тривожніше констатувати те, що факт створення «жертв» стає стратегією війни та терору. Стратегія, що зводиться до того, аби породжувати якомога більше «жертв» для того, аби іноземці прийшли на допомогу, для того, аби іноземці заявили про початок «справедливої війни». Сьогодні ми живемо у світі, де правлять ЗМІ [18]¹, отже, демонстрація тіл убитих та насилля шокують та збуджують сучасну свідомість. ЗМІ вимагають негайного рішення для того, аби все це зупинити! Це добре відомо тим, хто створив увесь цей жах, бо все це насправді «пастка» для того, аби «зреагувала світова суспільна думка». Вони розраховують на таку думку й тому вбивають. Причина в тому, що це дає їм політичну або стратегічну перевагу. Неважливо, яку ціну сплатить населення за їхнє прагнення до політичного або релігійного панування.

Якщо захист «уразливості особистості» поважається у країнах, що погоджуються дотримуватися своїх дипломатичних зобов'язань, які містяться у текстах про права людини, то такий захист являє собою проблему у країнах зі злочинними режимами (термінологія Джона Ролза).

Коли ми розглядаємо НУО (неурядові організації), слід констатувати, що вони виявляються радше як захисники та покровителі людини та її «уразливості». Багато з них ще й виконують титанічну роботу на користь людини, аби пом'якшити нещастя, викликані «уразливістю»: хвороби, відсутність умов для гігієни та здоров'я, недостатнє харчування, санітарні умови, доступ до питної води, ефективні безкоштовні або недорогі лікарські препарати, шкільне навчання, грамотність тощо. Інші борються проти звичаїв, що принижують гідність та ведуть до дискримінації; проти підкорення та рабства; проти нападів на свободу віросповідання та совісті; проти корупції в усіх її формах.

Але проблема для НУО – це гроші! Не те, щоб у них їх немає. Просто у НУО постійно не вистачає. І якщо відсутність грошей псує, корумпує, то постійна нестача грошей може призвести до постійної корупції! НУО стають «машиною для грошей» транснаціональних корпорацій та лобі, і якщо в такій країні, як Канада, НУО на 80% фінансуються державою, то це проблемний

---

¹ «Про те, що ми знаємо про наше суспільство, світ, в якому живемо, ми дізнаємося із засобів масової інформації» [18, с. 7].

симбіоз. Співробітники НУО опиняються у невизначеному часовому стані: наче б то вони є майже державними чиновниками, хоча й ними не є.

Перетворення «Amnesty International» з організації, що допомагає «уразливим людям», на організацію з прав людини ілюструє цю проблему. Нагадаємо, що «Amnesty International» на початку свого існування провела з 1961 по 1992 р. значну роботу на користь найбільш «уразливих» категорій осіб, зокрема політичних в'язнів. Протягом 30 років ми спостерігали взірцеву роботу з підтримки таких в'язнів та, звичайно, їхнього амністування. Звідси й самий смисл назви організації, а саме: звільнення всіх політичних в'язнів на землі. Однак із 1990-х рр. керівників уже не задовольняло їхнє фінансування – вони з'ясували, що організації з прав людини заробляють ще більше грошей. Підсумок: «тим гірше для політичних в'язнів!». У результаті немає жодної організації, яка б сьогодні систематично займалася проблемами політичних в'язнів.

Проблема фінансування також спровокувала появу псевдоетики під виглядом міркувань про «обов'язки», яка віщає, що люди «зобов'язані» перед стражданнями світу. Така етика грає на користь посадових осіб НУО. Для тих, хто недовірко розділяє таку віру, існує певне зобов'язання. Така метафізична обставина говорить про те, що «уразливість» та атаки на неї зобов'язують НУО до фінансування! Такий метафізичний «обов'язок» має швидко перетворюватися на «право» – свого роду «ідео-право», яке має існувати тією чи іншою мірою на рівні міжнародного права, та етику «всього людства». Така «всесвітня гуманістична етика» стоїть вище за систему міжнародного права, вона вважається джерелом загальної людської природи, нею керують посадові особи НУО та їхні прибічники.

У підсумку, проблема з НУО полягає в тому, що вони прагнуть стати лобістськими організаціями, у штаті яких працюють чиновники нового типу, які залежать від своїх організацій щодо фінансового благополуччя та статусу таких чиновників. Якщо в їхніх організаціях все гаразд, то все гаразд і для них. У такому сенсі чиновники НУО є також «уразливими»! Однак у такій «уразливості» немає нічого, крім «правильної причини», що пригортає банкноти!

Якщо ми розглянемо цю проблематику глибше, то побачимо, що глобальне зростання гуманітарних проєктів, що беруть до уваги «уразливість», є вельми складним та важким. Ще дуже довго до фінішу, так само як від тексту далеко до реальності. У тезисній формі можна сказати наступне.

По-перше, для захисту «уразливих» особистостей потрібні сильні та відповідальні особи. Дипломатичні тексти прав людини, затверджені на міжнародному рівні, зробили з держав, що вони їх підписали, об'єктів, які відповідають за зміни та допомогу «уразливим» людям. Отже, держави відповідають за виконання відповідних зобов'язань. У зв'язку з цим захист «уразливих

осіб» може бути проаналізований на рівні політики й ефективності законодавчих, фінансово-кредитних, адміністративних та освітніх ресурсів, що надають ці держави. У свою чергу, держави можуть раціонально відповідати одна одній щодо таких міждержавних зобов'язань.

По-друге, гострою проблемою на дипломатичній та міжнародній арені є існування «злочинних» або «квазізлочинних» режимів (які іноді розглядаються як «такі, що не відбулися, держави»), що відкидають права людини як універсальні права людини, надані людям, які проживають на території, що перебуває під їхнім контролем. Тією мірою, якою тексти документів про права людини фактично мають слугувати як захист «уразливості», ці країни являють собою серйозну проблему для сучасності.

Стає очевидним, що ми швидко залишаємо перспективу, відкриту «уразливістю» людини, аби увійти у проблематику можливості «змінити режим». Чи мають інші заради «прав людини» – разом або окремо – працювати у напрямку «зміни режимів» у тих країнах, які зовсім не поважають права людини? Часто проблема полягає в тому, що кінцевий результат може бути тим же самим! Світ зіштовхнувся із ситуацією в Іраку після 2003 р. і дотепер та в Афганістані з 2001 р. і дотепер. Чим більше все змінюється, тим більше все залишається на місці в цих країнах, де ситуація характеризується хаосом, бандитизмом, фанатизмом, тероризмом та цензурою щодо всього іншого! Без «зміни режиму» нічого не зміниться!

5. Висновки. Ми не знайшли юридичної відповіді на питання про «уразливість» людини. Ми побачили, що такої відповіді не існує – дане питання стосується правової галузі лише частково. Ми побачили, що захист індивідуальної «уразливості» частково залежить від моральних факторів, міркувань совісті, політичних міркувань та що це – багатоплановий процес.

Поняття «уразливості» сповнене смыслом – культурним та моральним. Нам не слід такий смисл спрощувати. Це пояснюється тим, що поняття, винесені в заголовок нашої статті, – «ефективність» та «потенціал» – істотно відрізняються між собою, створюючи мисленнєву форму, незвичну для юриста. Ці два поняття ніколи не зможуть бути адекватно відображені в юридичній думці. Те, що є або буде «ефективним», повністю залежить від фактичного світу. «Потенціал» для свого здійснення потребує реального актора з плоті та крові.

«Ефективність» та «потенціал» можуть бути ознакою нашого нетерпіння, нашого бажання змінити світ повністю, змінити людей, які в ньому живуть, або змінити їхній «менталітет». І тоді виникає утопічна думка про «заміщення» неоднозначності індивідуальної думки, що, на щастя, не танцює під мелодичну риторику контрольованого та олігархічного монологу.

Заступитися за людину означає просто прийняти її такою, якою вона є. Тобто прийняти людину такою, якою вона виявляється, – з її перевагами та недоліками, з її сильними та слабкими сторонами; такою, якою вона хоче бути в її прагненні до розвитку, в її оцінках та надіях, в її баченні економічного стану її країни тощо. У підсумку, захист людської «уразливості» можливий лише при повазі недоторканності свободи іншого. Таким чином, відповідь стосовно потенційності та ефективності міститься у прийнятті іншої людини в усьому її розмаїтті та спільному з нею шляху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Melkevik B. Vulnérabilité, droit et autonomie. Un essai sur le sujet de droit. *Considérations juridico-philosophiques*. Québec-Ste-Foy: Presses de l'Université Laval, 2005. P. 5–33.
2. Sosoe L. K. D'un prétendu droit de la nature: trois hypostases. *Cahiers de philosophie politique et juridique*. 1992. №22. С. 181–203.
3. Melkevik B. Un peu de débroussaillage dans le domaine de l'épistémologie juridique. *Cahiers de droit*. 2011. Vol. 52, №3–4. P. 671–686.
4. Robert P. Le Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris: Le Robert, 1966. 2171 p.
5. Anatrella T. Interminable adolescences. Paris: Cerf, 1988. 222 p.
6. Braten S. Roots and Collapse of Empathy. Human nature at its best and at its worst. Amsterdam: John Benjamins Publishing Compan, 2013. 276 p.
7. Nygren A. Agape and Eros. Chicago: Chicago University Press, 1982. 764 p.
8. Brugère F. L'éthique du care. Paris: Presses universitaires du France, 2010. 128 p.
9. Lewis G. Lord Atkin. London: Butterworth, 1983. 248 p.
10. Armstrong K. Compassion. Manifeste révolutionnaire pour un monde meilleur. Paris: Belfond, 2013. 209 p.
11. Homère. Iliade, Odyssée. Paris: Gallimard, 1955. 1152 p.
12. Crépeau F. La tolérance trahie: de la tradition d'asile à la mentalité de forteresse assiégée. *Tolérance, pluralisme et histoire* / P. Dumouchel, B. Melkevik (ed.). Paris: L'Harmattan, 1998. 224 p.
13. Rawls J. Le droit des gens. Paris: Editions Esprit, 1996. 129 p.
14. Rawls J. The Law of Peoples, with The Idea of Public Reason Revisited. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1999. 199 p.
15. Melkevik B. Rawls ou Habermas. Une question de philosophie du droit. *Philosophie du droit*. Québec: Presses de l'Université Laval. 2010. Vol. 1. P. 199–361.
16. Walzer M. Guerres justes et injustes: Argumentation morale avec exemples historiques. Paris: Belin, 1999. 488 p.
17. Walzer M. De la guerre et du terrorisme. Paris: Bayard Centurion, 2004. 254 p.
18. Luhmann N. La réalité des medias de masse. Paris: Diaphanes, 2012. 197 p.

REFERENCES

1. Melkevik, B. (2005). *Vulnérabilité, droit et autonomie. Un essai sur le sujet de droit. Considérations juridico-philosophiques*. Québec-Ste-Foy: Presses de l'Université Laval, 2005. P. 5–33 [in French].
2. Sosoe, L. K. (1992). D'un prétendu droit de la nature: trois hypostases. *Cahiers de philosophie politique et juridique*, 22, 181–203 [in French].
3. Melkevik, B. (2011). Un peu de débroussaillage dans le domaine de l'épistémologie juridique. *Cahiers de droit. Vol. 52, 3–4, 671–686* [in French].
4. Robert, P. (1966). *Le Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris: Le Robert [in French].
5. Anatrella, T. (1988). *Interminable adolescences*. Paris: Cerf [in French].
6. Braten, S. (2013). *Roots and Collapse of Empathy. Human nature at its best and at its worst*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company [in English].
7. Nygren, A. *Agape and Eros*. Chicago: Chicago University Press, 1982. 764 p.
8. Brugère, F. (2010.) *L'éthique du care*. Paris: Presses universitaires du France [in French].
9. Lewis, G. (1983). *Lord Atkin*. London: Butterworth.
10. Armstrong, K. (2013). *Compassion. Manifeste révolutionnaire pour un monde meilleur*. Paris: Belfond [in French].
11. Homère. (1955). *Iliade, Odyssée*. Paris: Gallimard [in French].
12. Crépeau, F. (1998). La tolérance trahie: de la tradition d'asile à la mentalité de forteresse assiégée. *Tolérance, pluralisme et histoire*. Dumouchel P., Melkevik B. (ed.). Paris: L'Harmattan [in French].
13. Rawls, J. (1996). *Le droit des gens*. Paris: Editions Esprit. [in French].
14. Rawls, J. (1999). *The Law of Peoples, with The Idea of Public Reason Revisited*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
15. Melkevik, B. (2010). Rawls ou Habermas. Une question de philosophie du droit. *Philosophie du droit. Québec: Presses de l'Université Laval, Vol. 1. P. 199–361* [in French].
16. Walzer, M. (1999). *Guerres justes et injustes: Argumentation morale avec exemples historiques*. Paris: Belin [in French].
17. Walzer, M. (2004). *De la guerre et du terrorisme*. Paris: Bayard Centurion [in French].
18. Luhmann, N. (2012). *La réalité des medias de masse*. Paris: Diaphanes [in French].

Мелкевик Бьярн, доктор права, професор, Университет Лавал,
г. Квебек, Канада

«УЯЗВИМОСТЬ» ЛИЧНОСТИ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ПОТЕНЦИАЛЬНЫЙ ВОПРОС?

В статье рассмотрено понятие «уязвимость» по отношению к понятиям «личность», «эффективность», «права человека» и «потенциальность». Показано, что

уязвимость является частью человеческого состояния. Автор предостерегает от антропоморфизации речи, подчеркивает необходимость ответственности индивида за себя самого, указывает на пагубность патерналистской политики.

Ключевые слова: уязвимость, права человека, эффективность права, уголовное право, гражданское право, патернализм.

Melkevik Bjarne, Doctor Juris Habil, Professor (tenure),
Law Faculty, Laval University, Quebec, Canada

«VULNERABILITY» OF THE INDIVIDUAL AND EFFECTIVENESS OF HUMAN RIGHTS: A QUESTION OF POTENTIALITY?

Problem setting. *The question of the vulnerability is discussed here in a multitude of contexts: from our attitudes and understandings about what lives in different groups and categories in society is alike, from the socio-psychological and social-ecological meaning of being vulnerable, to the existential, mental and emotional meanings at the level of the individual.*

Recent research and publication analysis. *The author focuses very strictly on the vulnerability of the individual and recuses the use of moral doctrines to understand individual vulnerability and he also recuses the huge literature which has focused so strongly on it. He situates himself more in line with Jean Piaget and Lawrence Kohlberg, experimental behaviour psychology and clinical psychology, where «moral» is both situated within, and constitutive of, the individual.*

Paper objective: *The objective of the author is to give us a plurality of points of reference to understand and appreciate the vulnerability of the individual whilst giving simultaneously an account of this understand within legal philosophy.*

Paper main body. *The author insists that we should understand the vulnerability of the individual in a broad and complex way. The article does not attempt to do so from any specific philosophical tradition nor cultural setting as the author insists that only from a situated understanding of the vulnerability of the individual can we meet the exigency of universality. The individual – and the human condition, are always vulnerable and can no more escape their vulnerability than the individual can escape their shadow.*

It is from this standpoint that the perspectives of human rights, their effectiveness and potentiality, introduce themselves! If human rights are also a right to do 'stupid things', to be 'left alone', then they could also legitimise the right of others to protect the individual from doing stupid things: a Good-Samaritan paradigm; but also a question about legitimisation, and about the questionability of using «vulnerability» to police human behaviour! And still, vulnerability used in this way can be beneficial to the individual, as we can see in the case of children, young adults, and even elderly persons with cognitive deficits, who we should protect because of their vulnerability. We should however exclude 'moral considerations' as a principle in our examination of vulnerability, to better

understand and identify what we consider a threat to the vulnerability of the individual. In legal science, such an understanding of the «vulnerability of the individual» enables us to focus on any predatory, rapaciously, or destructive behaviour. The author therefore insists that we both need and need not, protect the individual. Examining the question of the vulnerability of the individual should give us a better insight in this ambiguity and help us better understand some aspects of predatory and criminal behaviour directed against individuals.

Conclusions of the research. *The author firmly insists that we should always accept the individual as they present themselves. A perfectionist stand in moral and legal philosophy is therefore firmly excluded. It is also firmly stated that protecting human vulnerability can only be done by accepting the freedom of others in their integrity.*

Keywords: *vulnerability; human rights; legal effectiveness; criminal law; civil law; paternalism.*

UDC 130.2:316.2

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213233

Kovalenko Inna Igorivna, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National
Law University, Kharkiv, Ukraine
kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Meliakova Yuliia Vasylivna, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Associate
Professor of Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine
melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Kalnytskyi Eduard Anatolievich, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National
Law University, Kharkiv, Ukraine
kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

SOCIO-CULTURAL REFLECTION IN PHENOMENOLOGICAL PARADIGM: OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Phenomenology can significantly reflect the specifics of cultural of cultural philosophic understanding of modern cultural processes. Without calling for paradigm changes and maintaining the attitude to the value of rational knowledge, phenomenology as a multidimensional and promising research program seeks to understand the depth of changes in the principles of social life.

Keywords: *phenomenology of cultural being, non-classical rationality, social cognition, social life.*

Problem statement. The human-sized-ness as a modern cultural principle enables to understand socio-cultural space not only as the objective given, but also as a meaningful reality interpreted by an individual. In this regard, it is topical to study the methodological potential of the non-classical types of rationality, which allow for adequate reflection of the specifics of the latest socio-cultural transformations.

Background. Modern philosophical discourse is actively discussing new trends that enable to expand the «field» of rationality, activate the principle of trust to the subject of cognition, show the structural role of the categories of life, faith and reliability in cognition. In addition, the focus is set on the categories of «transcendental subject», «empirical subject», «intersubjectivity», as well as to the concept of knowledge itself [1; 2].

The place of the former universal theory ideal has been taken by the new types of methodologies, based on inclusivity, «competitiveness» and communicative rationality, which was demonstrated in the fundamental research by G. Ritzer and R. Merton [3; 4]. These studies were followed by further research into various forms of human communication. In particular, the monograph by A. Antonovsky is devoted to the specifics of modern knowledge in the context of natural everyday communication [5].

In the recent socio-humanitarian studies широко обсуждается «network project» of social studies, or the actor-network theory of scientific knowledge [6; 7]. This theory is a part of the global trend towards «*science and technology studies*» (STS) that also includes the full range of philosophical interdisciplinary studies, which was clearly shown in the monograph by S. Sismondo [8], and further analysis and assessment of this field of research were made by I. Kasavin [9].

The abovementioned paradigm changes imply the application of new ways of theoretical explication of different aspects of sociocultural reality. Therefore, modern cultural philosophical studies demand, inter alia, the potential of phenomenology as a non-classical type of rationality [10; 11; 12].

Phenomenological methodology is used among the advanced approaches to knowledge, in particular, to revisit the concept of the truth in the historical-and-cultural knowledge development. For instance, based on the fundamental concepts of modern non-classical cognition, K. Khvostova notes that «a historian deals not with ontology, that is not with the reality of the past as is, but with phenomenology, historical memory, reflected in historical sources», which occurs due to the influence of the values, interests and the overall socio-political situation [13, p. 30].

A special area of modern foreign research is cognitive phenomenology in connection with the nature of thinking. The work published by M. Jorba and D. Moran discusses specific features of cognitive phenomenology and outlines the issues to be addressed in further theoretical research, which confirms positive potential of this philosophical field of study [14]. The phenomenological nature of social cognition has been considered by A. M. Astobiza [15], while T. Fuchs insists on the productiveness of phenomenology in its dialog with empirical sciences, in particular, as a concept of primary social cognition [16].

Phenomenological view on the social cognition also implies the research into the correlation between the social (inter-subjective) and temporary cognition.

According to M. Pokropski, this enables finding out the relation between the levels of individual empathy and the levels of inter-subjective temporality as joint experience of time and joint use of the temporary action pattern [17].

Scholars do not unanimously agree on the assessment of cognitive opportunities of phenomenology. S. Spaulding, among others, believes that phenomenological arguments lack such criteria as novelty, reliability and applicability, which, eventually, reduces the role of phenomenology in the discussions on social cognition [18]. We agree with the opinion that phenomenological methods may be successfully applied to develop new ideas and to question and add new details to the existing, frequently more regulated and structure-oriented theories [19].

The aim of the work is to substantiate the prospects of the phenomenology methodological potential феноменології in the interdisciplinary studies of sociocultural processes.

Discussion and Results. Traditionally, the object of phenomenology is cognition, contemplating nature, and it seeks to describe how things and phenomena are presented in human mind. Pointing to the boundaries of the phenomenological semantic field, Edmund Husserl emphasized that «the holistic nature of its (phenomenology) method is given as something that goes without saying» [20, p. 52]. Husserl's well-known saying «Back to the things themselves!» was aimed at the cognitive phenomena, determining the meaning of things, and implies person's deeper experience. Focusing on the meaning, Husserl denied the sameness, or identity, of reality and existence, recognizes the equal power of facts and subjective bases of knowledge – perception, fantasy, recalling and aesthetic feeling. In turn, M. Heidegger stated that the concept of *phenomenology* characterized not only the meaningful *what*, or substance, of the subject matter of philosophical research, but also their *how* [21, p. 27].

The positive prospects of phenomenology as a non-classical rationality are also confirmed by the recognition of the significance of different theoretical descriptions, and the fragmented nature of ontology, represented in individual «horizons» that open to a person according to his or her individual perception abilities. At the same time the cognitive process itself and its results are determined by the inevitable impact of socio-cultural, axiological, anthropological and other pre-conditions. Another «non-classical» sign of phenomenology is apparently its openness, enabling to go beyond standard cognitive patterns, develop various cognitive approaches as well as to set the trends in the development of humanistic, practice-oriented knowledge of culture and society. Phenomenology is focused on purely human, value-based process of sense-forming, namely, on summarizing meanings and sense-making. Thereupon, the idea expressed by V. Kutyrev seems quite interesting. This researcher claimed the similarity of phenomenology and fundamental ecology: «Phenomenology and fundamental ecology, comprising the content of conservative

philosophical reasoning, show the same vector for preserving human existence» [22, p. 72].

The above understanding of the nature of phenomenology enables us to show the significance of this philosophical methodology for the development of social cognition. Phenomenology regards social knowledge as a dynamic form of social being that ensures the connections among individuals and unites them into the intersubjective community. Hence culture and society may be considered as a constituted world of meanings and mutually agreed rules, emerging in human activities.

Applicability and the prospects of the phenomenological way of explaining sociocultural reality are confirmed by the fact that by the mid-twentieth century Husserl's philosophy had already been regarded as a new practice, which is presented as the «universal critics of life and its goals, cultural forms and systems that had already developed in the life of humanity, and those values that, explicitly or implicitly, guide them» [23, p. 311]. This practice must lead to the development of completely new humankind with a high level of self-responsibility, determined by the synthesis of theoretical universality and universal interests of practice.

The phenomenological study of sociocultural phenomena and processes is supported with the sequence of methodological procedures. In particular, phenomenological reduction enables to clear mind from ambiguous premises of scientific and routine nature thus opening the way to axiomatical phenomena. Being oriented on obtaining the primary form of cognitive experience, reduction facilitates finding the meaning of an object, which is not communicated, but deploys and shows itself.

It should be noted that the full implementation of reduction while studying cultural and social phenomena is impossible. For instance, to clarify social situations researchers inevitably resort to type designs. Therefore, A. Schütz noted that the unique objects and events, given to us in the unique aspect, are unique within the horizon of standard knowledge scope, or preliminary study... Type designs depend on my «issue in question», defining and solving it [24, p. 491].

The following stage of the phenomenological methodology involves the procedures of description and interpretation. Description in phenomenology allows for understanding and generalizing axiomatical properties of an object and also for referring them to a certain typical form. Husserl suggested that description was oriented on two interrelated dimensions of an object – the way the object is given in the intentional experience, and the way it is given in the intersubjective shaping of the *Other*. Thus, description reflects the conditions of cognitive process, the specifics of the subject as well as the structure and features of the given in the lifeworld.

It is to be mentioned that the use of description in the cognitive process might entail «senseless infinity». Consequently, interpretation as sense-construction shows

the problems defined in hermeneutics in the concept of «hermeneutic circle». For this reason, the probability of unconditional understanding is complicated with description as an endless regression of descriptions. According to V. Serkova, «the interpreter is in the situation of «pre-understanding», leading to certain «smuggling of senses» [25, p. 7]. Eventually, due to the lack of methodological techniques of this problem solving, a phenomenologist applies «free imagination», abstract experiments with cognitive images and speech patterns. Moreover, there emerge the grounds to raise the issue of the implied limit of the rational social cognition.

It is to be borne in mind that reduction, description and interpretation, as a result, provide a typified and subjectified knowledge, which does not enable to achieve absolutely true world cognition. Addressing this problem, J. Habermas explained this feature of the social cognition by the specifics of social being. For example, the philosopher states that subjects, acting and communicating, always move within the limits of their life world and they cannot go beyond it. Being interpreters and generating speech acts, they are a part of the lifeworld and correlate to it via the experienced facts and rules. According to Habermas, it is possible to avoid unjustified requirements by setting the criteria and limits of social cognition and not by denying rationality of social actions [26].

What is *understanding* from the phenomenological viewpoint?

It is important to notice that Husserl widely applied the notion of evidence: «Evidence... is the experience of the truth. The truth... is experienced only in to the extent in which the ideal may ever be experienced in a real act» [27, p. 164]. Furthermore, the works by E. Husserl include expression «the fallacy of experience evidence», which testifies to the probability of an error in evidence. The possibility of fallacy refers to the experience evidence and does not reject its fundamental nature or its effectiveness, though evident understanding of the «fallacy» rejects respective experience or the evidence itself [28, p. 69]. Thus, according to Husserl, we move from evidence to evidence, and each following evidence may cancel the precedent. This endless regression of evidence sets the context in action understanding and meaningfulness. It is to be noted that evidence, unlike understanding, does not imply communication, though it does not exclude it, if something becomes evident in the lifeworld.

Philosophical ideas of Husserl also enriched the social cognition with the principle of cognition intentionality, which is the basis for a description of an object and which, according to Husserl's bright remark, is the essence of all metaphysical and cognitive mysteries. Intentionality allows for the coincidence of pure subjectivity and pure objectivity, i.e. mind is burdened with thingness, which, in turn, is the foundation of the unity of consciousness.

N. Smirnova explains the need of introducing the principle of intentionality into the theory of social cognition with the fact that «though we actually live in our

experience, the life of consciousness... normally goes unnoticeable, escapes our attention, similarly to our eye-sight, when we perceive a thing but we do not notice the process of watching it» [29, p. 85]. In order to notice it, it is necessary for the *epoch* to act, i.e. to understand own experience. This reveals not only mental structures and mechanisms, but also the main property of consciousness – its intentionality. The principle of intentionality opposes the subject-object setting of the rationality. It indicates that the object is given to the subject as a condition of its existence. The subject's consciousness cannot be separated from the object it is oriented on.

Among the grounds of social phenomenology it is also necessary to mention the notion of inter-subjectivity and its interpretation as a social phenomenon. Transcendental «*Self*» and its intentional modifications «*You*», «*We*», «*They*» generally form the semantic field of inter-subjectivity or essential interrelations among people. Inter-subjectivity as an a priori ideal unity means that transcendental «*Self*» can think and understand others like itself. This, according to Husserl, in fact should be considered a pre-condition for the existence of the empirical cultural community.

For the development of social cognition, it is very important to consider the idea of the lifeworld, which was the leitmotif in the late phenomenological works by Husserl. The introduction of this concept as a phenomenological term was related to the critics, expressed by Husserl, of the objectivism in the new European science. In particular, the philosopher insisted that it was the lifeworld that served the area of primary evidence, which, in turn, served the bases for the premises and goals of science. The lifeworld is in the forms of principal visuals and primary prepredicative evidence, which Western European culture had blurred with the scientific world view, believing that it would show the real world landscape. Lifeworld is the space of human life and everyday experience, it is the base of any activity, because this world may be indeed visualized, experienced and accessed, it actually embraces all our live events, its structure, its own style of causality stay essentially unchanged regardless of what we do and whether we do that skillfully [30, p. 74].

Considering that the world is equally accessible to everybody, it is possible to state the variety of historical (cultural, professional and other) lifeworlds – «regional ontologies». Nevertheless, lifeworld has a universal structure, integrating and unifying all this diversity. It should be noted that Husserl does not give an answer to the question about the principles of this integration. The philosopher believes that this problem must become an objective to be studied by a new science, which, unlike objectivism, could be universal.

Despite high probability of the emergence of a science, built on the holistic research into the lifeworld, Husserl's ideas have been successfully applied in a number of social-philosophical theories. Therewith, we are to mention the

phenomenology of the social world by A. Schutz, the theory of communicative actions by J. Habermas, the theory of social construction of reality by P. L. Berger and T. Luckmann, and the self-referential systems theory by N. Luhmann.

In this respect, A. Schutz defined the term of «social reality» as the totality of objects and events within the sociocultural experience in both everyday experience of consciousness of the people who live their everyday lives among other people and interacting with them in different ways. From the very beginning we, actors on the social stage, perceive the world we live in, both the world of nature and the world of culture, not as subjective, but as an intersubjective world. In other words, we perceive it as our common world, actually given and potentially accessible for everybody, and this entails intercommunication and language» [24, p. 485]. Thus, determining social reality, A. Schutz regards it as a structure of the lifeworld.

The specificity of the opinion expressed by P. L. Berger and T. Luckmann is in the fact that these authors attend to constructing social reality, unlike nature. It means that the senses inherent in the social reality emerge continuously and are replicated in the interpretations and communication of social subjects. «Society is an objective fact, it forces and forms us. However, it is also true that our conscious actions contribute to the support of the social building and may play their part in its change. The two statements involve a paradox of social being: society forms us, but, we, in turn, form society. The social recognition is required to be people, though preserving own identity. And the society cannot exist, unless recognized by people [31, p. 26]. Thus, the social world is presented as a constructed lifeworld, created by personal senses and socially important meanings. Hence, the problem of dialectics of meaning and sense presents itself as a problem of the nature of cultural and social reality.

In consideration of the foregoing it is fully reasonable to admit the phenomenological conclusion that lifeworld is only possible when recognized. Since lifeworld is the world of numerous realities, different individuals focus on different aspects thereof. Considering that individuals tend to present their partial experience as common, society is comprised of various communications.

Conclusion. The above conceptual provisions allow for showing the opportunities of the phenomenology in studying sociocultural phenomena and processes. The prospects of using phenomenological methodology in social cognition are in the opportunity to change the perspective, namely, to shift the vector of research from social structures and institutions to the fundamental properties of cognition experience and lifeworld.

Therefore, social phenomenology appears as an area in the philosophy of culture and as a non-classical research program. It operates a specific logic of social reality cognition, which gives an opportunity to study social institutions via sense structures. The objectivity of social phenomena and structure becomes clear owing to the lifeworld subjective dimensions.

Being human-sized, phenomenological methodology enables to show cultural-social reality as the result of sense-making, initiated by communicating parties. Therewith, it is to be taken into account that the cultural-social reality has both subjective and objective dimensions. There it is presented as the pre-given, objectively preceding all further interpretations. As a result, the lifeworld space comprises the unity of subjects, the senses, generated by them, and the forms of human activities.

LITERATURE

1. Микешина Л. А. Современные тенденции развития социально-гуманитарных наук в контексте междисциплинарности. *Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования*. 2017. Т. 3, № 1. С. 4–10.
2. Микешина Л. А. Философия познания: полемические главы. Москва: Прогресс-Традиция, 2002. 624 с.
3. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 688 с.
4. Мергон Р. Социальная теория и социальная структура. Москва: АСТ: Хранитель, 2006. 880 с.
5. Антоновский А. Ю. Коммуникативная философия знания: от теории коммуникативных медиа к социальной философии науки. Москва: ИФ РАН, 2015. 168 с.
6. Лагур Б. Пересборка социального. Введение в акторно-сетевую теорию. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. 384 с.
7. Ло Дж. После метода: беспорядок и социальная наука. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. 352 с.
8. Sismondo S. An Introduction to Science and Technology Studies. Second Edition. Chichester: John Wiley & Sons Ltd, 2010. 257 p.
9. Касавин И. Т. Социальная философия и коллективная эпистемология. Москва: Весь мир, 2016. 264 с.
10. Кузнецов В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии. *Вестник МГУ. Серия 7, Философия*. 2008. № 1. С. 3–18.
11. Кемеров В. Е. Социальная феноменология и социальная философия. *Социемы*. 2003. № 9. С. 21–56.
12. Зотов А. Ф., Смирнова Н. М. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры. *Вестник МГУ. Серия 7, Философия*. 2000. № 6. С. 63–70.
13. Хвостова К. В. Особенности истины и объективности в историческом знании. *Вопросы философии*. 2012. № 7. С. 27–37.
14. Jorba M., Moran D. Conscious thinking and cognitive phenomenology: topics, views and future developments. *Philosophical explorations*. 2016. Vol. 19, issue 2. P. 95–113.
15. Astobiza A. M. Phenomenology and Cognition (social): Strange bed-mates? *Philosophical readings*. 2017. Vol. 9, issue 3. P. 175–181.
16. Fuchs T. The phenomenology and development of social perspectives. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2013. Vol. 12, issue 4. P. 655–683.

17. Pokropski M. Timing together, acting together. Phenomenology of intersubjective temporality and social cognition. *Phenomenology and the cognitive sciences*. 2015. Vol. 14, issue 4. P. 897–909.
18. Spaulding S. Phenomenology of Social Cognition. *Erkenntnis*. 2015. Vol. 80, issue 5. P. 1069–1089.
19. Berglund H. Between cognition and discourse: phenomenology and the study of entrepreneurship. *International journal of entrepreneurial behaviour & research*. 2015. Vol. 21, issue 3. P. 472–488.
20. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. / пер. с нем. А. В. Михайлова. Москва: Акад. Проект, 2009. 489 с.
21. Хайдеггер М. Бытие и время / пер. с нем. В. В. Библихина. Москва: Ad Marginem, 1997. 589 с.
22. Кутырев В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования). *Вопросы философии*. 2003. № 1. С. 63–75.
23. Гуссерль Э. Кризис европейского человечества и философия. *Культурология. XX век. Антология*. Москва: Юристъ, 1995. С. 297–330.
24. Щюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. *Американская социологическая мысль: тексты*. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 481–498.
25. Серкова В. А. Феноменологическая дескрипция: монография. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2003. 320 с.
26. Хабермас Ю. Теория коммуникативного действия (отрывки). *Вопросы социальной теории*. 2007. Т. 1, вып. 1. С. 229–245.
27. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II. Москва: Гнозис: Дом интеллект. кн., 2001. 529 с.
28. Молчанов В. Исследования по феноменологии сознания. URL: https://dom-knig.com/read_237234-69 (дата звернення: 20.04.2020).
29. Смирнова Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании): монография. Москва: ИФ РАН, 1997. 222 с.
30. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 400 с.
31. Бергер П. Общество как драма. *Человек*. 1995. № 4. С. 20–33.

REFERENCES

1. Mikeshina, L. A. (2017). Sovremennye tendencii razvitiya social'no-gumanitarnykh nauk v kontekste mezhdisciplinarnosti. *Nauchnyj rezul'tat. Social'nye i gumanitarnye issledovaniya – Scientific result. Social and humanitarian studies, Vol. 3, 1, 4–10* [in Russian].
2. Mikeshina, L. A. (2002). *Filosofiya poznaniya. Polemicheskie glavy*. Moskva: Progress [in Russian].
3. Ritcer, Dzh. (2002). *Sovremennye sociologicheskie teorii*. 5-e izd. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].

4. Merton, R. K. (2006). *Social'naya teoriya i social'naya struktura* Moskva: AST: Hranitel' [in Russian].
5. Antonovskij, A. YU. (2015). *Kommunikativnaya filosofiya znaniya: ot teorii kommunikativnyh media k social'noj filosofii nauki*. Moskva: IF RAN [in Russian].
6. Latur, B. (2014). *Peresborka social'nogo: vvedenie v aktorno-setevuyu teoriyu*. Moskva: Izd. dom Vyshej shkoly ehkonomiki [in Russian].
7. Lo, Dzh. (2015). *Posle metoda: besporyadok i social'naya nauka*. Moskva: Izd-vo in-ta Gajdara [in Russian].
8. Sismondo, S. (2010). *An Introduction to Science and Technology Studies*. Second Edition. Chichester: John Wiley & Sons Ltd.
9. Kasavin, I. T. (2016). *Social'naya filosofiya nauki i kollektivnaya ehpistemologiya*. Moskva: Ves' Mir [in Russian].
10. Kuznecov, V. YU. (2008). *Sdvig ot klasiki k neklassike i narashchivanie poryadkov refleksii v filosofii*, *Vestnik MGU. Seriya 7. Filosofiya – Herald of MGU. Series Philosophy, 1, 3–18* [in Russian].
11. Kemerov, V. E. (2003). *Social philosophy and collective epistemology*. *Sociemy – Sociemy, 9, 21–56* [in Russian].
12. Zotov, A. F., Smirnova, N. M. (2000). *Phenomenology and evolution of human self-consciousness in European culture*. *Vestnik MGU. Ser. 7. Filosofiya – Herald of MGU. Series Philosophy, 63–70* [in Russian].
13. Hvastova, K. V. (2012). *Osobennosti istinnosti i ob»ektivnosti v istoricheskom znanii*. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 7, 27–37* [in Russian].
14. Jorba, M., Moran, D. (2016). *Conscious thinking and cognitive phenomenology: topics, views and future developments*. *Philosophical explorations. Vol. 19, issue 2, 95–113*.
15. Astobiza, A. M. (2017). *Phenomenology and Cognition (social): Strange bed-mates?* *Philosophical readings. Vol. 9, issue 3, 175–181*.
16. Fuchs, T. (2013). *The phenomenology and development of social perspectives*. *Phenomenology and the cognitive sciences, Vol. 12, issue 4, 655–683*.
17. Pokropski, M. (2015). *Timing together, acting together. Phenomenology of intersubjective temporality and social cognition*. *Phenomenology and the cognitive sciences. Vol. 14, issue 4, 897–909* [in Polish].
18. Spaulding, S. (2015). *Phenomenology of Social Cognition*. *Erkenntnis. Vol. 80, issue 5, 1069–1089*.
19. Berglund, H. (2015). *Between cognition and discourse: phenomenology and the study of entrepreneurship*. *International journal of entrepreneurial behaviour & research. Vol. 21, issue 3, 472–488*.
20. Gusserl', EH. (2009). *Idei k chistoj fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii*. Moskva: Akad. Proekt [in Russian].
21. Hajdegger, M. (1997). *Bytie i vremya*. Moskva: Ad Marginem [in Russian].
22. Kutjrev, V. A. (2003). *Apologiya chelovecheskogo (predposylki i kontury konservativnogo filosofstvovaniya)*. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 1, 63–75* [in Russian].
23. Gusserl', EH. (1995). *Krizis evropejskogo chelovechestva i filosofiya. Kul'turologiya. XX vek. Antologiya*. Moskva: YUrist, 297–309 [in Russian].

24. SHCHyuc, A. (1994). Fomirovanie ponyatiya i teorii v obshchestvennyh naukah. *Amerikanskaya sociologicheskaya misl'. Teksty*. Moskva: Izd-vo MGU [in Russian].
25. Serkova, V. A. (2003). Fenomenologicheskaya deskriptciya. Saint Petersburg: Izdatel'stvo SPbGU [in Russian].
26. Habermas, J. (2007). Theory of communicative action (fragments). *Voprosy social'noj teorii – Problems of social theory, Vol.1, issue. 1, 229–245* [in Russian].
27. Gusserl', EH. (2001). Logicheskie issledovaniya. Vol. II. Moskva: Gnozis, Dom intellektual'noj knigi [in Russian].
28. Molchanov, V. (2007). Issledovaniya po fenomenologii soznaniya. URL: https://dom-knig.com/read_237234-69 [in Russian].
29. Smirnova, N. M. (1997). Ot social'noj metafiziki k fenomenologii «estestvennoj ustanovki» (fenomenologicheskie motivy v sovremennom social'nom poznanii. Moskva: IF RAN [in Russian].
30. Gusserl', EH. (1999). Kartzianskie razmyshleniya. Saint Petersburg: Nauka, YUventa [in Russian].
31. Berger, P. (1995). Obshchestvo kak drama. *CHelovek – Person, 4, 20–33* [in Russian].

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

СОЦІОКУЛЬТУРНА РЕФЛЕКСІЯ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ ПАРАДИГМІ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Постановка проблеми. Вивчення новітніх тенденцій у взаємодії соціальних та гуманітарних наук є актуальною темою сучасного філософського дискурсу. Визнання пізнавального потенціалу неklasичних підходів дозволяє розширити поле раціональності за рахунок нових типів методологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Указані парадигмальні зміни передбачають використання нових способів теоретичної експлікації різних аспектів соціальної реальності, зокрема феноменології, що відображено в дослідженнях сучасних суспільствознавців.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні евристичних можливостей феноменології як неklasичної методології дослідження соціокультурних процесів.

***Виклад основного матеріалу.** Методологія дослідження заснована на інклюзивному використанні методологічного потенціалу неklasичної філософії культури, загальнонаукової методології (компаративний та аналітичний методи), міждисциплінарного синтезу соціально-філософського та феноменологічного способів пізнання. На основі аналізу гусерліанської традиції у філософії визначена специфіка феноменологічної рефлексії соціальної реальності. Зокрема, показано, що процедури редукції, дескрипції та інтерпретації дозволяють осмислювати соціальне пізнання та структурувати його. Наукова новизна роботи полягає в уявленні феноменології як неklasичного дослідницького проєкту, що дозволяє об'єднати в інтегроване ціле фундаментальний та інструментальний аспекти пізнання культури.*

***Висновок.** Феноменологія з її неklasичними пізнавальними установками здатна значною мірою відобразити специфіку культурфілософського осмислення сучасних культурних процесів. Здатність бути продуктивним дискурсом в умовах радикальних соціокультурних трансформацій зумовлює перспективи подолання методологічної кризи, що має місце в сучасному соціальному пізнанні. Не закликаючи до парадигмальних змін у теорії соціального пізнання і зберігаючи настанову на цінність раціонального пізнання, феноменологія як відкрита, багатовимірна й перспективна дослідницька програма прагне до усвідомлення глибини змін у принципах улаштування соціального життя.*

***Ключові слова:** феноменологія буття культури, неklasична раціональність, соціальне пізнання, соціальне життя.*

***Коваленко Інна Игоревна**, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна*

***Мелякова Юлія Васильевна**, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна*

***Кальницький Едуард Анатольевич**, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, г. Харків, Україна*

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ РЕФЛЕКСИЯ В ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЕ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Феноменологія способна в значительной степени отразить специфику культурно-філософського осмысления современных культурных процессов. Не призывая

к парадигмальным изменениям и сохраняя установку на ценность рационального познания, феноменология как многомерная и перспективная исследовательская программа стремится к осознанию глубины перемен в принципах устройства социальной жизни.

Ключевые слова: феноменология бытия культуры, неклассическая рациональность, социальное познание, социальная жизнь.

УДК 130.2:34:7

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213234

Мелякова Юлия Васильевна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Жданенко Светлана Борисовна, кандидат философских наук, доцент,
доцент кафедры философии Национального юридического университета
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина
e-mail: svetlana.zdanenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-6276-8275

ПОСТГУМАНИСТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЕСТЕСТВЕННЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В исследовании ставится актуальная проблема максимальных возможностей и прав человека, в частности в области его духовной, интеллектуальной деятельности, физиологии и психики. В данном контексте осуществляется обращение к дискурсу современных теоретиков трансгуманизма относительно моральной, юридической и физической свободы в условиях перехода человека от сущности к присутствию, от тела к телесности, от бытия материального к бытию виртуальному. Актуализируется проблема новых моральных ценностей, дается этическая оценка антропологической концепции трансчеловека и его свобод.

Ключевые слова: трансгуманизм, постчеловек, трансчеловек, естественные права, удовольствие, когнитивное улучшение человека.

Постановка проблемы. Трансгуманизм можно назвать преодолением гуманизма, точнее ценностной иерархии гуманизма. Современная утилитарная этика отказалась от понятия «высшие ценности». Новейшие ценности обретают меркантильную ситуативную логику и рассыпаются в горизонтальном и динамичном пространстве матрицы, вербально, но эффективно систематизирующей человеческую духовность. Человек постгуманистической культуры предстает в качестве прагматичного, рационального, несентиментального потребителя рынка цифровых товаров и услуг, доступ к которым гарантирует ему полноценную социализацию и реализацию широкого спектра естественных прав, свобод и возможностей. Для анализа футурологического образа человека в рамках парадигмы метамодерна в исследовании использованы рационально-индивидуалистический и гуманистический подходы, принципы

консюмеризма, виртуальности, симулятивности, дискурсивности, метод рефлексии, деконструкции, феноменологический и герменевтический методы.

Анализ последних исследований и публикаций. Футурологические прогнозы социального, антропного и нравственного становления человека дают сегодня многие популярные зарубежные теоретики, среди которых Н. Бостром, Д. Пирс, Ю. Хабермас, Р. Курцвейл, а также ученые постсоветского пространства, в частности В. Лобанов, А. Горячкова, О. Полякова, О. Попова и др. Тема постсовременной «трансчеловечности» и модифицируемой телесности получила развитие в области аксиологии и биоэтики в работах таких европейских философов, как А. Санду, Л. Влад, Л. Каккори, П. Штрандбринк, а также американских ученых Н. Берлингера, М. Соломона, С. Гоулда. Психологический портрет типичного представителя современного «поколения селфи», склонного к духовной и телесной трансгрессии, дает американская профессор Дж. Твендж. В свою очередь, обеспокоенность постгуманистической моралью и социальными нормами поведения выражает И. Нинекко, российский философ, преподающий в США. Таким образом, трансгуманистическая модель эволюции с ее актуальной системой ценностей, прав, свобод и норм, а также связанная с ней проблема сверхчеловека весьма популярны в современном научном пространстве и требуют дальнейшего теоретического осмысления и разработки.

Формулировка цели. Цель статьи – актуализировать проблему естественных прав и моральных ценностей человека в горизонте философии трансгуманизма, дать аксиологический и философско-правовой анализ антропологической концепции трансчеловека и его свобод.

Изложение основного материала. Современный человек, определяемый прогрессивными теоретиками как трансчеловек, – переходная стадия на пути к постчеловеку – сформировал новую иерархию ценностей, на вершине которой находится удовольствие. Хотя, по мнению многих ученых (к примеру, П. Шрандбринка из Стокгольма), ценности теперь вовсе лишены вертикальной структуры и находятся в горизонтальных, неиерархизированных альтернативных конфигурациях, периодически вызываемых оттуда сугубо субъективной цинично-рациональной потребностью субъекта [1]. П. Шрандбринк отмечает отмирание как модернистских, так и постмодернистских методологических принципов согласованности, нарративности, деконструктивности, структурности и постструктурности. Философ делает вывод, что это негативно отражается на представлениях человека о равенстве, свободе, разуме, автономии, справедливости, истории, авторитете и прогрессе, и задается вопросом: не означает ли это упадок постмодернизма и оправданность возврата к утопическому мышлению [1]?

Человек постпостмодерна (он же трансчеловек) серьезно обеспокоен формированием своего образа и статуса: он хочет нравиться всем. Ему это необходимо, потому что от его привлекательности зависит его конкурентоспо-

способность на глобальном рынке способностей, возможностей, товаров и услуг. Участники потребительского виртуального метапространства должны иметь взаимную свободу воспользоваться друг другом для собственной выгоды. Для того чтобы быть ангажированным на социальные роли, быть востребованным и тем более быть «купленным дорого», субъект рынка стремится быть максимально привлекательным для партнера, клиента. Стремление заинтересовать другого основывается на антропологической потребности человека нравиться. Именно эта потребность лежит в основе любой продуктивной социальной человеческой активности: предпринимательства, правовой деятельности, политической демократии, искусства.

Исходный принцип тотального равенства, господствующий сегодня, оставляет только один шанс для построения неизбежной социальной иерархии – конкуренцию качества и рационально-утилитарный естественный отбор. Не случайно в дискурсе любой сферы жизнедеятельности человека сегодня приобрели популярность категории «топовый», «трендовый», «рейтинговый», «высокорейтинговый». Конкурентоспособность субъекта потребительского общества не терпит модернистского нигилизма и постмодернистского безразличия. В ее основе – потребность нравиться, однако нравиться не сентиментально, на глубинном, духовном уровне, но на чисто поверхностном, прагматичном, на уровне рыночной привлекательности. Утилитарная потребность метамодернистского человека в социальной ангажированности обусловлена его главной персональной целью и ценностью – получением удовольствия. Кем бы ни был субъект постпострыночного пространства – продавцом, менеджером, потребителем – независимо от ролевых нюансов, пределы его личной свободы и счастья определяются возможностями телесного удовольствия.

Сегодня американские ученые отмечают значительную роль биоэтики в физиологически стареющем европейском обществе, в котором количественно преобладают люди пожилого возраста. Они призывают согласиться с тем, что старение населения является морально важным и вызывает этические проблемы в богатых стареющих обществах, рассматривают предложение устранить проблемы геронтософии и социальной несправедливости при помощи биотехнологий и этики трансгуманизма. По мнению американских авторов, биоэтика наравне со многими другими дисциплинами способна влиять на демографические изменения и вносить вклад в политические решения, способные улучшить опыт старения и жизнь людей. Это формирует концепцию хорошей гражданственности в стареющем обществе, которая выходит за рамки здравоохранения [2]. В этой связи в медицинской литературе известен термин «концепция солидарности» – как способ реализации требований справедливости и равного обращения в вопросах здоровья. Она

включает в себя такие современные медицинские разработки, как базы информационных данных здравоохранения, биобанки, персонализированная медицина и донорство органов, тканей, клеток и крови [3].

Отдельной областью антропологической свободы является, в свою очередь, свобода удовольствий. Она стоит в авангарде всех достижимых свобод пост-человека. Одной из главных задач трансгуманизма, формулируемых на многочисленных международных форумах Ассоциации трансгуманистов и закрепленных в официальных ее декларациях, является «увеличение уровня счастья человека», в том числе путем борьбы против страданий. Среди рекомендуемых средств достижения удовольствия – анксиолитики (средства против страха и тревожности), анальгетики (средства против боли), энтактогены и антидепрессанты (средства кратковременного подавления негативных чувств), допинги и ноотропы, а также ожидаемые ученым миром технологии, на которые будет возложена задача увеличения удовольствия человека. Среди таких: системы телеприсутствия, интерфейсы «мозг-компьютер», нейропротезирование и моделирование мозга, перенос «Я» человека на небиологический субстрат – искусственное тело (тело-аватар) и т. п. [4].

В погоне за счастьем трансгуманисты используют весьма рационально-меркантильные приемы, лишённые всяческой моральности и духовного альтруизма. Так, сегодня в научном мире популярны концепции Ника Бострома и Дэвида Пирса о сверхорганизмах, являющихся результатом превращения различного рода материи во Вселенной. Шведский философ Н. Бостром, исходя из гипотетического предположения, что человечество живет в симулированном внутри компьютера мире, констатирует абсолютное отсутствие у него шансов на спасение. По мере прогресса технологий их количество, доля в опыте человека и качество симуляций реальности непрерывно нарастают, а стоимость падает. Это открывает перспективу превращения всей Земли в «компьютрониум» – одно огромное вычислительное устройство – саморазвивающийся искусственный интеллект, который даст возможность симулировать одновременно 10^{13} виртуальных цивилизаций, подобных нашей. По мнению Н. Бострома, нельзя сказать определенно, что компьютерониум невозможен в принципе, поскольку людям свойственно видеть сны, не отличимые изнутри от реальности (то есть являющиеся качественной симуляцией), а значит, с помощью генетических манипуляций можно вырастить супермозг, который видит сны непрерывно. Философ утверждает: вероятность того, что мы находимся в симуляции, на много порядков выше, чем вероятность того, что мы – реальная цивилизация [5]. Существенно, что компьютерониум будет оптимизирован не только под максимально быстрое мышление и вычисление, но и под получение максимально возможного удовольствия. Ради реализации этой цели допускается даже уничтожение всех остальных существ во Вселенной.

В свою очередь, легендарный британский евангелист, рок-музыкант, философ-утилитарист и член Британского Института бессмертия и Фонда продления жизни, «строитель рая» Д. Пирс в своей работе «Гедонистический императив» закладывает основу отдельного футурологического направления – гедонистического трансгуманизма [6]. Его теория ценностей так же натуралистична, как и Н. Бострома [7]. Это амбициозный аболиционистский проект об устранении страданий в разумной жизни при помощи генной инженерии и нанотехнологий. Новый вид нейронной архитектуры, основанной на наследуемых градиентах счастья, позволит человеку перестать быть рабом природных инстинктов, произвольно и самостоятельно регулируя уровень своего удовольствия, научившись получать его от любых действий. Эти технологии смогут искусственно программировать потребности и собственные мотивации человека. Психическая боль так же, как и физическая, может быть полностью изгнана из нашей жизни.

Так, Д. Пирс склоняется к идее «утилитрониума» – гипотетического сверхсчастливого сверхорганизма, которому для максимизации счастья требуется увеличение собственной массы тела. Если такое существо возникнет на Земле и его среднее удовольствие будет непропорционально превосходить удовольствие прочих существ, то для него будет морально оправданным уничтожить всё живое на Земле, присвоив все ресурсы. В результате суммарное удовольствие жителей Земли повысится, хотя большинство из них и будет уничтожено. Возможен ли такой сценарий на практике – зависит от особенностей «нейрокоррелята удовольствия», который пока не изучен. Если удовольствие ограничено по величине и его максимум может быть достигнут только за счет использования конечных ресурсов (а также их носителей), то в будущем возможно мирное сосуществование множества сверхсчастливых организмов. Если же удовольствие может неограниченно увеличиваться по мере использования новых ресурсов (например, увеличения массы тела), то не исключена агрессивная война постлюдей за ресурсы, а также поглощение одних другими [6]. Таким образом, финальная цель трансгуманизма оказывается не слишком радужной, а главное, не просто когнитивной, а гедонистической.

Трансгуманизм призывает к использованию диет и упражнений, чтобы поправить здоровье и увеличить продолжительность жизни, к заключению договоров на крионическую заморозку, использованию ноотропных препаратов для улучшения мыслительных и психических функций, к саморазвитию при помощи различных когнитивных или психологических методик (мнемотики, медитации, критического мышления), использованию новейших информационных технологий, употреблению пищевых добавок и т. п. Философия трансгуманизма – это план преобразования потребительского интере-

са человека с целью обеспечения прибыли в сфере НБИКС (нанотехнологий, биотехнологий, информационных, когнитивных, социальных технологий и соответствующих им областей научного знания). НБИКС заняты формированием «правильных» интересов потребителей. Так, Google уже сейчас стремится дать пользователю ответы на большинство вопросов раньше, чем эти вопросы будут им заданы, поскольку знает всё, что может его заинтересовать, учитывая его опыт в Интернете и контекст интересов (технология «эмоциональный интеллект»). Составив портрет пользователя, система скоро будет способна угадывать интересы и потребности пользователя, соответствующие его настроению. Закономерным итогом этого может стать переход инициативы от пользователя к компьютеру, который станет самостоятельно формировать и направлять интересы человека.

Трансгуманистическая модель свободы вовсе не напоминает моральную свободу гуманизма, поскольку абсолютно переформатированными сегодня оказываются антропологический концепт и вся система ценностей. Идеал и цель трансгуманизма – постчеловек (он же субъект постпостмодернизма) – новый биогенетический вид, в теории модифицированный и усовершенствованный до абсолюта настолько, что способен отказаться от собственного тела и существовать в вербальных неметрических формах в качестве информационных структур в компьютерных сетях (как искусственный интеллект, метаразум) [4].

Однако пока к реальности относятся в основном ноотропы. Нейроэтика называет феномен саморегуляции развития и функционирования сознания при помощи ноотропов «когнитивной свободой». Аргумент о ценности когнитивной свободы получил распространение в контексте новоевропейской концепции автономии человека и его права на самоопределение. Использование человеком биотехнологий когнитивного самоулучшения СЕ (Cognitive Enhancement) оправдывается необходимостью «уважать автономию человека», его право самостоятельно решать, что для него хорошо, а что плохо, то есть наличием свободы мысли в XXI в. При этом «свобода мысли» (в значении когнитивной свободы) понимается как полномочие человека реально мониторировать и контролировать когнитивные способности, которые он имеет и увеличит в ближайшее время. Так, когнитивная свобода выражается в фундаментальном праве личности мыслить независимо, то есть применять весь спектр способностей своего разума и «автономно распоряжаться химией своего мозга». Также когнитивная свобода включает в себя этику и право защищать свои мыслительные процессы и состояния мозга [8, с. 102].

Таким образом, пространство свободы современного человека стремительно расширяется, выходя далеко за пределы социальной реальности. Свобода трансчеловека охватывает его личные ментальные и нейрофизиологические

состояния, биохимические и молекулярно-биологические процессы. Будучи их потенциальным ресурсом, носителем и заложником, человек признается правомочным их модератором («право распоряжаться собственным телом»). Такой оборот представляется возможным лишь на фоне общей тенденции прагматичного опредмечивания феноменов нематериальной природы как объектов рыночных отношений (то есть объектов обладания, распоряжения, купли-продажи). Способности и свойства человека, которыми он обладает, могут быть таким же средством обогащения, как и его имущество. Тот же самый принцип коммерциализации лег в основу легализации биотехнологических манипуляций с человеческим телом в принципе, в том числе с мертвым (коммодификация его как медицинского товара и предмета биотехнологических преобразований). Человеческое тело в своей трансгуманистической свободе становится привлекательным ресурсом для экономических инвестиций [9]. Представление о теле как о биоматериале и ресурсе основано на расширенных личных правах человека, с одной стороны, и на тенденции тотальной коммерциализации всех сфер жизни, с другой стороны (продажа биообразцов для банков, патентование генов, существование (в том числе нелегальное) рынков человеческих органов и тканей). Подобные явления называют экспансией рыночной экономики в сферы, которые прежде считались ограниченными для действия законов рынка, а также этической проблемой консьюмеризма [10].

Оптимистические прогнозы слияния человека с искусственным интеллектом, или «самосрачивания» с компьютером, дает известный футуролог Рэй Курцвейл. Он отмечает, что данные инновации принесут людям пользу и улучшат качество их жизни. Люди перенесут свое сознание в облако и смогут «разгрузить» мозг. Со временем появятся компьютеры, сопоставимые по уму с человеком. Мы будем загружать туда свое мышление, подключать его к «облаку» и расширять свои возможности. Это также обеспечит увеличение «неокортекса» – новых областей коры головного мозга, которые отвечают за сенсорное восприятие, осознанное мышление, речь, способность к искусствам и чувство юмора. Эксперт убежден, что мы станем смешливее, музыкальнее, сексуальнее, мы станем воплощением собственных ценностей. По его прогнозам, в 2029 г. произойдет слияние человеческого интеллекта и искусственного, а сингулярность (возникновение мегаразума) наступит в 2045 г. [11].

Многие трансгуманистические прогнозы предполагают оптимальное и синхронное развитие рациональных и творческих способностей индивида. Ключевым моментом здесь является мера ожидаемой самостоятельности постчеловека, то есть его независимости, непредопределенности со стороны искусственного интеллекта. Именно угроза замещения эксклюзивной духов-

ности субъекта программными алгоритмами возбуждает неразрешимые противоречия в дискурсе вокруг трансгуманистической модели. К примеру, современный российский критик и публицист В. Лобанов констатирует заявление передовых генетиков о том, что генетически детерминированными (предопределяемыми) являются: уровень интеллекта, самостоятельность и зависимость, активность и пассивность, мнительность и тревожность, экстравертность и интровертность, чувствительность или толерантность к стрессам, альтруизм и эгоизм, пассивность и сексуальность, агрессивность и доброжелательность. Поэтому если расшифровать генетический код человека, то возможна будет комбинация новых генотипов и после их редактирования (удаления генетического мусора) создание усовершенствованных личностей при поддержании оптимальной численности их популяции [12].

Тема трансчеловеческого и постчеловеческого состояния очень популярна у современных европейских авторов. Так, А. Санду и Л. Влад из Румынии оценивают это состояние как нахождение «за пределами технологической сингулярности» и «имеющихся онтологических границ» [13]. При помощи технологий избавленный от пространственно-временной, причинно-следственной, когнитивной и биосистемной локализации, постчеловеческий индивид (по сути, сводящийся исключительно к активному сознанию) существует в «трансцендентной самости», то есть телесности как биологической, так и небιологической. Стремление и возможность постчеловека покинуть физический горизонт временности и конечности румынские ученые сравнивают с эффектом духовных практик буддистской, индуистской, кришнаитской, даосистской, шиитской и других восточных философий [13]. Состояния постсовременной «трансчеловечности» и «сакральной просветленности» совпадают в одном важном аспекте – они являются трансгрессирующим, несубстанциальным бытием человека. Об этом же постсовременном «отказе от метафизической, трансцендентной основы, или от субстанциальности как таковой», пишет финская ученая Л. Каккори. По ее мнению, люди должны принять неопределенность и разрывность как основу нашего непостоянного трансгрессирующего существа [14]. Шведский ученый П. Штрандбринк, анализируя философию и культуру в постпостмодернистских условиях, также упоминает о возникновении «нового типа постпостмодернистских граждан, созданных неолиберальной демократией в нормативных политических пространствах» [1].

Прогнозировать социальные последствия развития технологий и связанных с ними трансформаций постчеловека достаточно сложно. С одной стороны, технологический и когнитивный прогресс обещают много позитива: дешевое жилье, жизнь в виртуальной реальности, исчезновение работы, снижение смертности, повышение качества жизни, усиление человеческого

интеллекта. Несомненно, свобода человека в выборе образа жизни значительно увеличится. Человек сможет жить как в крупных, при этом более чистых и удобных для жизни городах, так и в автономных населенных пунктах. Получат широкое использование автоматизированные мультимодальные транспортные системы. Будет набирать скорость трансформация человека. Биологические процессы будут взяты под контроль в медицинских целях (с помощью генной инженерии, гормональных препаратов и микроустройств). Интеллектуальные способности будут значительно расширены (когнитивные методы, дополненная реальность, ноотропные препараты, агенты искусственного интеллекта). Тело человека будет перестраиваться в косметических и других целях. Значительная часть населения будет представлять собой транслюдей [12].

Однако, с другой стороны, для выхода из глобального экологического кризиса будет необходим переход разумной жизни на более высокий уровень – ноосферу или сферу коллективного разума, в которых люди и компьютеры станут подобны нейронам мозга глобальных размеров, которыми будет управлять PAIS (персональный компьютер). По прогнозам, это приведет к созданию планетарных механизмов управления, влияние которых будет постоянно усиливаться. По мнению В. Лобанова, из этого следует, что индивидуальная свобода личности будет ограничена там гораздо сильнее, чем в современном обществе, поскольку «коллективный разум» – это не что иное, как мировой тоталитаризм или, иными словами, рукотворный Бог, который превратит общество в «Человеиник» [12] (термин введен в 1996 г. философом А. Зиновьевым как научная сатира на феномен «западнизма» в его романе «Глобальный Человекиник». – Ю. М.) [15].

В 2014 г. в США ошеломительную популярность приобрела книга «Поколение селфи», написанная профессором социальной психологии университета Сан-Диего Джин Твендж, о моральных, когнитивных и психических особенностях миллениалов, или так называемого поколения-I – «айдженеров» (i-Gen'er), взрослых с айфонами и не мыслящих себя без гуглопоиска, видеостриминга и социальных сетей [16]. Многочисленные исследования Дж. Твендж позволили ей сделать в основном неутешительные выводы об асоциальности и беспомощности «поколения селфи», самого потенциально трудоспособного на сегодняшний день. Бесспорный, незыблемый индивидуализм и комфорт на фоне чересчур лояльного воспитания родителями-«беби-бумерами» дали неоднозначные результаты.

С одной стороны, айдженерам присущи излишний нарциссизм, эгоцентризм, неуверенность в собственных силах и боязнь совершить ошибку, несамостоятельность и инфантильность, изолированность, депрессивность и склонность к психическим расстройствам. Привычные для них призывы –

«Просто будь собой!», «Каждый хорош таким, какой он есть!», «Ты заслужи- ваешь большего!», «Полюби себя!» – оказались иллюзией во взрослой реаль- ности, в условиях жесткой конкуренции, индивидуальной ответственности и безработицы. Больше всего айдженеры, погрязшие в своей уязвимости, чувствительности и ранимости, ценят безопасность, которая включает в себя как физическую защищенность (силу, выносливость, удовольствие от жизни), так и эмоциональную неуязвимость (гарантию не потерять репутацию, статус, признание, привлекательность). С другой стороны, индивидуализм в широком смысле сформировал достаточно прогрессивные базовые представления «по- коления селфи» о равноправии и свободе. Их мировосприятию свойственны инклюзивность (учет интересов всех членов общества), толерантность, не- терпимость ко всякого рода дискриминации (по признаку расы, пола, гендера, убеждений и т. д.), независимость в политических взглядах, признание все- общего равенства и свободы слова [16].

При этом очевидно, что главенствующую позицию в системе ценностей айдженеров занимает их собственное тело со всеми его соматическими пра- вами, среди которых наслаждение, удовольствие, здоровье, продуктивность, долголетие, бессмертие. Казалось бы, поиск вечной жизни – одно из самых глубоких и вечных человеческих устремлений, лежащее в основе большин- ства религиозных учений и эпосов: даосизма, буддизма, индуизма, эпоса «О Гильгамеше» и др. Иммортализм – доктрина, провозглашающая основной ценностью человеческую жизнь, в частности ее бесконечность; цель иммор- тализма – максимальное продление жизни человека и в конечном итоге неогра- ниченное долголетие, бессмертие. Таким образом, иммортализм – еще одна общая ценность, кроме практик соматической трансгрессии, объединяющая сакральные учения и трансгуманизм. Так, реклама на полях сайта Российско- го трансгуманистического движения призывает: «Проапгрейдься! Купи крио- контракт! Стань бессмертным!» [17].

Итак, лишенный подлинного новаторства и смелости постпостмодернизм всего лишь демократизировал гедонизм – ценность удовольствия. «Удоволь- ствие» включает в себя философию ноотропов, пластической хирургии, крио- нику, геномику, иммортализм наконец. Главное значение для реципиента удовольствия приобретает тело, его привлекательность, чувствительность, эффективность психических и когнитивных функций. Этим объясняются на- растание популярности соматических прав человека и их бурное развитие. Они находятся в этической гармонии с тотальным индивидуализмом.

Если свобода удовольствий и не венчает собой пирамиду либеральных ценностей, то во всяком случае является тем эталоном, который служит противовесом на чашах весов, определяющих ценность (весомость) справед- ливости, равенства, правопорядка, счастья и других общественных идеалов.

Именно максимальное количество удовольствия арифметически оправдывает этику рационального индивидуализма и легитимирует либеральную демократию. Истоки этого находятся в философии утилитаризма: человек ищет удовольствия и избегает боли; индивид сам знает, что для него лучше; объективная мораль – это сумма полезности индивидов, их удовлетворенности и рационального консенсуса между ними. Данные принципы лежат в основе гуманистической морали и права со времен республик Просвещения до эпохи европейской либеральной демократии. Рациональный консенсус и договорная справедливость признают приоритет свободы самовыражения и независимость каждого индивида, взаимное признание ценности друг друга и достаточность принципа непричинения вреда другому.

Эволюция гуманизма привела к господству принципа: главное – не вмешиваться в дела другого, независимо от того, в какие взаимоотношения вступают эти другие, какие союзы и семьи они создают, какой образ жизни ведут, каковы их сексуальные, религиозные и политические интересы, идут ли они на убийство либо самоубийство и т. п. Каждый человек «имеет право» практически на все при наличии целеполагания и при условии, что это не будет противоречить интересам других людей. И поскольку главный интерес – это получение удовольствия и увеличение его количества, то каждый имеет на это право. При этом он «не имеет права» судить и осуждать кого-либо за качество этих удовольствий, ведь вертикальной шкалы ценностей не существует – все субъективно. Это очевидная истина рациональной утилитарной этики: нет разницы в качестве удовольствий и наслаждений, есть разница лишь в их количестве. Нет «высших» и «низших» ценностей – секс и театр одинаково значимы и прекрасны – всё на любителя. Именно на этом построена современная мораль прав человека, и она прогрессирует в сторону утилитарного консьюмеризма.

С эмоциональными и тревожными заявлениями по этому поводу выступает в своих видеолекциях на YouTube российский философ Иван Нинико, читающий в США спецкурсы на морально-правовую тематику [18]. По его мнению, мораль прав человека сегодня очень отделилась от классического гуманизма с его «высшими ценностями» и даже противостоит ему. Современная либеральная концепция прав человека не различает животное и человеческое в человеке, защищая в равной степени и то, и другое. Так, право и общественная мораль часто позволяют победить животному в том случае, если в нем есть потребность, оно рационально оправдано и за него проголосует большинство. В качестве примера И. Нинико приводит объявление частного лица, как-то найденное им в сети Интернет в Германии: «Ищу человека, желающего быть съеденным». Эмоциональная и талантливая деконструкция ученым данной фразы в дискурсе неолиберальных ценностей и прав

человека снимает ее на первый взгляд шокирующий смысл, а точнее, подменяет его иным, не менее шокирующим, смыслом: «съесть» и «быть съеденным» – это естественное право людей при наличии у них целеполагания и консенсуса как результата договоренности. Закономерность подобного вывода, по мнению И. Нинеко, свидетельствует о нравственном тупике и кризисе классической концепции прав человека в современных реалиях. Этот тезис лег в основу его «гуманистической критики» прав человека, ставших антигуманными [18].

Подтверждением господства субъективного рационального цинизма может также служить фраза, размещенная на официальном сайте Российского трансгуманистического движения в качестве эпиграфа или преамбулы к изложенным ниже основным тезисам философии трансгуманизма. Содержание ее следующее: «Директивы “поступай с другими так, как хочешь, чтобы поступали с тобой” и “кушай человечину по средам и пятницам” воспринимаются философией трансгуманизма равно скептически» [19]. То есть следует понимать, что моральный категорический императив в своей догматической принципиальности, объективности и универсальности настолько же нелеп в методологическом и нравственном отношении в условиях релятивного индивидуализированного социума, как и призыв «есть человечину по средам и пятницам».

Так или иначе, крайний либерализм приводит к излишне эгоистичному натурализму в этико-правовой области. Кто же в современном мире еще говорит о «высших ценностях»? Те, кто находятся в оппозиции к либеральной концепции прав человека: ИГИЛ, Аль-Каида, Патриарх Кирилл, Далай-лама, то есть фундаменталисты и традиционалистски настроенные идеологи. Курьезность данной ситуации лишь видимая. В действительности всё достаточно трагично: развенчаны объективные идеалы, поправа «высшая правда», с человека сняты все ограничения – моральные и физические. Антропологическая трансгрессия через границы природные, духовные, виртуально-телесные делает метапространство права местом потенциальной свободы человека, вышедшего за пределы своего человеческого существа.

Вывод. Таким образом, гуманизм в своей трансгрессирующей форме видит эволюцию человека весьма односторонне. Духовное, моральное, интимное приносится в жертву когнитивному, рациональному, полезному, индивидуальному. При этом перспектива трансформации и перехода человечества в новое качество рассматривается как наиболее вероятный путь развития большей части активного и образованного населения. Свобода этическая сдает свои позиции в пользу свободы юридической. Человек сегодня не в состоянии выбрать конструктивные стратегии для синтеза гиперразнообразных форм, ценностей, идеалов, требований, норм, ограничений и эпистемологи-

ческих режимов, действующих в сложных гибридных культурных палитрах глобального мира.

ЛИТЕРАТУРА

1. Strandbrink P. Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50, Issue 14: Special issue: What Comes after Postmodernism? P. 1407–1408.
2. Berlinger N., Solomon M. Z. Becoming Good Citizens of Aging Societies. *Hastings center report*. 2018. Vol. 48. Attachment 3. P. S2–S9.
3. Gould C. C. Solidarity and the problem of structural injustice in healthcare. *Bioethics*. 2018. Vol. 32. Issue 9. P. 541–552.
4. Горячковская А. Н. Философия трансгуманизма: о суррогатах бытия, похищении идентичности и эвтаназии человечества. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки*. 2014. № 1092, вип. 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thcphs/issue/view/209> (дата звернення: 27.01.2020).
5. Бостром Н. Стоит ли бояться отключения Матрицы? URL: <http://humanextinction.ru/matriza25.html> (дата звернення: 15.03.2020).
6. Пирс Д. Гедонистический императив / пер. с англ. Александра Баженова. 2015. URL: https://vk.com/doc35110420_529542453 (дата звернення: 15.03.2020).
7. Бостром Н. Выработка ценностей. *Искусственный интеллект: Этапы. Угрозы. Стратегии* / пер. с англ. Сергея Филина. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2016. URL: https://element.ru/bookclub/chapters/433044/Iskusstvennyu_intellekt_Glava_iz_knigi (дата звернення: 15.03.2020).
8. Попова О. В., Тищенко П. Д., Шевченко С. Ю. Нейроэтика и биополитика биотехнологий когнитивного улучшения человека. *Вопросы философии*. 2018. № 7. С. 96–108.
9. Полякова О. В. Коммодификация мертвого тела: этико-правовые аспекты. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommodifikatsiya-mertvogo-tela-etiko-pravovyye-aspekty> (дата звернення: 08.02.2020).
10. Попова О. В. Человек, его цена и ценность: к проблеме коммодификации тела в научном познании. *Эпистемология и философия науки*. 2016. Т. 49, № 3. С. 140–157. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-ego-tsena-i-tsennost-k-probleme-kommodifikatsii-tela-v-nauchnom-poznani> (дата звернення: 11.12.2019).
11. Футуролог Рей Курцвейл – о победе искусственного интеллекта и шести эпохах эволюции. URL: <https://apparat.cc/world/kurtzveil-on-ai/> (дата звернення: 25.03.2020).
12. Трансгуманизм в интерпретации В. А. Лобанова. URL: http://samlib.ru/l/lobanow_w_a/samlibrullobanow_w_amsworddocshhtml-2.shtml (дата звернення: 19.03.2020).
13. Sandu A., Vlad L. Beyond Technological Singularity – the Posthuman Condition. *Postmodern openings*. 2018. Vol. 9, Issue 1. P. 91–102.

14. Kakkori L. Postmodern as Secularization in Philosophy of Education. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50, Issue 14: Special issue: SI. P. 1639–1640.
15. Зиновьев А. Глобальный Человейник. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=97560> (дата звернення: 25.05.2020).
16. Твендж Дж. М. Поколение селфи. Кто такие миллениалы и как найти с ними общий язык / пер. с англ. Е. Деревянко. Москва: Эксмо, 2018. URL: http://bookz.ru/autors/djin-tvendj/pokoleni_049/1-pokoleni_049.html (дата звернення: 05.02.2020).
17. Российское трансгуманистическое движение. URL: <http://www.transhumanism-russia.ru> (дата звернення: 20.02.2020).
18. Нинекко И. Гуманистическая критика прав человека (дек. 2016 г.). URL: www.youtube.com/watch?v=TeC8uOnYofA&t=1382s (дата звернення: 10.11.2019).
19. 8 тезисов философии трансгуманизма. URL: <http://transhumanism-russia.ru/content/view/459/110/> (дата звернення: 20.02.2020).

REFERENCES

1. Strandbrink, P. (2018). Nostalgia and Shrinkage: Philosophy and culture under post-postmodern conditions. *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 50, issue 14: Special issue: *What Comes after Postmodernism?* 1407–1408.
2. Berlinger, N., Solomon M. Z. (2018). Becoming Good Citizens of Aging Societies. *Hastings center report*. Volume 48, attachment 3, S2-S9.
3. Gould, C. C. (2018). Solidarity and the problem of structural injustice in healthcare. *Bioethics*. Volume 32, issue 9, 541–552.
4. Gorjachkovskaja, A. N. (2014). Filosofija transgumanizma: o surrogatah bytija, pohishhenii identichnosti i jevtanazii chelovechestva. *Visny'k Xarkivs'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni V. N. Karazina. Seriya: Teoriya kul'tury'i filosofiya nauky' – Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Theory of Culture and Philosophy of Science*, № 1092: issue 50. URL: <http://periodicals.karazin.ua/thephs/issue/view/209> [in Ukrainian].
5. Bostrom, N. (2020). Stoit li bojat'sja otkljuchenija Matricy? URL: <http://humanextinction.ru/matrica25.html> [in Russian].
6. Pirs, D. (2015). Gedonisticheskij imperativ. URL: https://vk.com/doc35110420_529542453 [in Russian].
7. Bostrom, N. (2016). Vyrabotka cennostej. *Iskusstvennyj intellekt: Jetapy. Ugrozy. Strategii*. URL: https://element.ru/bookclub/chapters/433044/Iskusstvennyj_intellekt_Glava_iz_knigi [in Russian].
8. Popova, O. V., Tishhenko, P. D., Shevchenko, S. Ju. (2018). Nejrojetika i biopolitika biotehnologij kognitivnogo uluchshenija cheloveka [Neuroethics and biopolitics of biotechnologies of human cognitive improvement]. *Voprosy filosofii – Philosophy Issues*, № 7. 96–108 [in Russian].
9. Poljakova, O. V. (2020). Kommodifikacija mjortvogo tela: jetiko-pravovye aspekty. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kommodifikatsiya-mertvogo-tela-etiko-pravovye-aspekty> [in Russian].

10. Popova, O. V. (2016). Chelovek, ego cena i cennost': k probleme kommodifikatsii tela v nauchnom poznanii. *Jepistemologija i filosofija nauki – Epistemology and Philosophy of Science*. Vol. 49, № 3, 140–157. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/chelovek-ego-tsena-i-tsennost-k-probleme-kommodifikatsii-tela-v-nauchnom-poznanii> [in Russian].
11. Futurolog Rej Kurevejl – o pobeде iskusstvennogo intellekta i shesti jepohah jevoljucii. (2020). URL: <https://apparat.cc/world/kurtzveil-on-ai/> [in Russian].
12. Transgumanizm v interpretatsii V. A. Lobanova. URL: http://samlib.ru/l/lobanow_w_a/samlibrullobanow_w_amsworddocshhtml-2.shtml [in Russian].
13. Sandu, A., Vlad, L. (2018). Beyond Technological Singularity – the Posthuman Condition. *Postmodern openings*. Vol. 9, issue 1, 91–102.
14. Kakkori, L. (2018). Postmodern as Secularization in Philosophy of Education. *Educational Philosophy and Theory*. Vol. 50, issue 14: Special issue: SI, 1639–1640.
15. Zinov'ev, A. (2020). Global'nyj Chelovejnik. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=97560> [in Russian].
16. Tvendzh, Dzh. M. (2018). Pokolenie selfi. Kto takie millenialy i kak najti s nimi obshhij jazyk. Moskva: Jeksmo. URL: http://bookz.ru/autors/djin-tvendj/pokoleni_049/1-pokoleni_049.html [in Russian].
17. Rossijskoe transgumanisticheskoe dvizhenie. (2020). URL: <http://www.transhumanism-russia.ru> [in Russian].
18. Nineko, I. (2016). Gumanisticheskaja kritika prav cheloveka. URL: www.youtube.com/watch?v=TeC8uOnYofA&t=1382s [in Russian].
19. 8 tezisov filosofii transgumanizma. (2020). URL: <http://transhumanism-russia.ru/content/view/459/110/> [in Russian].

Месякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Жданенко Світлана Борисівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ПОСТГУМАНІСТИЧНА КУЛЬТУРА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРИРОДНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

У дослідженні ставиться актуальна проблема максимальних можливостей і прав людини, зокрема у сфері її духовної, інтелектуальної діяльності, фізіології та психіки. У даному контексті здійснюється звернення до дискурсу сучасних теоретиків трансгуманізму щодо моральної, юридичної та фізичної свободи в умовах переходу людини від сутності до присутності, від тіла до тілесності, від буття

матеріального до буття віртуального. Актуалізується проблема нових моральних цінностей, дається етична оцінка антропологічної концепції транслюдини та її свобод.

Ключові слова: трансгуманізм, постлюдина, транслюдина, природні права, задоволення, когнітивне поліпшення людини.

Meliakova Yuliia Vasylivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Zhdanenko Svitlana Borysivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

POSTHUMANISTIC CULTURE THROUGH THE PRISM OF NATURAL HUMAN RIGHTS

Problem setting. *A person of posthumanist culture appears as a pragmatic, rational, unsentimental consumer of the market of digital goods and services, access to which guarantees him full socialization and realization of a wide range of natural rights, freedoms and opportunities.*

Recent research and publications analysis. *The transhumanistic model of human evolution with its current system of values, rights, freedoms and norms is very popular in the modern scientific space and requires further theoretical reflection and development. Futurological forecasts of the social, physiological and moral formation of man are given today by many popular foreign theorists, including N. Bostrom, D. Pearce, J. Habermas, R. Kurzweil, as well as Ukrainian and Russian scientists, in particular V. Lobanov, A. Goryachkovskaya, O. Polyakova, O. Popova and others.*

Paper objective. *The purpose of the article is to actualize the problem of natural rights and moral values of a person in the horizon of the philosophy of transhumanism.*

Paper main body. *The paper actualizes the problem of moral values in the horizon of the philosophy of transhumanism, gives an ethical assessment of the concept of a transhuman and his freedoms. The category «freedom» in the era of metamodern gets rid of its lofty, spiritual, transcendental forms and returns to its natural and primitive incarnations, meaning the infinity of bodily pleasures and cognitive possibilities.*

The corporeity effect as an autonomous feeling consciousness, as well as a person's virtual freedom, makes it possible to speak of the emergence of a specific area of the economy of «cloudy» reality, where completely materialistic categories appear. This indicates the general commercialization of the ideal sphere, the objectification of the human

body and the pragmatization of consciousness, which represents a serious ethical problem. Against the backdrop of such trends, the issue of the limits and nature of individual freedom becomes relevant. The digital communicative space locks a person within the framework of conditional «freedom», depriving the need, and sometimes the real possibility, of interpersonal living contact. In this state, physical pleasure and enjoyment become the best way to realize a person's personal freedom. They are guaranteed by a transhumanistic perspective.

Critics of transhumanism observe one of the tendencies of the transhumanistic project – the gradual loss of a person's identity, this comes after the separation of consciousness from the body and the formation of virtual corporeity. Anthropological development from generation to generation determines more and more new needs and capabilities of man, and also expands the catalog of his rights and limits of freedom. The postman has a completely new outlook on the relationship between dialogue and communication, sign and body, existence and presence, life and reality. The modernity and especially the future offer completely new priorities, needs and ways of human existence in the world.

Conclusions of the research. Thus, transhumanism sees human evolutionary one-sidedly. Spiritual, moral, intimate is sacrificed to the cognitive, rational, useful, individual. At the same time, the prospect of the transformation and transition of humanity to a new quality is considered as the most probable way of development of the majority of the active and educated population.

Keywords: transhumanism; posthuman; transhuman; natural rights; pleasure; cognitive improvement of a person.

Бурлука Олена Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: lena.burluka@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0378-3763

ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ДО САМООСВІТИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Досліджено проблему формування здатності до самоосвіти особистості як складову особистісного розвитку, як гарантію збереження професіонала в умовах динамічно мінливої суспільної практики та збагачення загальної культури. Самоосвіту особистості в сучасних умовах слід розглядати як систему оновлення, розширення і поглиблення раніше отриманих знань, а також удосконалення практичних навичок, уміння щодо їх отримання й осмислення з метою досягнення високого рівня професійної майстерності та загальної культури. Прийоми, методики і в цілому досвід самоосвіти засвоюються і накопичуються особистістю в процесі навчання в загальноосвітній школі, розвиваються і систематизуються в умовах вищої. Отже, формування здатності до самоосвіти – обов'язкова необхідність сучасного освітнього процесу.

Ключові слова: самоосвіта особистості, самоосвітня діяльність, формування, здатність, самоосвітня активність, саморозвиток, самовдосконалення.

Постановка проблеми. Ті соціокультурні і соціально-економічні зрушення, що відбуваються у світі, обумовлені переходом до інноваційної економіки знань, де пізнавальна активність стає невід'ємною компонентою способу життя особистості. Культура інформаційного суспільства базується на можливостях особистості використовувати навчання впродовж життя, що вже стало основою вибору власного шляху, конкурентоспроможності і самореалізації. Робота з інформацією, її виробництво і використання на базі комп'ютерних технологій для більшості активного населення стає основним видом діяльності. Інформаційні мережі використовують для виробництва, розподілу і передачі знань, змінюють знакові системи і способи взаємодії людей. Сучасні інтеграційні процеси привели до переосмислення місця і ролі людини в суспільстві, переоцінки її інтелектуального, емоційного, творчого потенціалу. Здійснення концепції безперервної освіти передбачає самостій-

ність, ініціативність, гнучкість мислення, мобільність. Вимогою часу стає здатність особистості до самонавчання, саморозвитку, самоствердження і реалізації своїх можливостей. Пріоритетним стає вміння самостійно працювати з інформацією, використовуючи різні її джерела і технології обробки. Тому особлива роль в інформаційному суспільстві належить самоосвіті особистості, яка стає домінантним видом діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розумінню механізмів самоосвітньої діяльності присвячені дослідження Д. Б. Богоявленської, В. М. Дружиніна, В. П. Зінченко, А. Ю. Козиревої, А. К. Маркової, А. М. Матюшкіна, Я. А. Пономарьова, А. Е. Симановського, С. Д. Смірнова, Ю. Б. Татанова, Г. Д. Чистякової, Н. М. Яковлевої. Самоосвітня діяльність розглядається в деяких дослідженнях як процес (А. Баранніков), як засіб пошуку і засвоєння соціального досвіду (Г. Серіков), як процес довершення самоосвітніх умінь щодо освоєння певних елементів соціального досвіду (Ю. Калугін). Організаційні аспекти самоосвітньої діяльності вивчали Г. С. Альтшуллера, В. П. Беспалько, Т. Г. Браже, К. Я. Вазіна, С. Г. Вершловський, М. В. Кузьміна, І. Я. Лернер, В. Я. Ляудіс, М. Н. Скаткін, І. Ф. Харламов, В. С. Шубинський. Автори виділяють інтелектуальний і організаційний напрями, а також суттєву роль відводять психологічному підґрунтю самоосвітньої активності особистості.

Разом із тим вищенаведений аналіз наукового доробку з проблеми нашого дослідження дозволяє констатувати, що формуванню здатності особистості до самоосвіти в умовах інформатизації суспільства не приділена належна увага.

Формулювання цілей. У даному дослідженні планується розглянути, як в умовах інформатизації суспільства формується здатність особистості до самоосвіти, актуалізується проблема підготовки фахівців, готових до постійного оновлення знань, умінь, навичок.

Виклад основного матеріалу. В інформаційному суспільстві сфера знання – вісь, навколо якої організуються нові технології, економічне зростання, соціальна стратифікація. Важливість освіти в цьому типі суспільства безперечна, а його технології зазнають кардинальних змін у поступовому зміщенні до домінування самоосвіти особистості. Тому спостерігається тенденція, коли самоосвітні процеси, що протікають стихійно, набувають більш усвідомлених і організованих форм, а самоосвіта як складова різноманітних видів діяльності людини поступово займає домінантні позиції. А. Субетто вважає, що на зміну інформаційному суспільству приходить освітнє суспільство, коли настане випереджаючий розвиток якості людини, якості освітніх систем у суспільстві, якості громадського інтелекту [4, с. 27–28]. Один з основних результатів інформаційної революції пов'язаний із трансформацією способу життя людей, підвищенням ролі самоосвіти, оскільки вона забезпечує роботу людини з інформацією і придбання нових знань.

Ідея соціокультурної обумовленості знання важлива для виявлення місця і ролі самоосвіти в процесі виникнення, функціонування і трансляції знання, дослідження соціокультурних чинників детермінації самоосвітньої діяльності. Виробництво і споживання нового знання – основа всієї сучасної економічної системи, воно стає джерелом нововведень і основою соціальної організації. Е. Тоффлер зазначає, що знання зменшують потребу в сировині, праці, часі, просторі, капіталі і інших ресурсах, стаючи незамінним засобом – основним ресурсом сучасної економіки, цінність якого постійно росте [5, с. 35]. Знання є екзистенціальною детермінантою людського мислення і конкретно-історичного соціального контексту, це – складна інтегральна система, що втілює можливості, підсумки, перспективи пізнання й існування світу. Соціальна адаптація пов'язана із засвоєнням індивідом накопиченого людством досвіду спілкування, праці, пізнання, традицій, норм і правил поведінки, тобто привласненням соціально-типового досвіду тощо. Ці вимоги є для індивіда орієнтиром, метою, якої слід досягти, тому поняття «знання» інтерпретується надзвичайно широко і включає практично всю гаму продуктів культури.

Існує зв'язок між істинністю будь-якого знання і його конкретно-історичним соціальним контекстом, у рамках якого воно виникає. Тому типи мислення можуть бути адекватно зрозумілі тільки при виявленні їх соціальних коренів. К. Мангейм вважає, що не може бути знання взагалі, воно є знанням лише з певної позиції: «...Мыслят не люди как таковые и не изолированные индивиды осуществляют процесс мышления, мыслят люди в определенных группах, которые разработали специфический стиль мышления в ходе бесконечного ряда реакций на типичные ситуации, характеризующие общую для них позицию» [3, с. 8–9]. Життєвий досвід спілкування наводить нас на думку, що навіть при повній однаковості та згоді в думках ми ніколи не виражаємо ці думки абсолютно однаково. Ми переконані, що знання належить кожному з нас, ми його набуваємо в результаті нашого життєвого досвіду і навчання. Ми можемо навчитися багато чому від інших людей. Воно може бути записане в книгах або занесене в комп'ютерні мережі, але доки знання не прочитане і не засвоєне, воно залишається більш-менш організованою сумою знаків, сенс яким може надати тільки людина.

Проблема соціального розподілу знання безпосередньо пов'язана з процесами самоосвіти особистості. Соціальний запас знання не дається людині в усьому обсязі, а інтегрується з розрізнених елементів власного знання. Ідея запасу знання, що формується в інтерактивній взаємодії і його постійній зміні в процесі інтерпретативної активності особистості, що визначається її біографічними характеристиками, надзвичайно важлива для розуміння діалогової суті самоосвіти, процесів становлення і формування самоосвітньої актив-

ності особистості. А. Щюц ставить проблему соціального розподілу знання, говорячи про те, що запас наявного знання у людей розрізняється його обсягом, якістю і структурою [6, с. 132]. Самоосвіта може бути визначена як процес формування (утворення) сфери знання соціального суб'єкта, обумовлений комплексною дією соціорегулятивних механізмів (потреби, інтереси, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації). Тобто система цінностей визначає спрямованість самоосвіти, і тому суб'єкта самоосвіти доцільно розглядати як емпіричне «Я» в контексті повсякденності, що характеризується цілісністю. «Я» як творець для себе є творцем не лише життєвого світу, але і світів найвищих значень (науки, мистецтва, релігії тощо), відтворюючи знання наукове, освітнє, повсякденне тощо.

Сьогодні інформаційні технології – це способи і методи діяльності людини, що базуються на виробництві, відтворенні, поширенні та споживанні інформації, з метою досягнення поставлених цілей і завдань. Різновидом інформаційних технологій є різні освітні технології, що істотно змінюють характер, зміст і способи громадської та індивідуальної діяльності, набуваючи характеру самостійного отримання знань. Це можуть бути відомості про світ, що оточує нас, стосунки між людьми, про розвиток соціальних процесів, умови життєдіяльності, громадське положення індивідів і соціальних груп тощо. Інформаційні технології зв'язують із комп'ютерами, електронними засобами зв'язку, автоматизованими системами обробки даних. Нові інформаційні і комунікативні засоби міняють принципи організації і функціонування самоосвіти. Вони забезпечують доступність і різноманітність інформації, активізують самоосвітні процеси у виробничій, науковій, управлінській, організаційній, освітній і інших сферах життя. Іншими словами, будь-які технології освіти і самоосвіти завжди були і продовжують залишатися інформаційними.

Інформаційні технології трансформують способи самоосвіти, забезпечуючи доступність інформації, полегшуючи її пошук і в той же час надаючи відповідні інструментальні засоби роботи з нею: логічні, математичні, статистичні тощо. Завдяки комплексному використанню цих засобів створюються умови щодо творчості, оптимізуються можливості і розширюються межі самоосвітньої діяльності. Реалізація особистості обумовлена соціально-економічним контекстом і стимулюється професійно-трудовою діяльністю людини, конкретною економічною ситуацією. Самоосвітня діяльність в умовах інформаційного суспільства стає засобом самовизначення особистості, найважливішою умовою її реалізації. Досвід самооцінки і самоконтролю, прогнозування результату й аналізу наявних способів його досягнення стимулюють виникнення зацікавленого відношення до пізнавальної діяльності і дозволяють реалізувати здібності і творчий потенціал індивіда.

Комп'ютеризація і широке розповсюдження Інтернету посилили насагу до самоосвіти, тому що саме в процесі «взаємодії з екраном» людина дістає нові можливості дізнатися про світ, про проблеми, що її цікавлять. Загальна індивідуалізація життя людини в її соціальному середовищі збігається з можливістю залишитися наодинці з тим знанням, яке людина вибирає і яке їй потрібне, через самостійність у виборі тематики, часу і способу роботи. Народження особливої «екранної» культури, що ґрунтується на комп'ютерно-космічних засобах зв'язку й обробки інформації, призвело до змін комунікативної діяльності, що припускає комплексний спосіб спілкування (екран комп'ютера дозволяє здійснити текстову, графічну, аудіовізуальну, міжособистісну форми самоосвіти). Комп'ютер, що зберігає великий обсяг інформації, здатний швидко її перетворити, знайти потрібне, тому є унікальним і в той же час універсальним засобом самоосвітньої діяльності.

Інформаційному суспільству властивий такий рівень організації духовного виробництва, коли самоосвіта стає нормою існування і видом професійної діяльності особистості. Можна сказати, що самоосвітня сфера певним чином інституалізується. Це пов'язано з тим, що базова система освіти перестає відігравати колишню роль, терміни оновлення фундаментальної освіти різко скорочуються і акцент з освітньої діяльності переноситься на самоосвітню. Це веде до професійного зростання, до успішності та самореалізації особистості в конкурентному середовищі. В умовах інформатизації суспільства самоосвіта дозволяє особистості адекватно оцінювати свої здібності і задатки; формулювати й аналізувати проблеми; визначати стратегію її рішення (здійснювати пошук даних, інформації тощо), ставити реальні цілі; планувати й організувати діяльність, тобто підвищувати свою конкурентоспроможність, планувати і будувати свою професійну кар'єру.

Парадигма освітнього простору з домінантою самоосвіти пов'язана з прагненням особистості зосередитися на собі і служить цілям її вдосконалення, сприяє творчому використанню отриманих знань, що впливає на духовний і освітній потенціал, ступінь розвитку її морального, естетичного, інтелектуального і в цілому – соціально-професійного потенціалу, що є умовою прогресивного розвитку суспільства. Розвиток техніки і технології інформаційного суспільства сприяє формуванню такого типу соціальних стосунків, за якими людина, позбавляючись економічної залежності та різних форм соціального пригнічення, реалізує в самоосвіті свій творчий потенціал, виходячи на новий рівень духовної свободи. Самоосвіта в умовах інформатизації суспільстві відрізняється децентралізованим, мережевим типом організації, демократичністю і вільним вибором тематики і часу засвоєння інформації. Водночас особисті інтереси, раціоналізація людських відносин перетворюють її на ефективну складову будь-якої діяльності. Самоосвіта особистості, таким

чином, з одного боку, є моментом будь-якої освітньої діяльності, оскільки процес інтеріоризації знання для особистості є актом самоосвіти, з іншого – є джерелом розвитку освіти, і тому освітня діяльність, що проявляється у творчій активності, також може бути кваліфікована як самоосвіта.

Висновки. Формування у людини здатності до самоосвіти є на сьогоднішній момент професійною компетенцією в життєдіяльності кожної людини. Здатність до безперервної самоосвіти дозволяє особистості виявляти прогалини у своїх знаннях і вміннях; формулювати освітні й інформаційні запити; оцінювати необхідність тієї або іншої інформації щодо своєї діяльності; здійснювати інформаційний пошук із використанням різних засобів; здобувати інформацію з різних джерел, представлених на різноманітних носіях.

В умовах інформатизації суспільства процес самоосвіти особистості значно поглиблюється і набуває нових рис. Це пов'язано з тим, що діяльність більшої частини членів цього суспільства базується на створенні, споживанні та поширенні інформації, тому самоосвіта особистості має тенденцію до надбання статусу провідного виду діяльності. Інформаційні технології, комп'ютерно-космічні засоби зв'язку й обробки інформації трансформують комунікативну технологію і технологію самоосвітнього процесу. Ці технології можуть здійснюватися як самостійно, так і за допомогою комп'ютера. Породжувана соціокультурними процесами в суспільстві – розвитком мас-медіа і систем комунікації – диференціація знання на елітарне і масове справляє вплив і на самоосвітні стратегії особистості. У культурі інформаційного суспільства домінують декілька стратегій самоосвіти: релігійна, культуроцентрична, техноцентрична, соціоцентрична, екоцентрична тощо. Самоосвіта, як і в доіндустріальний період, реалізується в контексті конкретної діяльності, але високий рівень розвитку інформаційного суспільства перетворює цю діяльність на інноваційний творчий процес, тому соціоцентрична стратегія самоосвіти, пройшовши тривалий еволюційний шлях, трансформується в індивідоцентричну, яка орієнтована не лише на підвищення індивідуальних можливостей у процесі праці та громадської діяльності, але і як умова підйому загальної культури окремої особистості й усього суспільства в цілому. Відповідно до соціального статусу і соціальних ролей особистості моделі самоосвіти диференціюються на професійні, політичні, правові, економічні, етичні, естетико-художні, екологічні, релігійні тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлука О. В. Самоосвіта як запорука конкурентоспроможності особистості. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. №4 (19). С. 210–222.

2. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема: монография. Харьков: ЧПИ «Новое слово», 2008. 180 с.
3. Мангейм К. Диагноз нашего времени. Москва: Юрист, 1994. 700 с.
4. Социология на пороге XXI века. Новые направления исследований. Москва: Интеллект, 1998. 272 с.
5. Тоффлер Э., Тоффлер Х. Создание новой цивилизации. Политика Третьей Волны. Новосибирск: Сиб. молодеж. инициатива, 1996. 45 с.
6. Щюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1988. №2. С. 132–141.

REFERENCES

1. Burluka O. V. (2013). Samoosvita yak zaporuka konkurentospromoschnosti osobistosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filozofii – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy*, 4 (19), 210–222 [in Ukrainian].
2. Burluka E. V. (2008). Samoobrazovaniye lichnosti kak sotzialno-pedagogicheskaya problema. Kharkiv. CPI «Novoye slovo» [in Ukrainian].
3. Mangeym K. (1994) Diagnost nasheho vremeni. Moscow. Jurist [in Russia].
4. Sociologija na poroge XXI veka. Novije napravlenija issledovanij. (1998). Moscow. Intellekt [in Russia].
5. Toffler E., Toffler H. (1996). Sozdaniye novej civilizacii. Politika Tretjey Volny. Novosibirsk. «Sibirsraja molodyoschnaja initsiativa». 45 [in Russia].
6. Schutc A. (1998). Struktura povsednevnoho mishlenija. *Bulletin of the Sociological research*, 2, 132–141 [in Russia].

Бурлука Елена Викторовна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры культурологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ СПОСОБНОСТИ К САМООБРАЗОВАНИЮ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАТИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Исследована проблема формирования способности к самообразованию личности как значимая составляющая личностного развития, обогащения его всё новым и новейшим содержанием, как гарантия сохранения профессионала в условиях динамически изменяющейся общественной практики. Самообразование личности в современных условиях следует рассматривать как систему обновления, расширения и углубления ранее полученных знаний, а также как совершенствование практических навыков, знаний, их получения и осмысления в целях достижения высокого

уровня профессионального мастерства и общей культуры. Приемы, методики и в целом опыт самообразования осваиваются и накапливаются личностью в процессе ее учебы в общеобразовательной школе, развиваются и систематизируются в условиях высшей. Следовательно, формирование способности к самообразованию – обязательная необходимость современного образовательного процесса.

Ключевые слова: самообразование личности, самообразовательная деятельность, формирование, способность, самообразовательная активность, саморазвитие, самосовершенствование.

Burluka Olena Viktorivna, candidate of philosophical sciences, associate professor, associate professor of department of cultures of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

FORMING OF CAPACITY FOR SELF-EDUCATION OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF INFORMATIZATION OF SOCIETY

Problem setting. *Caused by those sociocultural and socio-economic changes that take place in the world and conditioned by passing to the innovative economy of knowledge, where cognitive activity becomes the inalienable component of way of life of personality. The culture of informative society is based on possibilities of personality to use studies during life, that became basis of choice of own way, competitiveness and self-realization already. Work with information, her production and use on the base of computer technologies for majority of active population are the basic type of activity. Informative networks, use for a production, distribution and transmission of knowledge, change the sign systems and methods of cooperation of people. Modern integration processes resulted in rethinking of place and role of man in society, overvalues of her intellectual, emotional, creative potential. Realization of conception of continuous education envisages independence, initiativeness, thinking flexibility*

Recent research and publications analysis. *To understanding of mechanisms of the self-education activity the devoted researches of D. Bogoyavlenska, V. Drucshinina, V. Zinchenko, A. Kozireva, A. Brand, A. Matyushkina, Y. Ponomaryova, A. Simanovskiy, C. Smirnov, Y. Tatanova, G. Chistyakova, N. Yaryvleva at al. The self-education activity is examined in some researches as a process (A. Barannikov), as query and mastering of social experience (G. Serikov) facility, as a process of completion of self-education abilities in relation to mastering of certain elements of social experience (Y. Kalugin). The organizational aspects of self-education activity studied G. Altshulera, V. Bepalko at al. Authors distinguish intellectual and organizational directions, and also a substantial role is taken to psychological soil of самоосвітньої activity of personality. At the same time the above-mentioned analysis of scientific work does not allow on issue of our research*

Paper objective. *In this research it is planned to consider as in the conditions of informatization of society the capacity of personality is formed for a self-education, the*

problem of preparation of specialists of the knowledge, abilities, skills, prepared to the permanent updating very important and actual.

Paper main body. To examine problem of forming of capacity for the self-education of personality as a meaningful constituent of personality development, enriching of him all by new and newest maintenance, as a guarantee of maintenance of professional in the conditions of dynamically changeable public practice. Self-education of personality in modern terms it is necessary to examine as a system of updating, expansion and deepening of before gain knowledge, and also perfection of practical skills, abilities of their receipt and comprehension for the achievement of high level of professional mastery and general culture. Receptions, methodologies and on the whole experience of self-education accustoms and accumulates personality in the process of studies at general school, develops and systematized in the conditions of higher. Consequently, forming of capacity for a self-education is an obligatory necessity of modern educational process.

Conclusions of the research. Forming for the man of capacity for a self-education – is, on a today's moment by a professional competence in the vital functions of everybody. A capacity for a continuous self-education allows personalities to find out admissions in the knowledge and abilities; to formulate educational and informative queries; to estimate the necessity of that or other information on the activity; to produce an informative search with the use of different facilities; to obtain information from the different sources presented on various transmitters. In the conditions of informatization of society the process of self-education of personality considerably deepens and acquires new lines. It is related to that activity of greater part of members of this society, is based on creation, consumption and distribution of information, that is why the self-education of personality has a tendency to acquisition of status of leading type of activity.

Keywords: self-education of personality, self-education activity of forming, ability, self-education activity, self-development, self-perfection.

УДК 340.12

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213239

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: 6791976@gmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2240-3727

Радченко Яна Михайлівна, студентка факультету адвокатури Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: aradcenko685@gmail.com

ПРОФІЛАКТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: СПРОБА ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Публікація є спробою філософсько-правового осмислення профілактичної діяльності Національної поліції – провідної ланки в системі поліцейських повноважень. Автори намагаються систематизувати види, функції і принципи профілактики, чітко окреслити її напрями та особливості, встановити мету.

Ключові слова: Національна поліція України, правоохоронна система, профілактична діяльність, попередження правопорушень.

Постановка проблеми. Сьогодення постає через призму минулого, трансформує реальність, створює промінь майбутнього. Колись Україна обрала свій вектор демократичного і соціально-правового розвитку – європейський шлях. І з цього моменту змінилися орієнтаційно-правові напрями діяльності, постали нові умови існування, які, у свою чергу, зумовили виникнення невідомих загроз для країни. Задля попередження, своєчасного виявлення і нейтралізації таких загроз держава намагається всебічно вдосконалювати законодавство й усувати наявні прогалини і колізії в ньому. Як відомо, Національна поліція є інструментом забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку в країні. Більше того, після реформування системи Міністерства внутрішніх справ було проголошено про зміщення акценту їх діяльності на профілактику правопорушень, виявлення причин та умов, що сприяли їх вчиненню, реалізації заходів щодо їх усунення. Вищенаведене підтверджує актуальність досліджуваної тематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Публікації з тематики профілактичної діяльності правоохоронних органів в українській науковій спільноті можна умовно поділити на два напрями. Перший напрям присвячений загальним питанням профілактичної діяльності. Його розробляють О. М. Ключев, Н. В. Лесько, С. М. Школа, В. І. Фелик. Метою другого напрямку є наукове опрацювання прикладних питань профілактики. У рамках цього напрямку працюють І. І. Комарницька, М. І. Корнієнко, В. І. Мельник, С. І. Соха, С. В. Шестаков, В. М. Бабакін, А. Б. Блага, К. Л. Бугайчук, Т. В. Журавель, Д. Г. Заброта, А. О. Йосипів.

Формулювання цілей. Головною метою цієї публікації є спроба філософсько-правового осмислення необхідності профілактичної діяльності Національної поліції – найціннішої функції в системі поліцейських повноважень. Також метою є систематизація видів, функцій і принципів, чітке окреслення напрямів та особливостей, встановлення мети та надання рекомендацій щодо покращення профілактичної діяльності Національної поліції.

Виклад основного матеріалу. Національна поліція України наділена різноманітними правоохоронними функціями, які обумовлюють виокремлення певних видів профілактичної роботи цього органу. Таке видове розмаїття пов'язане з реалізацією профілактичної діяльності щодо різних суб'єктів правовідносин, а також орієнтацією на різні сфери і рівні соціально-правових відносин. Але перш ніж говорити про зміст, організацію та здійснення профілактичної роботи Національної поліції, необхідно чітко з'ясувати, що означає термін «профілактика».

Сутність терміна «профілактика» тлумачиться з позиції різних наук. Так, у кримінології під профілактикою розуміють «діяльність державних органів і громадських організацій щодо виявлення й усунення причин, що породжують злочини, і умов, що сприяють їх скоєнню» [1, с. 4]. У рамках цієї науки профілактику також визначають «як суспільно-державний процес, основною спрямованістю якого є усунення з життя причин і умов, що сприяють відхиленню в поведінці людини та запобіганню здійсненню нею правопорушень» [2, с. 7]. У науковій літературі цей термін найчастіше зустрічається стосовно правопорушень та злочинності. Так, у Великому юридичному словнику дається визначення в такий спосіб: «Профілактика злочинності – попередження злочинності; комплекс засобів, спрямованих на виявлення, обмеження чи усунення факторів злочинності в цілому чи її окремих видів, суспільної небезпеки особистості злочинця» [3, с. 502].

Найбільш узагальненим визначенням профілактики вважається надане К. Ігошевим: «Профілактика – це конкретно складена на відповідному історичному етапі суспільного життя складна, об'єктивно зумовлена система соціально керованої діяльності, що забезпечує науково-теоретичну розробку

та практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів та злочинності» [4, с. 74]. Безумовно, розглянуті вище визначення є доцільними і правильними, але потрібно врахувати таку деталь. З одного боку, профілактичні заходи повинні бути спрямовані на усунення зовнішніх причин, а з іншого – враховувати внутрішні психологічні фактори, що мають місце в структурі особистості [5, с. 44].

Тому категорія «профілактична діяльність Національної поліції» являє собою одночасно одну з функцій правоохоронної діяльності та її мету, тобто досягнення високого рівня публічної безпеки і порядку, при якому зменшується рівень вчинення правопорушень. Більше того, ця категорія формується як комплексний вид діяльності, що поєднує в собі не тільки правові, а й психологічні, соціальні та інші аспекти. При цьому правоохоронні органи вживають профілактичних заходів правовими та в деяких випадках психолого-педагогічними засобами. Таким чином, вони в межах своєї компетенції вживають заходи щодо усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень, беруть участь у правовому вихованні населення, проводять профілактичну роботу з особами, які ведуть антисоціальний спосіб життя і виявляють схильність до вчинення злочинів, здійснюють адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, і контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Говорячи про види профілактичної діяльності Національної поліції, слід зазначити, що існують різні думки з приводу їх систематизації та визначення специфічних ознак кожного з них. Більшість дослідників схиляються до розподілу на такі види: загальносоціальна та спеціально-кримінологічна профілактика. Загальносоціальна профілактика вважається головною та включає підвищення освіти, культури, життєвого рівня населення, що обумовлює гуманізацію людських відносин і пом'якшення звичаїв [6, с. 87, 89]. Спеціальна ж профілактика включає діяльність, що безпосередньо спрямована на усунення або нейтралізацію факторів криміногенного характеру, перевиховання та виправлення осіб, які схильні до вчинення злочину [7, с. 320]. З цього випливає, що головною відмінністю цих двох видів є об'єкт профілактичного впливу. У першому випадку об'єкт загальний, тобто культура та рівень гуманізації населення в цілому, а в другому – більш конкретний та особистісний, тобто криміногенні чинники та фактори, що впливають або можуть впливати на дії та поведінку осіб. Незважаючи на все вищенаведене, більш поширеним є підхід О. М. Ключова, який виокремлює такі види профілактичної діяльності: загальносоціальна, спеціальна та індивідуальна [8, с. 196–197].

Спробою реалізації цього підходу був проєкт Закону України «Про профілактику правопорушень» [9]. Проаналізувавши цей законопроект, можна визначити характерні ознаки кожного виду профілактичної діяльності. Так, загальносоціальній профілактиці притаманні такі ознаки: 1) заходи, що за-

стосовуються, є універсальними заходами широкої сфери дії (інформаційна пропаганда, виховна робота тощо); 2) об'єктом профілактичного впливу виступає все суспільство, тобто рівень його культури та моральності, рівень поваги до закону; 3) вона здійснюється широкою системою суб'єктів профілактичної діяльності; 4) програми та стратегії її здійснення розробляються та затверджуються в масштабах усієї держави або її окремих регіонів. Вона знаходить своє відображення в різних формах, зокрема в нормативно-правовому забезпеченні профілактичної діяльності, міжнародному співробітництві у сфері профілактики правопорушень, взаємодії з міжнародними організаціями у сфері профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю тощо. Спеціальний вид профілактичної діяльності демонструє свої особливості, а саме: 1) спрямованість на попередження конкретного виду правопорушень (наприклад, у сфері дорожнього руху) або профілактику правопорушень серед певної соціальної групи громадян (підлітків, раніше засуджених осіб тощо); 2) застосовується більш вузька та спеціалізована система профілактичних заходів, які розроблені саме для попередження відповідних груп правопорушень; 3) здійснюється, як правило, суб'єктами спеціальної кваліфікації, для яких даний вид діяльності є основним.

Стосовно індивідуальної профілактики слід зазначити таке: 1) об'єктом профілактичного впливу виступає поведінка конкретної особи, яка за висновком уповноваженого органу або посадової особи схильна до вчинення правопорушень внаслідок дії на неї несприятливих факторів зовнішнього середовища; 2) здійснюється обмеженою групою спеціалізованих суб'єктів – органами поліції, соціальними працівниками, вихователями та педагогами, психологами, які працюють у шкільних та позашкільних закладах для дітей та підлітків, тощо; 3) до системи профілактичних заходів цього виду входять ті, що зазвичай мають пряму та безпосередню дію, можуть включати певні обмеження особистої свободи та елементи втручання в особистісно-вольову сферу людини. Таким чином, систематизація забезпечує більшу ефективність провадження профілактичних заходів, але, на жаль, деякі з них не регламентовані нормативно-правовими актами в достатній мірі, що часто призводить до того, що відповідні заходи залишаються поза сферою діяльності органів поліції або їх профілактичний вплив відчутно знижується.

Не менш важливою категорією профілактичної діяльності Національної поліції є методологія її здійснення. Виділяють два основні методи – примус і переконання. Більшість науковців схиляються до думки, що метод переконання є кращим, тому що він забезпечує перевиховання особи без застосування до неї засобів державного примусу, без підкорення її волі – в душі поваги до закону. Він ґрунтується на підсвідомому формуванні в особи переконання в необхідності дотримання законодавства, прищеплює особі високий рівень правової культури тощо. Тоді як метод примусу в профілактичній діяльності

Національної поліції пропонує нам шлях нагляду та контролю, заборони та припинення. Однак, звертаючись до всевітньо відомої істини, що кожна монета має дві сторони, автори вважають: кожний метод має свої переваги й недоліки. Проте в умовах сучасної України більш ефективним є метод примусу, оскільки кожній людині притаманна психологія підкорення силі. Зробивши об'єктивну оцінку розвитку суспільства, можна помітити, що людина постійно комусь або чомусь підкорюється. Навіть найвеличніші правителі і найхоробріші полководці мали цю «ахіллесову п'яту». Вони намагалися все тримати в таємниці, не видавати й крихти особистих думок, тому що вважали, що ці знання наділять ворога владою над ними – як наслідок, пани перетворилися на рабів гріха. Узагалі, психологія підкорення висвітлює людську натуру. Людині завжди було простіше слідувати чомусь, ніж самостійно приймати рішення. Тому координація діяльності спільноти шляхом заборон, обмежень, помірного нагляду і контролю – це запорука правопорядку в соціумі.

Особливої уваги потребує профілактична робота Національної поліції, що спрямована на попередження вчинення правопорушень серед неповнолітніх. Оскільки саме ця категорія осіб найчастіше піддається негативному впливу, то наріжним каменем постає питання щодо формування їх правосвідомості. На жаль, злочини, вчинені підлітками і малолітніми особами, щороку зростають. Статистично встановлено, що кожний тридцятий злочин в Україні скоюється неповнолітніми. Причинами таких девіацій стають різні чинники: намагання швидко отримати матеріальну користь, досягти успіху в очах сім'ї, незважаючи на незаконність дій, самоствердження, сумнівне підвищення власного авторитету в очах оточуючих тощо [10, с. 77].

Однак, незважаючи на різні причини, наслідки постають стереотипні – негативні для кожного. У зв'язку з цим Національна поліція, керуючись «Концепцією розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» від 24 травня 2011 р., виконує таку профілактичну роботу: 1) проведення інформаційної, роз'яснювальної роботи із сім'ями; 2) впровадження сучасних методів та форм роботи з дітьми, схильними до скоєння правопорушень; 3) вдосконалення моніторингу стану дитячої злочинності та дотримання прав дітей, які потрапили у конфлікт із законом [11]. Звісно, дотримання такого плану профілактичної діяльності не викоринить абсолютно всю злочинність серед неповнолітніх, але це точно зменшить статистику таких правопорушень.

На основі викладеного для розвитку та покращення видів, форм і методів профілактичної діяльності Національної поліції можна рекомендувати: 1) активізувати таку форму загальної профілактики, як інформаційно-просвітницька робота серед населення; 2) запровадити сумісну роботу територіальних органів поліції з органами місцевого самоврядування, громадськими формуваннями із забезпечення громадського порядку; 3) розпочати практику укладення адміністративних договорів про взаємодію між територіальними орга-

нами поліції та громадою відповідного міста, села або селища, взявши за основу досвід деяких європейських держав (Великої Британії, Латвії тощо); 4) передбачити застосування превентивного підходу, коли поліцейський зобов'язаний реагувати не лише на заяви та повідомлення про вже вчинене правопорушення, але і про можливу загрозу його вчинення (за наявності реальної загрози), про що внести доповнення до відповідних нормативно-правових актів тощо. Загалом потрібно приділити якомога більше уваги профілактиці правопорушень, тому що осмислення факторів скоєння злочинів може врятувати мільйони життів.

Висновки. На сучасному етапі нормативно-правового розвитку суспільства профілактична робота Національної поліції має бути найважливішим напрямом діяльності державно-владних структур. Вона розглядається в іпостасі превентивної діяльності, яка ґрунтується на застосуванні методів спостереження та обробки даних, їх систематизації задля перешкоджання вчиненню правопорушення на стадії його планування та підготовки. Проведений у даній статті філософсько-правовий аналіз підтверджує, що профілактична діяльність Національної поліції забезпечує процес дискредитування злочинної поведінки, добровільної відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження протиправної діяльності окремих груп та конкретних осіб, які виношують злочинні наміри і позитивно сприймають неправомірний спосіб життя. Сутність профілактики полягає в розвитку почуття відповідальності осіб за свою поведінку, яке сприяє глибокому усвідомленню не лише своїх прав, а й обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений. Москва, 1972. 101 с.
2. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва, 1980. 184 с.
3. Сухарев А. Я. Большой юридический словарь. Москва, 2000. 704 с.
4. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект: монографія. Черкаси, 2011. 492 с.
5. Федоренко О. І. Соціально-педагогічні підходи до профілактики правопорушень неповнолітніх та молоді. *Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх: матеріали наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 листоп. 2002 р.)*. Львів, 2002. С. 40–49.
6. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо профілактики насильства над дітьми й дорослими членами сім'ї: навч.-метод. посіб. / авт. кол.: А. Б. Блага, Т. В. Журавель, Д. Г. Заброта, Н. Е. Мілорадова; за ред. Г. О. Хрислової. Київ, 2012. 140 с.
7. Йосипів А. О. Загальносоціальна, спеціально-кримінологічна та індивідуальна профілактика злочинності: правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2010. № 1. С. 315–324.

8. Ключев О. М. Сутність та місце профілактичних заходів у правоохоронній діяльності. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 195–197.
9. Про профілактику правопорушень: проект Закону від 29.12.2009. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> (дата звернення: 18.04.2020).
10. Мінц М. О., Чуб А. Г. Злочинність серед неповнолітніх та заходи щодо її профілактики. *Наукові праці. Соціологія*. 2011. Вип. 144, т. 156. С. 76–79.
11. Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні: Указ Президента України № 597/2011 від 24.05.2011. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5972011-13186> (дата звернення: 18.04.2020).
12. Положення про Національну поліцію: постанова Каб. Міністрів України № 877 від 28.10.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> (дата звернення: 19.04.2020).

REFERENCES

1. Lekar', A. G. (1972). *Profilaktika prestupleniy*. Moscow [In Russian].
2. Vetrov, N. I. (1980). *Profilaktika pravonarusheniy sredi molodezhi*. Moscow [In Russian].
3. Sukharev, A. YA. (2000). *Bol'shoy yuridicheskiy slovar'*. Moscow [In Russian].
4. Fedorchenko, T. Ye. (2011). *Profilaktyka deviantnoyi povedinky shkolnyariv v umovakh sotsiokul'turnoho seredovyscha: sotsial'no-pedahohichnyy aspekt*. Cherkasy [in Ukrainian].
5. Fedorenko, O. I. (2002). *Sotsial'no-pedahohichni pidkhody do profilaktyky pravoporushen' nepovnoolitnikh ta molodi. Aktual'ni problemy profilaktyky zlochynnosti ta pravoporushen' sered nepovnoolitnikh: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. L'viv, 40–49 [in Ukrainian].
6. Blaha, A. B., Zhuravel', T. V., Zabroda, D. H. et al. (2012). *Diyal'nist' sluzhby dil'nychnykh inspektoriv militsiyi shchodo profilaktyky nasyt'stva nad dit'my y doroslymy chlenamy sim"yi*. Kiev [in Ukrainian].
7. Yosypiv, A. O. (2010). *Zahal'nosotsial'na, spetsial'no-kryminolohichna ta indyvidual'na profilaktyka zlochynnosti: pravovi aspekty. Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriya yurydychna – Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Law series, I, 315–324* [in Ukrainian].
8. Klyuyev, O. M. (2013). *Sutnist' ta mistse profilaktychnykh zakhodiv u pravookhoronnoyi diyal'nosti. Pravo i suspil'stvo – Law and society, 6, 195–197* [in Ukrainian].
9. *Pro profilaktyku pravoporushen'*: proekt Zakonu vid 29.12.2009 r. URL: <https://cv.court.gov.ua/tu26/6/2358/> [in Ukrainian].
10. Mints, M. O., Chub A. H. (2011). *Zlochynnist' sered nepovnoolitnikh ta zakhody shchodo yiyi profilaktyky. Naukovi pratsi. Sotsiolojiya – Scientific works. Sociology, 144, 76–79* [in Ukrainian].
11. *Pro kontseptsiyu rozvytku kryminal'noyi yustytsiyi shchodo nepovnoolitnikh v Ukrayini: Ukaz Prezydenta Ukrayiny vid 24.05.2011 r. № 597/2011*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5972011-13186> [in Ukrainian].

12. Polozhennya pro Natsional'nu politsiyu: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.10.2015 r. № 877. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-%D0%BF> [in Ukrainian].

Трофименко Владимир Анатольевич, кандидат юридических наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Радченко Яна Михайловна, студентка факультета адвокатуры Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ПРОФИЛАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ: ПОПЫТКА ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ РЕФЛЕКСИИ

Публикация является попыткой философско-правового осмысления профилактической деятельности Национальной полиции – ведущего звена в системе полицейских полномочий. Авторы пытаются систематизировать виды, функции и принципы профилактики, четко очертить ее направления и особенности, установить цель.

Ключевые слова: Национальная полиция Украины, правоохранительная система, профилактическая деятельность, предупреждение правонарушений.

Trofimenko Volodymyr Anatoliyovych, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Radchenko Yana Mykhailivna, a student of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

PREVENTIVE MEASURES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE: AN ATTEMPT OF PHILOSOPHICAL-LEGAL REFLECTION

The actual value of the topic. The present emerges through the prism of the past, transforms reality, creates the ray of the future. Once upon a time, Ukraine has chosen its vector of democratic and socio-legal development – the European path. And from that moment, the orientation-legal activity changed, new conditions of existence emerged, which, in turn, led to the emergence of unknown threats to the country. For the prevention,

timely detection and elimination of such threats, the state is trying to improve comprehensively the legislation and eliminate the existing gaps and conflicts in it. The National Police is considered to be an instrument for ensuring the protection of human rights and freedoms, the interests of society and the state, counteracting crime, maintaining public security and order in the country. Moreover, after reforming the system of the Ministry of Internal Affairs, it was announced that the focus of their activities was on the prevention of offenses, identification of the causes and conditions that contributed to their commission, taking measures to eliminate them, that confirms the relevance of the investigated topic.

The status of recent research and publications. The publications on the topic of preventive measures of law enforcement agencies in the Ukrainian scientific community can be divided into two directions. The first area is devoted to general issues of prevention. It is developed by Klyuev O. M., Lesko N. V., Shkola S. M., Felik V. The aim of the second direction is the scientific elaboration of applied issues of prevention. Komarnitskaya I. I., Kornienko M. I., Melnyk V. I., Soha S. I., Shestakov S. V., Babakin V. M., Blaga A. B., Bugaychuk K. L., Zhuravel T. V., Zabroda D. G., Josipiv A. A. work in this direction.

The main aim of this publication is an attempt of philosophical-legal understanding of the need for preventive measures by the National Police, who are the most valuable link in the system of police authority. The aim is also to systematize the types, functions and principles, to clearly outline directions and features, to set a goal and to provide appropriate recommendations for improving the preventive measures of the National Police.

The outline of the main material. In the main part of the publication are analyzed the preventive measures of the National Police of Ukraine. It is shown a variety of approaches to understanding the category of «prevention» from the viewpoint of different legal sciences. The classification of types of prevention is given and from this point of view the existing laws and bills are analyzed. The authors refer to the basic methods of preventive measures. They emphasize the method of coercion as the most effective for modern Ukraine. Special attention is drawn to preventive measures among the juveniles.

Conclusions. At the present stage of legislative development of society, preventive measures of the National Police should be the most important direction of activity of state-governmental structures. It is considered in the hypostasis of preventive measures, which is based on the application of methods of observation and data processing, their systematization in order to prevent the commission of an offense at the stage of its planning and preparation. The philosophical-legal analysis conducted in this article confirms that the preventive measures of the National Police provide a process of discrediting criminal behavior, voluntarily abandoning criminal motivation and intent, or continuing the illegal activity of certain groups and individuals who bear criminal intentions and have a positive attitude to illegal way of life. The essence of prevention is to develop a sense of responsibility for behavior, which promotes a deep awareness not only of rights but also of obligations.

Keywords: National Police of Ukraine, law enforcement system, preventive activities, crime prevention.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 323.269:316.42:330.867:316.342.7

DOI: 10.21564/2075-7190.46.213240

Кіндратець Олена Миколаївна, доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології Запорізького національного університету,

Україна

e-mail: kin-el@ukr.net

ORCID ID: 0000-0001-9786-227X

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ РАДИКАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Вивчено різні підходи до визначення радикалізації, її видів і моделей. Особлива увага приділяється вивченню причин радикалізації суспільства. З'ясовано, що радикалізація суспільства можлива в країнах із різним політичним режимом. Підкреслюються важливість і необхідність багатofакторного підходу до вивчення процесу радикалізації. Наведено конкретні приклади радикалізації, що підтверджують існування причинно-наслідкових зв'язків у політичних процесах.

Ключові слова: радикалізація, процес радикалізації, моделі радикалізації, причини радикалізації, дерадикалізація, контррадикалізація.

Постановка проблеми. Радикалізація суспільства можлива в країнах із різним політичним режимом. Процеси радикалізації, які спостерігаються і в країнах із розвинутою демократією, і в авторитарних державах, змушують шукати відповіді на багато питань: які стабілізаційні механізми працюють неефективно; чи існують «нові» причини радикалізації демократичного та авторитарного суспільства і чи є ці причини тільки внутрішніми; наскільки вагомим може бути зовнішній вплив на радикалізацію суспільства; як поєднуються внутрішні та зовнішні чинники радикалізації суспільства. Вияснен-

ня причин, що приводять до процесів радикалізації, є першим кроком у розробці програм контррадикалізації та дерадикалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині інтерес до проблеми радикалізації суттєво зріс. На сьогодні існує досить багато досліджень процесу радикалізації, в яких висвітлюються різні аспекти даного явища. Однак загальноприйнятого визначення поняття «радикалізація» не існує. Алекс П. Шмід вважає, що радикалізація може бути як індивідуальним, так і груповим процесом, при якому політичні суб'єкти та групи, політично поляризовані, відмовляються від діалогу, згоди та толерантності та використовують або ненасильницький тиск і примус, або різні форми політичного насильства [1]. Більшість дослідників згодні з тим, що радикалізація є процесом. Ренді Борум вважає, що, використовуючи термін «радикалізація», робиться акцент на процесах [2]. Лоренцо Відіно зауважує, що розробники політики повинні враховувати те, що до радикалізації ведуть багато шляхів, та прийняти гнучкі підходи при спробі боротьби з нею. Учений відмічає існування різних уявлень про причини радикалізації. Так, дехто з дослідників цієї проблеми звертає увагу на такі структурні фактори, як політична напруженість та культурне розмежування, які іноді називають першопричинами радикалізації. Інші ж наголошують на особистих факторах, таких як шок від події, що змінює життя, або ж вплив наставника [3].

Дійсно, на сьогодні немає єдності в поглядах на те, що зумовлює радикалізацію. Тому є такими важливими аналіз різних підходів до радикалізації та визначення їхніх сильних і слабких сторін. Такий аналіз здійснив Лорн Доусон. Він ґрунтовно досліджує моделювання радикалізації на основі п'яти основних методологічних уявлень: 1) проблема специфічності; 2) перехід від профілів до процесу; 3) необхідність багатофакторного підходу; 4) проблема неоднорідності та 5) проблема даних [4, р. 146]. Учений звертає увагу на те, що для кращого розуміння радикалізації потрібне відстеження складної взаємодії великої кількості факторів, які можуть впливати на різних людей, в різних контекстах, по-різному, в різній мірі і в різній послідовності або одночасно [5]. Звичайно, це дуже складне завдання, але такий підхід дозволяє зрозуміти специфіку, характер, причини радикалізації.

Розглядаючи радикалізацію як процес, учені звертають увагу на механізми залучення до нього (когнітивний, реляційний, соціалізаційний та психологічний) [6]. Радикалізація, на думку деяких учених, стосується процесу вироблення переконань та ідеологій, які кидають виклик наявному статус-кво та відхиляють компроміс [1; 2]. У цьому випадку увага звертається не на дії, а на трансформацію думок, поглядів, переконань. У даному контексті заслуговує на увагу функціональне й описове визначення радикалізації, яке дають Кларк МакКолі та Софія Москаленко (2008). З функціональної точки зору радика-

лізацію вони визначають як посилену підготовку до міжгрупового конфлікту та акцентоване залучення до нього. З описової точки зору радикалізація – це зміна переконань, почуттів та поведінки, які виправдовують міжгрупове насильство та необхідність жертви при захисті власної групи [7, р. 213]. Схоже визначення радикалізації дає Алекс П. Шмід. Він визначає «радикалізацію» як процес соціалізації та мобілізації [1]. К. МакКолі та С. Москаленко запропонували 2-пірамідну модель радикалізації, відокремивши радикалізацію думки від радикалізації дії [7, р. 213].

Види радикалізації стали предметом вивчення Джеймі Бартлета та Карла Мельника. Учені розглядають два види радикалізації: по-перше, радикалізація, що призводить до насильства («насильницька радикалізація»); по-друге, радикалізація, яка не призводить до насильства («ненасильницька радикалізація») [8, р. 2]. Варте уваги твердження Алекса П. Шміда, що не тільки недержавні суб'єкти можуть «радикалізуватися» в сенсі наближення до застосування насильства, коли вони вступають у конфлікт, але й державні суб'єкти також [1]. Жорстоке побиття мирних протестантів, а часом їх катування і вбивство представниками правоохоронних органів, є проявом радикалізації саме державних суб'єктів. Аналіз останніх досліджень проблеми радикалізації показує, що багатьох учених цікавлять такі наслідки радикалізації, як екстремізм, тероризм [9–13].

Останнім часом зріс інтерес науковців до проблеми радикалізації в цифрову еру [14–18]. Це пояснюється тим, що все частіше організація, планування протестних акцій, мобілізація людей відбувається не офлайн, а онлайн – через соціальні мережі. Метою багатьох досліджень є розробка рекомендацій щодо попередження радикалізації (контррадикалізації) та дерадикалізації [19–21]. Більшість літератури, в якій досліджуються проблеми радикалізації та дерадикалізації, присвячено обговоренню теоретичних питань, а не емпіричним дослідженням конкретних випадків радикалізації та її наслідків [22]. Це можна пояснити складністю проведення таких досліджень. Недостатня кількість емпіричних досліджень негативно позначається на рівні теоретичного узагальнення та зменшує практичне значення досліджень радикалізації суспільства. Отже, нині існують різні погляди на радикалізацію суспільства. Це свідчить про складність даного процесу. Багато аспектів даної проблеми потребують подальшого вивчення. Актуальність вивчення радикалізації суспільства обумовлена численними порушеннями стабільності в країнах із різним політичним режимом, рівнем життя, різною політичною культурою.

Формулювання цілей. Вивчення причин радикалізації суспільства в країнах із різними політичними режимами.

Виклад основного матеріалу. У літературі, присвяченій дослідженню радикалізації, найчастіше наводиться такий перелік можливих її причин чи

«факторів ризику»: незадоволення життям; соціально-економічні фактори, такі як безробіття, нерівність; соціально-психологічні фактори (почуття несправедливості, ненависть, гнів, страх); порушення політичних та громадянських прав; невинуватене використання владою насильства проти громадян своєї країни; глобальні фактори (незадоволення міграційною політикою держави, міжцивілізаційні конфлікти в країнах, що приймають велику кількість мігрантів, біженців).

Часто припущення влади щодо дійсних причин радикалізації суспільства можуть бути помилковими. Так, до її причин влада часом схильна відносити маргіналізованість певних груп, низький рівень освіченості або зовнішні впливи. Під сумнів ставляться ті причини радикалізації, які озвучуються самими протестантами, як-от: незадоволення діями влади, фальсифікація результатів виборів тощо. Слід визнати, що передбачити можливі причини радикалізації суспільства завжди важко. Особливо це важко зробити в авторитарному суспільстві, в якому конфлікти подавляються. У таких країнах важко отримати і правдиві результати соціологічних досліджень. Це пояснюється або відсутністю незалежних від держави соціологічних служб, або ж тим, що респонденти намагаються на всі питання відповідати «правильно». В авторитарних суспільствах існує таке явище, як амбівалентність свідомості, тобто одночасно у свідомості людей вживаються дві правди – «правда офіційна» та «правда неофіційна». Тому на питання соціологів респонденти можуть відповідати не те, що вони насправді думають з приводу певного питання, а те, що «мали б думати». Існування «двох правд» впливає на емоційний стан людей, породжує внутрішні конфлікти, міжособистісні конфлікти. Настає час, коли люди втомлюються «грати по правилах». Тоді відбувається радикалізація суспільства, як це сталося в Білорусі у 2020 р.

Узагалі причини радикалізації краще вивчати на прикладі реальних процесів, що відбулися чи відбуваються в різних країнах світу. Досліджуючи їх, варто враховувати особливості конкретного суспільства (культуру, історичний досвід, ситуацію). У кожній країні є свої особливі причини радикалізації. Це не виключає подібностей цих процесів у різних країнах. У кінці XIX ст. Е. Фрімен виділяв три типи подібностей, на які, на його думку, має зважати дослідник, що проводить порівняльні політичні дослідження. Це прямі запозичення, подібні умови середовища та генетична спільність [23, р. 24–36].

Запозичення можуть бути не тільки у сфері економіки, технології, культури, освіти, але й у сфері політики. Влада боїться «запозичення» непокори суспільства, особливо якщо акції протесту, повстання, революції відбуваються в сусідніх державах зі схожими соціально-економічними й політичними проблемами. Побоювання не завжди є безпідставними. Рух «жовті жилети», що розпочався у Франції у листопаді 2018 р., мав послідовників в інших кра-

їнах. Протягом грудня 2018 р. акції «жовтих жилетів» відбулись у Великій Британії, Бельгії, Нідерландах, Греції, Польщі, Ізраїлі. Часом страх змушує владу вдаватися до запобіжних заходів. Це може бути розправа з опозиційними політиками, здатними організувати та очолити такі ж акції протесту. У недемократичних, неправових державах таких політиків можуть ув'язнити й тим самим ізолювати від суспільства, або залякати, дискредитувати, поширивши фейки через підконтрольні ЗМІ, або навіть фізично знищити.

Другий тип подібності, який називав Е. Фрімен, – подібність умов середовища – теж можна спостерігати в багатьох країнах, в яких кризи (економічні, фінансові, соціальні) є причиною порушення соціально-політичної стабільності. Це підтверджує існування причинно-наслідкових зв'язків у політичних процесах. Негативні емоції, які породжують такі ситуації, знаходять вихід у радикальних, екстремістських діях. Перехід до дій провокує інцидент, він стає формальним приводом для конфлікту.

Хоча причини появи негативних емоцій та радикалізації суспільства можуть бути різними в різних країнах, але часом інциденти є дуже схожими. Так, у жовтні–листопаді 2005 р. масові заворушення у Франції (підпали, погроми, напади на поліцію) були реакцією на загибель двох підлітків північноафриканського походження, які намагалися сховатися від поліції. А через 15 років після цього (2020 р.) масові заворушення і протести в багатьох містах США почалися після смерті в Міннеаполісі афроамериканця Джорджа Флойда. Причиною смерті стало надмірне використання сили поліціантом під час його затримання. Інциденти, що привели до радикалізації суспільства, схожі, але не можна обмежитися при її вивченні аналізом лише видимих причин, таких як расові упередження, соціальна нерівність. В акціях протесту брали участь представники різних груп, кожна з яких мала свої причини для незадоволення владою. Схожими були й інциденти в Україні у 2013 р. та в Білорусі у 2020 р. (жорстоке побиття студентів в Києві та побиття протестантів після президентських виборів у Білорусі). Ці інциденти призвели до стрімкого зростання кількості тих, хто включився в активне протистояння владі. Отже, часто подібними є ситуації, обставини, інциденти, що приводять до радикалізації суспільства. Однак протікання процесу залежить від багатьох чинників. Тому, розпочавшись нібито однаково, ці процеси завершуються по-різному в різних країнах. Те, до чого приведе радикалізація суспільства, залежить від: масштабності протестів, залученості до них груп, що мають часом різні інтереси; від вимог, що їх висувають протестанти, та можливості їх виконати; дій протестантів та влади, їхньої здатності досягати компромісів, вступати в переговори; наявності лідерів, які здатні запобігти використанню насильства, тощо. Найнебезпечнішим для суспільства сценарієм розвитку подій є використання насильства, оскільки

ки це породжує ненависть у тих, відносно кого його застосували, до тих, хто його застосував.

Досить часто протести є реакцією на економічну та фінансову кризу. Радикалізація суспільства є реакцією на недостатнє задоволення певних базових потреб людини. Протестний рух у США «Захопи Волл-стріт» у 2011 р. був одним із наслідків світової фінансової кризи. Уряд США, як і уряди європейських країн, здійснили мільярдні фінансові вливання в банки, що постраждали від кризи. Такі дії влади викликали протести, хоч і були необхідними для підтримки фінансової стабільності. Очевидно, протестні рухи не зародилися б, якби не відбувалося зростання нерівності в суспільстві. Протестанти виступали й проти всесилья фінансових еліт, і проти зростання економічної нерівності. Назва руху «Захопи Волл-стріт» не випадкова, оскільки нью-йоркська вулиця Волл-стріт є символом американського фінансового світу.

Багатьох учених зацікавили причини, особливості протестного руху у Франції – руху «жовтих жилетів». Формальним приводом для протестів стало анонсоване французьким урядом підвищення ціни на паливо внаслідок збільшення акцизу. Згодом вимоги розширилися. Деякі французькі дослідники вважають, що рух «жовті жилети» об'єднує людей, рівень задоволеності життям яких є дуже низьким. В основному це колишні виборці Марін Ле Пен, Жана-Люка Меленшона. Вони поділяють більш радикальну критику держави та уряду [24].

Соціологічні дослідження дозволяють створити профіль протестанта. На основі проведених соціологічних досліджень французькі вчені прийшли до таких висновків: «жовті жилети» та їхні прихильники є виразниками інтересів перш за все тих, у кого добробут низький. Проте це не робить їх одностайними в питаннях того, як потрібно діяти; «жовті жилети», показуючи дуже низький рівень довіри до державних установ, виражають недовіру і до будь-яких форм представництва; «жовті жилети» – це бунт тих, хто виявив, що їх індивідуальні страждання насправді є колективними. Об'єднані проблемами з купівельною спроможністю, вони започаткували нову форму публічного самовираження поза традиційними репертуарами колективних дій тощо.

Протести, які відбувалися в США у 2011 та 2020 рр. та Франції у 2018–2020 рр. (у 2020 р. в період карантину протестні акції не збирали багато людей), сприяють руйнуванню певних стереотипів щодо стабільності країн із демократичними режимами. Одним із таких стереотипів є уявлення про те, що розвинена демократія має багато різних запобіжників для попередження некерованих соціально-політичних конфліктів, масових виступів. Такими запобіжниками є: можливість зміни влади шляхом виборів, які є прозорими та чесними; відкритість влади; зворотний зв'язок влади та суспільства. Мітинги та демонстрації теж є способом зниження напруження в суспільстві. У правовій державі всі ці форми громадської активності регулюються законом. До-

тримання його всіма учасниками політичного процесу має запобігати неконтрольованим стихійним бунтам. Однак в інформаційному суспільстві напрацьовані форми узгодження інтересів, примирення часто виявляються неефективними. Це пов'язано із запізнілою реакцією бюрократичної системи на нові виклики. Одним із таких викликів може бути поширена через соціальні мережі інформація, що викликає сильні негативні емоції в багатьох людей та бажання діяти. Це може бути використано і ворожими країнами в інформаційній війні.

Потребують дослідження протестні виступи в «напіввільних» або «невільних» суспільствах (за визначенням впливової американської правозахисної організації «Freedom House»). У «напіввільних» країнах нестабільність пояснюється незавершеністю процесу демократизації. Радикалізація суспільства відбувається в ті моменти, коли активна його частина не бажає більше миритися з політикою, яку проводить влада, і яка суперечить інтересам суспільства і держави. У всіх постсоціалістичних суспільствах по-різному проходили процеси демократизації. У країнах, в яких швидко відбулося формування громадянського суспільства, усвідомлення політичних та громадянських прав, швидко сформувалася і консолідована демократія. Там, де ці процеси відбувалися повільно, утвердилася на тривалий час електоральна демократія. У «невільних» пострадянських країнах і ця демократія втрачена. Масові акції протестів проти фальсифікацій виборів свідчать про те, що запит на демократію, дотримання прав і свобод громадян існує і в цих країнах.

Висновки. Отже, радикалізація є складним процесом, характер якого визначається багатьма факторами. Дослідження причин радикалізації має важливе значення для дерадикалізації та контррадикалізації. Інтерес до проблеми радикалізації суспільства зростає, оскільки і в демократичних, і в недемократичних країнах порушується політична стабільність. Часом радикалізація приводить до екстремізму, тероризму. Використання насильства чи з боку громадян, чи з боку влади призводить до гострих конфліктів, які важко вирішувати. Тому розуміння причин радикалізації створює умови для попередження таких конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schmid A. P. Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review. ICCT Research Paper. March 2013. 97 p. URL: <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-Radicalisation-Counter-Radicalisation-March-2013.pdf> (дата звернення: 11.08.2020)
2. Borum R. Rethinking radicalization. *Journal of Strategic Security*. 2012. No. 4. P. 1–6. URL: <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1150&context=jss> (дата звернення: 11.08.2020).

3. Vidino L. Countering Radicalization in America: Lessons from Europe. Special Report 262. November 2010. URL: https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR262%20-%20Countering_Radicalization_in_America.pdf (дата звернення: 11.08.2020).
4. Dawson L. Clarifying the Explanatory Context for Developing Theories of Radicalization: Five Basic Considerations. *Journal for deradicalization*. 2019. Spring. Nr 18. P. 146–184. URL: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/191/145> (дата звернення: 11.08.2020).
5. Dawson L. Sketch of a Social Ecology Model for Explaining Homegrown Terrorist Radicalisation. The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague. ICCT Research Note. No 1. January 2017. URL: <https://icct.nl/wp-content/uploads/2017/01/ICCT-Dawson-Social-Ecology-Model-of-Radicalisation-Jan2017-2.pdf> (дата звернення: 11.08.2020).
6. Crettiez X. Thinking about radicalization. A Processual Sociology of the Variables of Violent Engagement. *Revue française de science politique*. 2016. Vol. 66, Issue 5. P. 709–727. URL: <https://www.cairn-int.info/revue-revue-francaise-de-science-politique-2016-5-page-709.htm#> (дата звернення: 11.08.2020).
7. McCauley C., Moskalkenko S. Understanding Political Radicalization: The Two-Pyramids Model. *American Psychologist*. 2017. Vol. 72, No. 3. P. 205–216. URL: <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-amp0000062.pdf> (дата звернення: 11.08.2020).
8. Bartlett J., Miller C. The Edge of Violence: Towards Telling the Difference Between Violent and Non-Violent Radicalization. *Terrorism and Political Violence*. 2012. Vol. 24, Issue 1. P. 1–21.
9. Bjørgo T. Counter-terrorism as crime prevention: a holistic approach. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*. 2016. Vol. 8, Issue 1. P. 25–44.
10. Bacaj E., Dumi A., Çelo E. Main Principles and Importance in Combating Terrorism at Nowadays Worldwide Focus Today. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2015. Vol. 6, No 4. P. 54–61. URL: https://www.researchgate.net/publication/282602496_Main_Principles_and_Importance_in_Combating_Terrorism_at_Nowdays_Worldwide_Focus_Today (дата звернення: 11.08.2020).
11. Abdullah W. J. Merits and Limits of Counter-ideological Work Against Terrorism: A Critical Appraisal. *Small Wars & Insurgencies*. 2017. Vol. 28, Issue 2. P. 291–308.
12. Argomaniz J., Vidal-Diez A. Examining Deterrence and Backlash Effects in Counter-terrorism: The Case of ETA. *Terrorism and Political Violence*. 2015. Vol. 27, Issue 1. P. 160–181.
13. Smith A. G. How Radicalization to Terrorism Occurs in the United States: What Research Sponsored by the National Institute of Justice Tells Us. Washington: U. S. Department of Justice; Office of Justice Programs; National Institute of Justice, 2018. 23 p. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/250171.pdf> (дата звернення: 11.08.2020).
14. Behr Von I., Reding A., Edwards C., Gribbon L. Radicalisation in the digital era. The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism. Cambridge, UK; Brussels, BE: RAND Europe, 2013. 59 p. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf (дата звернення: 11.08.2020).

15. Schlegel L. Online-Radicalisation: Myth or Reality? *Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Facts & Findings. Counter-terrorism and Internal Security*. September 2018. No. 314. 8 p. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=baca4877-ac6c-4df4-ae77-28b4ba2aafac&groupId=252038 (дата звернення: 11.08.2020).
16. Alava S. Internet est-il un espace de radicalisation? *Terminal*. 2018. Numéros 123. URL: <https://journals.openedition.org/terminal/3347> (дата звернення: 11.08.2020).
17. Odağ Ö., Leiser A., Boehnke K. Reviewing the Role of the Internet in Radicalization Processes. *Journal for deradicalization*. 2019/20 Winter. Nr 21. P. 261–300. URL: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/289/197> (дата звернення: 11.08.2020).
18. Howard T., Poston B., Benning S. D. The Neurocognitive Process of Digital Radicalization: A Theoretical Model and Analytical Framework. *Journal for deradicalization*. 2019 Summer. Nr 19. P. 122–146. URL: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/217/157> (дата звернення: 11.08.2020).
19. Ali R. B. M., Moss S. A., Barrelle K., Lentini K. Initiatives that Counter Violent Radicalization but are Perceived as Suitable by Targeted Communities. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2017. Vol. 32, Issue 1. P. 43–55.
20. Doosje B., Moghaddam F. M., Kruglanski A. W., de Wolf A., Mann L., Feddes A. R. Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*. 2016. Vol. 11. P. 79–84. URL: https://nvvb.nl/media/cms_page_media/694/Terrorism%2C%20radicalization%20and%20de-radicalization.pdf (дата звернення: 11.08.2020).
21. Josefsson T., Nilsson M., Borell K. Muslims Opposing Violent Radicalism and Extremism: Strategies of Swedish Sufi Communities. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2017. Vol. 37, Issue 2. P. 183–195.
22. Pistone I., Eriksson E., Beckman U., Mattson C., Sager M. A scoping review of interventions for preventing and countering violent extremism: Current status and implications for future research. *Journal for deradicalization*. 2019 Summer. Nr 19. P. 1–84. URL: <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/213/153> (дата звернення: 11.08.2020).
23. Freeman E. A. Comparative politics: six lectures read before the Royal Institution in January and February, 1873: with The unity of history : the Rede Lecture read before the University of Cambridge, May 29, 1872. London: Macmillan, 1873. vii, 522 p.
24. Algan Y., Beasley E., Cohen D., Foucault M., Péron M. Qui sont les Gilets jaunes et leurs soutiens? *Observatoire du Bien-être du CEPREMAP et CEVIPOF*, n 2019–03, 14 Février 2019. URL: [http://www.cepremap.fr/depot/2019/02/2019-03-Who-are-the-Gilets-jaunes-et-leurs-soutiens-1.pdf](http://www.cepremap.fr/depot/2019/02/2019-03-Who-are-the-Gilets-jaunes-and-their-supporters-1.pdf) (дата звернення: 11.08.2020).

REFERENCES

1. Schmid, A. P. (2013). *Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review*. ICCT Research Paper. 97 p. Retrieved from <http://www.icct.nl/download/file/ICCT-Schmid-Radicalisation-De-Radicalisation-Counter-Radicalisation-March-2013.pdf>.

2. Borum, R. (2012). Rethinking radicalization. *Journal of Strategic Security*, 4, 1–6. Retrieved from <https://scholarcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1150&context=jss>.
3. Vidino, L. (2010). *Countering Radicalization in America: Lessons from Europe*. Special Report 262. Retrieved from https://www.usip.org/sites/default/files/resources/SR262%20-%20Countering_Radicalization_in_America.pdf.
4. Dawson, L. (2019). Clarifying the Explanatory Context for Developing Theories of Radicalization: Five Basic Considerations. *Journal for deradicalization*, 18, 146–184. Retrieved from <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/191/145>.
5. Dawson, L. (2017). *Sketch of a Social Ecology Model for Explaining Homegrown Terrorist Radicalisation*. The International Centre for Counter-Terrorism – The Hague. ICCT Research Note. No 1. Retrieved from <https://icct.nl/wp-content/uploads/2017/01/ICCT-Dawson-Social-Ecology-Model-of-Radicalisation-Jan2017-2.pdf>.
6. Crettiez, X. (2016). Thinking about radicalization. A Processual Sociology of the Variables of Violent Engagement. *Revue française de science politique*, 66(5), 709–727. Retrieved from <https://www.cairn-int.info/revue-revue-francaise-de-science-politique-2016-5-page-709.htm#>.
7. McCauley, C., & Moskalenko, S. (2017). Understanding Political Radicalization: The Two-Pyramids Model. *American Psychologist*, 72(3), 205–216. Retrieved from <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-amp0000062.pdf>.
8. Bartlett, J., & Miller, C. (2012). The Edge of Violence: Towards Telling the Difference Between Violent and Non-Violent Radicalization. *Terrorism and Political Violence*, 24(1), 1–21.
9. Bjørgo, T. (2016). Counter-terrorism as crime prevention: a holistic approach. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8(1), 25–44.
10. Bacaj, E., Dumitru, A., & Çelo, E. (2015). Main Principles and Importance in Combating Terrorism at Nowadays Worldwide Focus Today. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(4), 54–61. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/282602496_Main_Principles_and_Importance_in_Combating_Terrorism_at_Nowadays_Worldwide_Focus_Today.
11. Abdullah, W. J. (2017). Merits and Limits of Counter-ideological Work Against Terrorism: A Critical Appraisal. *Small Wars & Insurgencies*, 28(2), 291–308.
12. Argomaniz, J., & Vidal-Diez, A. (2015). Examining Deterrence and Backlash Effects in Counter-terrorism: The Case of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 27(1), 160–181.
13. Smith, A. G. (2018). *How Radicalization to Terrorism Occurs in the United States: What Research Sponsored by the National Institute of Justice Tells Us*. Washington: U. S. Department of Justice; Office of Justice Programs; National Institute of Justice. Retrieved from <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/250171.pdf>.
14. Behr, Von I., Reding, A., Edwards, C., & Gribbon, L. (2013). *Radicalisation in the digital era. The use of the internet in 15 cases of terrorism and extremism*. Cambridge, UK; Brussels, BE: RAND Europe. Retrieved from https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR400/RR453/RAND_RR453.pdf.
15. Schlegel, L. (2018). Online-Radicalisation: Myth or Reality? *Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Facts & Findings. Counter-terrorism and Internal Security*, 314. Retrieved

- from https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=baca4877-ac6c-4df4-ae77-28b4ba2aafac&groupId=252038.
16. Alava, S. (2018). Internet est-il un espace de radicalisation? *Terminal*, 123. Retrieved from <https://journals.openedition.org/terminal/3347>.
  17. Odağ, Ö., Leiser, A., & Boehnk, K. (2019). Reviewing the Role of the Internet in Radicalization Processes. *Journal for deradicalization*, 21, 261–300. Retrieved from <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/289/197>.
  18. Howard, T., Poston, B., & Benning, S. D. (2019). The Neurocognitive Process of Digital Radicalization: A Theoretical Model and Analytical Framework. *Journal for deradicalization*, 19, 122–146. Retrieved from <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/217/157>.
  19. Ali, R. B. M., Moss, S. A., Barrelle, K., & Lentini, K. (2017). Initiatives that Counter Violent Radicalization but are Perceived as Suitable by Targeted Communities. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 32(1), 43–55.
  20. Doosje, B., Moghaddam, F. M., Kruglanski, A. W., de Wolf, A., Mann, L., Feddes, A. R. (2016). Terrorism, radicalization and de-radicalization. *Current Opinion in Psychology*, 11, 79–84. Retrieved from https://nvvb.nl/media/cms_page_media/694/Terrorism%2C%20radicalization%20and%20de-radicalization.pdf.
  21. Josefsson, T., Nilsson, M., & Borell, K. (2017). Muslims Opposing Violent Radicalism and Extremism: Strategies of Swedish Sufi Communities. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37(2), 183–195.
  22. Pistone, I., Eriksson, E., Beckman, U., Mattson, C., & Sager, M. (2019). A scoping review of interventions for preventing and countering violent extremism: Current status and implications for future research. *Journal for deradicalization*, 19, 1–84. Retrieved from <https://journals.sfu.ca/jd/index.php/jd/article/view/213/153>.
  23. Freeman, E. A. (1873). Comparative politics: six lectures read before the Royal Institution in January and February, 1873 : with The unity of history : the Rede Lecture read before the University of Cambridge, May 29, 1872. London: Macmillan.
  24. Algan, Y., Beasley, E., Cohen, D., Foucault, M., & Péron, M. (2019). Qui sont les Gilets jaunes et leurs soutiens? *Observatoire du Bien-être du CEPREMAP et CEVIPOF*, 2019–03. Retrieved from <http://www.cepremap.fr/depot/2019/02/2019-03-Who-are-the-Gilets-jaunes-and-their-supporters-1.pdf>.

Киндратец Елена Николаевна, доктор политических наук, профессор,
профессор кафедры политологии Запорожского национального
университета, Украина

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА РАДИКАЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВА

Изучены различные подходы к определению радикализации, ее видов и моделей. Особое внимание уделяется изучению причин радикализации общества. Выяснено,

что радикализация общества возможна в странах с различным политическим режимом. Подчеркиваются важность и необходимость многофакторного подхода к изучению процесса радикализации. Приведены конкретные примеры радикализации, подтверждающие существование причинно-следственных связей в политических процессах.

Ключевые слова: радикализация, процесс радикализации, модели радикализации, причины радикализации, дерадикализация, контррадикализация.

Kindratets Olena Mykolaivna, Doctor of Political Science, Professor, Professor of the Department of Political Science of the Zaporizhzhya National University, Ukraine

FEATURES OF THE PROCESS OF RADICALIZATION OF SOCIETY

Problem setting. *The radicalization of society is possible in countries with different political regimes. Finding out the reasons leading to the processes of radicalization is the first step in developing programs for counter-radicalization and de-radicalization.*

Recent research and publications analysis. *Various approaches to defining radicalization, its types and models have been studied. The understanding of radicalization as a process is noted. Methodological approaches to the modelling of radicalization are considered. Various ideas of scientists about the reasons, nature, characteristics of radicalization are investigated. Attention is drawn to the study of the mechanisms of involvement in the process of radicalization. The importance of the functional and descriptive definition of radicalization, such types of radicalization as the radicalization of thoughts and the radicalization of actions (K. McCauley, S. Moskalenko) is noted. The author agrees to the conclusion of A. P. Schmid about the possibility of radicalization of both non-state actors and state ones. There is a growing interest of scientists in the problem of radicalization in the digital era. It is indicated that the goal of many studies is to develop recommendations for the prevention of radicalization (counter-radicalization) and de-radicalization.*

Paper objective. *Study of the causes of radicalization of society in countries with different political regimes.*

Paper main body. *Possible reasons for the radicalization of society are considered. It is noted that sometimes the assumption of the authorities regarding the real reasons for the radicalization of society can be erroneous. The author notes the difficulty of identifying the causes of radicalization under an authoritarian regime due to the lack of feedback from society and government. The importance of empirical research on the radicalization of society is pointed out. Specific examples of radicalization are given, confirming the existence of cause-and-effect relationships in political processes. The instability in the «semi-free» countries is explained by the incompleteness of the democratization process.*

Conclusions of the research. *It is pointed out that radicalization is a complex process, the nature of which is determined by many factors. Research into the causes of radicalization is essential for de-radicalization and counter-radicalization. Interest in the problem of radicalization of society is growing, since political stability is being violated in both democratic and non-democratic countries. Sometimes radicalization leads to extremism, terrorism. The use of violence either by citizens or by the authorities leads to acute conflicts that are difficult to resolve. Therefore, understanding the causes of radicalization creates conditions for preventing such conflicts.*

Keywords: *radicalization, process of radicalization, models of radicalization, causes of radicalization, deradicalization, counter-radicalization.*

Барабаш Олег Васильович, кандидат філософських наук, доцент,
докторант Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди, Україна
e-mail: oleg.v.barabash@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8479-8926

РАКУРСИ РОЗВИТКУ ТА ПРІОРИТЕТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗУСИЛЬ У РЕСПУБЛІЦІ КОСТА-РИКА

У статті здійснено спробу встановити природу і сутність трансформаційних процесів у Республіці Коста-Рика, з'ясувати змістовну основу стратегії розвитку країни. Виявлено та проаналізовано окремі параметри державотворчих трансформацій в окремих проєкціях конституційно-правової діяльності, її інституційного представлення в політичних процесах і суспільному житті. Виокремлено ключові ідеї, механізми і напрями їх реалізації щодо розбудови успішного національно-державницького проєкту «чисте життя, щаслива країна» в сучасності і стосовно бачення перспектив Підкреслено значущість тривалий час узгодженої та стратегічно вивіреної, у визначених основними параметрами конституційної правотворчості і суспільної згоди роботи особливо соціально відповідальної групи, що в даному випадку може бути позначена як стратегічна еліта, за умов ствердження процесуальної поваги до механізмів взаємного суспільно-державного зв'язку за лінією соціальний запит, обробка, вихід (теорія Д. Істона), в умовах демократії і на основі слідування конституційно-правовим нормам.

Ключові слова: Республіка Коста-Рика, конституційна творчість, політичний режим, стратегії розвитку, трансформаційні процеси, чисте життя, щаслива країна, Латинська Америка і Карибський басейн.

Постановка проблеми. Регіон Латинська Америка і Карибський басейн (ЛАКБ) щодо особливостей розвитку державотворчих процесів, трансформацій політичних режимів у його окремих країнах, тенденційності сполучання різнорідних факторів ендогенного й екзогенних характеру в динаміці змін та взаємодії інституційних, соціальних чи економічних чинників та за ситуації геополітичних переформатувань інтересів продовжує залишатися осередком наукової уваги спеціалістів різних галузей знання. ЛАКБ – регіон, у якому, можливо, найбільш амплітудно за змістовними параметрами, кількісними показниками проявляються «маркери» перспективної значущості аспектів

соціально-економічних зрушень, виявляється ступінь подальшої актуалізації проявів «текучої сучасності» (З. Бауман) на різних її рівнях і в контекстах концептуального політико-правового значення. У рамках загальнотеоретичних підходів інституціоналізму, історичного інституціоналізму, інших методологій наукового аналізу з особливою увагою до виділення саме конституційного форматування суми соціальних відносин як первинного і в тій або іншій мірі вирішального засобу позначання майбутності та встановлення загального «каркаса» в розбудові її інституцій, новаторство й експерименти в країнах регіону відносно конституційної творчості, технологій взаємодії права і політики також пропонують широкий спектр різномірного матеріалу відносно розвитку досліджень.

Так, за свідченням статистики, на регіон припадає приблизно половина з усіх конституцій в історії людства [1], а у зв'язку з різноспрямованим розвитком конституційного права в країнах ЛАКБ в останні десятиліття розгортається дискусія щодо розвитку і ствердження неоконституціоналізму (з'явився як реакція на нечуттєвість юридичного позитивізму щодо захисту прав і умовно поєднав представників різних юридичних шкіл і країн від Р. Дворкіна до Л. Ферражіо [2]). Можливості ствердження так званого «нового конституціоналізму» (розглядається в широких ракурсах варіацій представлення й формалізації різновидів партисипативної демократії, проявів сучасного популізму), що дає підстави, на думку окремих авторів, говорити про «популістський конституціоналізм» [3; 4], та спроб ствердження в Основному законі того підходу, що виходить з визнання юридичного плюралізму [5], тощо. Загалом, на думку директора Інституту порівняльного конституційного права імені Макса Планка Арміна фон Богданді: «...Латинська Америка – це регіон, в якому обговорюється питання щодо майбутності конституціоналізму» [6]. І хоча за періодизацією Роберто Гаргарелли, з кінця ХХ ст. триває п'ятий етап латиноамериканського конституціоналізму [7, р. 22], тим не менше сам конституційний порядок денний набув певного засадничого виміру, що нагадує про дебати щодо ролі конституції в епоху заснування латиноамериканських республік та орієнтує на сприйняття конституційного права як інструменту для навігації в майбутнє [2]. У регіоні є й прояви особливого історичного підтексту: його країни є тривалий час втягнутими в різні геополітичні протистояння, у тому числі з вираженим ідеологічним забарвленням, а традиціоналістські цінності колективістського гатунку саме тут інколи в парадоксальний спосіб сполучаються з ліберально-демократичним індивідуалізмом та схильністю до самовираження [8]. Унікальними є природні умови місцини регіону та її різнопланові багатства. І, на жаль, регіон є виразним прикладом не тільки показних зрушень відносно покращення якості соціально-політичного життя, запровадження позитивно дієвих інсти-

туційних рішень та ствердження нових стандартів існування економічного характеру – він і на сьогодні за суттєвих відмінностей по конкретних країнах або навіть їх окремих місцинах залишається найбільш жорстким і репресивним у світі [9]. Виходячи з наявності широкого поля дослідницьких можливостей у країнах регіону та керуючись завданнями аналітичного спрямування, з усього різноманіття матеріалу, що стосується тематики особливостей розвитку політичних процесів у ЛАКБ у їх найбільш широких наукових проєкціях, особливої уваги, на нашу думку, заслуговують окремі аспекти досвіду розбудови національно-державницького життя Республіки Коста-Рика (ісп. República de Costa Rica).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті у зв'язку з предметною багатовимірністю теми використано міждисциплінарний науковий підхід, що слідом зумовило залучення і загальнонаукових методів досліджень, і спеціальних теоретико-методологічних напрацювань представників різних галузей наукового знання. Щодо основ, тенденцій і особливостей конституційної творчості значну роль відіграли фундаментальні дослідження і науковий досвід вітчизняних науковців-конституціоналістів Ю. Г. Барабаша, В. П. Колісника, Н. В. Мішиної, М. П. Орзіха, М. В. Савчина, теоретиків держави і права Л. І. Кормич, Д. В. Лук'янова, І. В. Процюка, М. В. Серебро та ін. Відносно формування «полів» сучасної конфліктності, їх представлення в соціальній дійсності і в контекстах ідеї розвитку та інституціоналізації стратегій використано багатогранний дослідницький матеріал наукових розробок представників політичної науки й соціології Л. М. Герасіної, І. Д. Денисенко, В. Ю. Карасьова, Г. М. Куц, М. А. Польового, О. І. Ткача, М. П. Требіна та ін. [10–16] і закордонних авторів, що репрезентують широкий спектр досліджень як суто гуманітарного, так і політико-правового характеру, – З. Бауман, У. Бек, П. Блоккер, Т. О. Воротнікова, Р. Гаргарелла, З. В. Івановський, Г. С. Кортес, Х. Монтеро, М. Манн, Г. Негретто та ін. [4; 7; 17–24]. У роботі використано матеріали і статистичні дані окремих міжнародних фондів і дослідницьких установ, офіційних сайтів держави Республіка Коста-Рика, засобів масової інформації країни.

Формулювання цілей. Мета даної роботи – встановити природу і сутність трансформаційних процесів у Республіці Коста-Рика, з'ясувати змістовну основу стратегії розвитку країни. Завдання – виявити і проаналізувати окремі параметри державотворчих трансформацій в окремих проєкціях конституційно-правової діяльності, її інституційного представлення в політичних процесах і суспільному житті, виокремити ключові ідеї, механізми і напрями їх реалізації щодо розбудови успішного національно-державницького проєкту «чисте життя, щаслива країна» в сучасності і стосовно бачення перспектив майбутності.

Виклад основного матеріалу. Відносно особливостей правового нормування способу життя в Республіці Коста-Рика, і перш за все характерних показників конституційного процесу, відзначимо, що на фоні інших країн регіону в ній не вдавалися до конституційної заміни ще із середини ХХ ст. і на сьогоднішній день є чинним Основний закон 1949 р. – *Constitución Política De la República De Costa Rica* [25]. Сама згадана Конституція стосовно її змістовно-ціннісних підвалин, загальної композиції тексту, особливостей побудови догматичної й органічної частин, специфіки нормування щодо наміру вираження цілісності задуму певного правового порядку й юридичної техніки його ствердження, можливо, має бути предметом окремої наукової уваги. Щодо змістовних її конотацій узагальнено відзначимо лише, що певне ліберально-демократичне змістовне спрямування парадоксально поєднується з ідеологічною та інструментальною відкритістю й готовністю до відтворення суспільних запитів і неліберального характеру на соціально захищений державою спосіб життя всіх верств населення, що залишає простір для поточних політико-правових «маневрів» у заданому Конституцією правовому полі та дозволяє коректувати стратегічні виміри політичного процесу в напрямі «підключення» широких соціальних програм.

Конституція Республіки Коста-Рика 1949 р. з'явилася після громадянського конфлікту навесні 1948 р., який тривав 44 дні, і внаслідок подальшого процесу громадянського примирення, що складно розбудовувався під проводом особливо відповідальних відносно реалізації національно-державницького проєкту представників місцевих еліт, які, зрештою, дійшли згоди в баченні стратегічних засад розвитку Республіки Коста-Рика. Так було покладено початок реалізації унікального проєкту – «чисте життя» (до сполучення вже додають і «щаслива країна» – ісп. *Pura vida, país feliz*). У країні тривалий час робиться наголос на «розвитку сфер освіти, охорони здоров'я, житлового забезпечення, що дозволило запобігти в країні соціальним вибухам і політичному хаосу, що є характерними для інших центральноамериканських держав... Упродовж останніх років бюджетні вкладення в соціальну сферу неухильно зростали, складаючи чверть ВВП країни» [23, с. 196].

На нашу думку, загалом ситуація контексту появи Конституції 1949 р. внаслідок «підвищення ставок у протистоянні інтересів» місцевих еліт і самого засобу «розв'язання вузлів конфліктності» є додатковим сигніфікатором зосередження наукової уваги щодо подолання певної форми політичної кризи з далекоглядними наслідками, оскільки змістовно подібні напруження різного гатунку відтворювались і в історії інших країн, у тому числі регіону. Зрештою, ми отримуємо досвід сценаріїв розвитку ситуації з несхожими наслідками. Так, скажімо, в Колумбії після відсторонення від влади військово-диктаторського режиму Г. Р. Пініл'ї в 1957 р. припиненню поширення насильства

і збройного конфлікту також сприяли зусилля місцевих провідних акторів, репрезентантів волі еліт. Унаслідок їх домовленостей дві провідні політичні сили, представлені політичними партіями – Колумбійська Ліберальна Партія (Partido Liberal Colombiano) та Колумбійська Консервативна Партія (Partido Conservador Colombiano), задля стабілізації ситуації утворили систему Національного фронту, за якою, незалежно від результатів виборів, ліберали й консерватори отримували рівну кількість місць у державних структурах, а посаду Президента представники партій мали займати по черговому, змінюючись під час чергових виборів. Конституція Республіки Колумбія 1886 р. залишалася при цьому незмінною, а досягнутий компроміс за умов подальшого внесення поправок до Основного закону став основою того політичного режиму, який серед авторів позначається в різний спосіб, але у зв'язку з різновидом демократії – «контрольована» (М. Уільямс), «олігархічна» (А. Уайлд), «традиційна двопартійна» (Ф. Е. Кардозу, Е Фалетто), «елітарна» (А. Беррі) або «близька до поліархії» (Р. Даль), а також «обмежена демократія» (З. В. Івановський) [24, с. 130] та інші варіанти. Так, на змістовній основі ключових засад християнсько-традиціоналістського характеру Конституції Республіки Колумбія 1886 р. почала розбудовуватися система соціальних і правових відносин, яка є притаманною в тому числі ліберально-демократичному світобаченню, що заклало, на наш погляд, серйозні «розриви» смислів перспективи й основ інституційних рішень, які і до сьогодні в різний спосіб проявляються в сучасному житті Колумбії.

Загрози катастрофічного сценарію виникали й у Венесуелі 1958 р.: там єднання еліт відбулося на фоні домовленостей щодо поділу сфер впливу й розподілу «рентних потоків» від нафтовидобування – так реалізувався проєкт так званого «punto de punto fijo» між трьома політичними силами, що згодом розподілилися на дві політичні сили-партії – AD (Acción Democrática) та COPEI (Partido Socialcristiano), які тривалий час і зосереджували владні важелі у своїх руках, а унікальне поєднання у взаємозалежності ліберально-демократичного спрямування розвитку на економічному підґрунті рентної за характером економіки (нафтовидобування) і намагань інкорпоруватись у міжнародну фінансову еліту за витіснення на периферію стратегічних інтересів національно-державницького розвитку з їх урахуванням специфіки соціальних запитів місцевого населення й призвели, зрештою, до появи постаті Президента Уго Чавеса з його маніфестацією волі традиціоналістської більшості як основи шляху до рівності й соціальної справедливості в проєкті «соціалізму XXI ст.» та реалізації широких соціальних програм, загалом спроб переналаштувань системного характеру через інструментально-політичне відношення до ролі права і відповідно цілої хвилі новітньої конституційної творчості в Боліваріанській Республіці Венесуела.

Звісно, аналізуючи особливості розвитку Республіки Коста-Рика, слід з урахуванням концептів воронки причинності (*funnel of causality*) або багатошарової причинності мати на увазі геополітичні виміри, інтереси між-державного стратегічного партнерства на мапі регіону тощо (тим більше що унікальність ситуації полягає і в тому, що Коста-Рика не має своїх збройних сил). Але, втім, на наш погляд, знакова відмінність усього змістовного вектора розвитку країни проявляється перш за все у *тривалій* консолідованій позиції місцевих еліт щодо бачення майбутності, розуміння стратегії перетворень. Тривалий час політичний режим Коста-Рики оцінюється у світі як консолідована чи якісна демократія без будь-яких намагань узурпації влади чи принципово значущих порушень конституційного ладу кимось з учасників політичного процесу. Коста-Рика, Суринам та Уругвай відзначаються і як країни, що мають серед країн регіону «відкритий громадянський простір» [26]. Грандіозний корупційний скандал, що пов'язаний із діяльністю бразильської будівельної корпорації «Одебрехт», який призвів до політичних потрясінь щонайменше в 11 країнах регіону, поки що обійшов Коста-Рику, хоча її діючий Президент Карлос Альворадо Кесада і звинувачується (безпідставно чи ні, з'ясує суд) у шахрайстві та зловживаннях владою за матеріалами іншої справи. Загалом же, щодо місцевих орієнтирів на чисте життя і щасливу країну вони конкретизуються в увазі до навколишнього середовища (заповідні й охоронні території країни складають 28%), слідуванні вимогам екологічної безпеки, реалізації програми відносно переходу на виключно поновлювані джерела енергії, відновний розвиток [27], пропаганді та поширенні здорового й дружнього до природного світу способу життя, досягненні й підтримці високих стандартів забезпечення населення матеріальними цінностями, підвищенні добробуту. Робота держави зорієнтована на виконання соціальних завдань, доставку й реалізацію соціальних благ – безпека способу життя і соціальний, творчий розвиток особистості та різних громадянських об'єднань, груп за інтересами, формування готовності до різних викликів майбутності через поліпшення якості державної освіти і виховання здатності до соціальної мобільності (за показниками соціальної мобільності Коста-Рика посідає 44-те місце у світі, вище тільки Уругвай – 35-те, а слідом Чилі – 47-ме [28]) визнаються пріоритетами нагальної діяльності та перспективи. На підвищення якості освіти спрямовані спеціальні програми розвитку (на потреби освіти в Республіці Коста-Рика витрачається близько 8% держбюджету [29]), а Президент у своїх промовах і діях підкреслює значення освіти в сучасному світі й орієнтацію на навчання вільному володінню і використанню англійської мови в іспаномовній переважно країні як одного із засобів успішної адаптації до вимог сучасного світу. На наш погляд, відносно особливостей стратегічного бачення перспек-

тив розвитку в Коста-Риці підкреслено засвідчують змістовність спрямування і такі ключові речі:

1. Рівень мінімальної заробітної платні в країні регулюється державою залежно від кваліфікаційного й освітнього рівня працівника – сама сітка мінімальної заробітної платні прив'язана до освітніх характеристик і в такий спосіб створюється система стимулів і демонстративних акцентів щодо бажаності отримання вищої освіти, загального бачення контурів перспективи державою у зв'язку з підвищенням освітнього рівня людей, поважається й цінується робота лікаря, вчителя, інженера, технолога тощо (див. таблицю) [30].

Рівень мінімальної заробітної платні в Коста-Риці

Рівень кваліфікації / освіта	На день	На місяць
Некваліфікований робітник (TNC)	10 620,00 колон (₡)	18,054 амер. дол. Курс 0,0017 на 28.08.2020, тобто на місяць – 390,8691, якщо робочі 5 днів на тиждень
Напівкваліфікований робітник (TSC)	11 549 ₡	–
Кваліфікований робітник (TK)	11 761,00 ₡	–
Звичайний спеціалізований робітник (TE)	13 872,00 ₡	–
Звичайний некваліфікований робітник (TNCG)	–	316 964,00 ₡
Звичайний напівкваліфікований робітник (TSCG)	–	341 004,00 ₡
Звичайний кваліфікований робітник (TCG)	–	358 468,00 ₡
Звичайний кваліфікований робітник (TEG)	–	402 556,00 ₡
Технічно-диверсифікована освіта (ED)	–	375 649,00 ₡
Технічне – вища освіта (EDS)	–	462 947,00 ₡
Дипломи про вищу технічну освіту (DES)	–	500 000,00 ₡
Технічний – бакалаврат (бакалавр)	–	567 118,00 ₡
Технік – вища освіта (Lic)	–	680 565,00 ₡
Робітник вищої спеціалізації (TEC)	21 529,00 ₡	36,5993 амер. дол., на місяць – 792,374845, якщо робочі 5 днів на тиждень

2. У такому, відмінному від багатьох інших країн регіону, підході закладаються фундамент і якості соціального прогресу (Коста-Рика займає 37-ме, найвище в регіоні, місце за цим показником, до речі, Україна – 63-тє [31]), подальшої результативності країни в позитиві очікування майбутності – країна визнається безумовним лідером впровадження технологічних інновацій у регіоні [29]. Коста-Рика слідом за Чилі, разом з Уругваєм, є і країною, що в найбільшій мірі приваблює таланти в регіоні [32]. Міжнародні ініціативи держави відзначаються боротьбою за права людини в контексті взаємозв'язків природоохоронної і гендерної проблематики [33].

Висновки. Таким чином, тривалий час узгоджена й стратегічно вивірена, цілеспрямована та послідовна у визначених основними параметрами конституційної правотворчості та суспільної згоди робота особливо соціально відповідальної групи, що в даному випадку може бути позначена як стратегічна еліта щодо реалізації національно-державницького проекту загального блага, створення зон соціального комфорту, екологічної безпеки, соціально захищеності, впевненості в майбутньому в країні Коста-Рика і подальших сумісних суспільних заходів відносно формування загальної соціальної солідарності навколо національного проекту – «чисте життя, щаслива країна» – за умов ствердження процесуальної поваги до механізмів взаємного зв'язку за лінією соціальний запит, обробка, вихід (теорія Д. Істона), в умовах демократії і на основі слідування конституційно-правовим нормам (яке виховало в Коста-Риці і цілу традицію виваженого й обережного ставлення щодо змін Основного закону), бачаться нам головними чинниками успіхів у державотворенні Республіки Коста-Рика. Щодо моделі розвитку, відносно рівноваги інтересів держави і ринку, «нарративу сучасного капіталізму» – за умов ризиків сучасності, на нашу думку, заслуговує додаткової уваги позиція, виражена Г. С. Кортесом: «Державний сектор та універсальний захист мають бути в центрі будь-якого політичного проекту в регіоні. Цей процес має починатись у короткостроковій перспективі, щоб мати змогу отримувати плоди середньо- та довгострокового характеру» [34]. Особливості політичного режиму Республіки Коста-Рика, нормативно-правові його підвалини в сьогоденні, характерні риси політичного процесу і роль політичних партій у житті країни у контексті глобальних змін та геополітичних зрушень – ці аспекти визначають перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Castro J. L. Constitutional replacement in five countries of South America. An Empirical Comparative Analysis. *Estudios de Derecho*. 2017. Vol. 74, N. 164. P. 69–88. URL: <https://revistas.udea.edu.co/index.php/red/article/view/334020> (дата звернення: 28.08.2020).

2. Coddou A. Contemporary Latin American Constitutionalism: an intellectual map. URL: https://www.academia.edu/28850536/Contemporary_Latin_American_Constitutionalism_an_intellectual_map (дата звернення: 28.08.2020).
3. Kaidatzis A. Populist Constitutionalism as a Critique on Liberal (or Legal) Constitutionalism. URL: https://www.academia.edu/36909163/Populist_Constitutionalism_as_a_Critique_on_Liberal_or_Legal_Constitutionalism (дата звернення: 28.08.2020).
4. Blokker P. Populism as a Constitutional Project. *Jean Monnet Working Paper*. 2017. No. 17/17. URL: <https://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/JMWP-17-Paul-Blokker-1.pdf> (дата звернення: 28.08.2020).
5. Костогрызов П. И. Юридический плюрализм в латиноамериканских странах: откат к средневековью или путь к правопорядку постмодерна? *Латинская Америка*. 2016. № 11. С. 19–24.
6. Bogdandy von A. Ius Constitutionale Commune en América Latina: Una mirada a un constitucionalismo transformador. *Revista Derecho del Estado*. 2015. N. 34. P. 3–50. URL: <http://www.scielo.org.co/pdf/rdes/n34/n34a01.pdf> (дата звернення: 28.08.2020).
7. Gargarella R. Latin American constitutionalism, 1810–2010: the engine room of the constitution. New York, NY: Oxford University Press, 2013. ix, 283 p.
8. World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile 2010–2014 / R. Inglehart, C. Haerpfer, A. Moreno, C. Welzel, K. Kizilova, J. Diez-Medrano, M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). Madrid: JD Systems Institute, 2014. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp> (дата звернення: 28.08.2020).
9. Latinoamérica, la región más violenta y represiva del mundo. URL: <https://www.elmundo.es/internacional/2020/02/27/5e56c39c21efa09f408b471b.html> (дата звернення: 28.08.2020).
10. Герасіна Л. М., Требін М. П. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм. *Український соціум*. 2008. № 4 (27). С. 140–148.
11. Герасіна Л. М., Требін М. П. Конфлікт або діалог культур? Витоки і форми ціннісної конфронтації. *Духовна культура України перед викликами часу (до 30-річчя кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого)*: тези доп. учасн. III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 квіт. 2020 р.) / [редкол.: А. П. Гетьман (голова), В. О. Лозовой, О. В. Уманець та ін.]. Харків: Право, 2020. С. 9–12.
12. Денисенко І. Д. Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. *Український соціум*. 2013. № 3 (46). С. 32–43.
13. Конфліктологія: навч. посіб. / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, В. Д. Воднік та ін. Харків: Право, 2012. 128 с.
14. Куц Г. М., Білоцерківська Н. Г. Зміщення методологічних пріоритетів у концептуалізації політичної кризи: історико-політологічний ракурс. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 2 (16). С. 144–154.

15. Польовий М. А. Деякі результати верифікації прогнозу загроз політичній стабільності в Україні до 2030 р. *Актуальні проблеми політики*. 2017. Вип. 60. С. 200–209.
16. Требін М. П., Герасіна Л. М. Контури майбутнього світу: тенденції розвитку сучасної цивілізації. *Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи*: зб. ст. і тез доп. за матеріалами VII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Кам'янське, 24–25 черв. 2020 р.) / відп. за вип. К. Ю. Богомаз. Кам'янське: ДДТУ, 2020. С. 58–60.
17. Bauman Z., Leoncini T. *Born liquid: transformations in the third millennium* / translated by Lucinda Byatt. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity Press, 2019. 93 p.
18. Beck U. *The metamorphosis of the world*. Cambridge: Malden, MA: Polity, 2016. xii, 223 p.
19. Blokker P. *Multiple democracies in Europe: political culture in new member states*. London; New York: Routledge, 2010. xi, 211 p.
20. *Comparative constitutional law in Latin America* / edited by Rosalind Dixon, Tom Ginsburg. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 2017. x, 376 p.
21. Negretto G. L. *Making constitutions: presidents, parties, and institutional choice in Latin America*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2013. xii, 283 p.
22. *Política comparada sobre América Latina: teorías, métodos y tópicos* / Rossana Castiglioni, Claudio Fuentes (editores). Santiago, Chile: Ediciones Universidad Diego Portales, 2015. 444 p.
23. Воротникова Т. А. Коста-Рика после выборов: стабильность и обновление. *Латиноамериканская Америка: избирательные процессы и политическая панорама* / отв. ред. З. В. Ивановский. Москва: ИЛА РАН, 2015. С. 196–205.
24. Ивановский З. В. Конституционные процессы и реформирование политической системы Колумбии. *Латиноамериканский исторический альманах*. 2020. № 25. С. 122–145.
25. Constitución Política De la República De Costa Rica. URL: <http://www.webcostarica.com/general/constitucion.htm> (дата звернення: 28.08.2020).
26. State of civil society report 2019. URL: <https://www.civicus.org/index.php/state-of-civil-society-report-2019> (дата звернення: 28.08.2020).
27. Valverde A., Müller E. Bienestar en Costa Rica a través del desarrollo regenerativo. URL: <https://www.ameliarueda.com/especial/bienestar-en-costa-rica-a-traves-del-desarrollo-regenerativo> (дата звернення: 28.08.2020).
28. Social Mobility Index. URL: <http://reports.weforum.org/social-mobility-report-2020/social-mobility-rankings/> (дата звернення: 28.08.2020).
29. Barría C. Cómo Costa Rica se convirtió en uno de los países más innovadores de América Latina (y cuáles son algunos de los inventos más sorprendentes). URL: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-48193736?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bterra.com.br%5D-%5Blink%5D-%5Bmundo%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D> (дата звернення: 28.08.2020).
30. Salario mínimo – Costa Rica Válido en Agosto 2020. URL: <https://tusalario.org/costarica/tu-salario/salario-minimo> (дата звернення: 28.08.2020).

31. Social Progress Index 2020. URL: <https://www.socialprogress.org/> (дата звернення: 28.08.2020).
32. Los 10 países que más talento atraen en América Latina (y los 10 del mundo). URL: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-51157827?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bterra.com.br%5D-%5Blink%5D-%5Bmundo%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D> (дата звернення: 28.08.2020).
33. Costa Rica Launches Initiative on Environment and Human Rights. URL: <https://www.hrw.org/news/2018/09/28/costa-rica-launches-initiative-environment-and-human-rights> (дата звернення: 28.08.2020).
34. Cortés H. S. Oportunidad para construir una nueva década en América Latina y el Caribe. *AGENDA PUBLICA El País*. 2020. 26 mayo. URL: <http://agendapublica.elpais.com/oportunidad-para-construir-una-nueva-decada-en-america-latina-y-el-caribe/> (дата звернення: 28.08.2020).

REFERENCES

1. Castro, J. L. (2017). Constitutional replacement in five countries of South America. An Empirical Comparative Analysis. *Estudios de Derecho*, 74(164), 69–88. Retrieved from <https://revistas.udea.edu.co/index.php/red/article/view/334020>.
2. Coddou, A. Contemporary Latin American Constitutionalism: an intellectual map. Retrieved from https://www.academia.edu/28850536/Contemporary_Latin_American_Constitutionalism_an_intellectual_map.
3. Kaidatzis, A. Populist Constitutionalism as a Critique on Liberal (or Legal) Constitutionalism. Retrieved from https://www.academia.edu/36909163/Populist_Constitutionalism_as_a_Critique_on_Liberal_or_Legal_Constitutionalism.
4. Blokker, P. (2017). Populism as a Constitutional Project. *Jean Monnet Working Paper, 17/17*. Retrieved from <https://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/JMWP-17-Paul-Blokker-1.pdf>.
5. Kostogryzov, P. I. (2016). Juridicheskij pljuralizm v latinoamerikanskih stranah: otkat k srednevekov'ju ili put' k pravoporjadku postmoderna? [Legal pluralism in Latin American countries: a rollback to the Middle Ages or the path to the postmodern rule of law?]. *Latinskaja Amerika – Latin America, 11*, 19–24 [in Russian].
6. Bogdandy von, A. (2015). Ius Constitutionale Commune en América Latina: Una mirada a un constitucionalismo transformador. *Revista Derecho del Estado*, 34, 3–50. Retrieved from <http://www.scielo.org.co/pdf/rdes/n34/n34a01.pdf>.
7. Gargarella, R. (2013). *Latin American constitutionalism, 1810–2010: the engine room of the constitution*. New York, NY: Oxford University Press.
8. Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J., Lagos, M., Norris, P., Ponarin, E. & Puranen, B. et al. (eds.) (2014). *World Values Survey: Round Six – Country-Pooled Datafile 2010–2014*. Madrid: JD Systems Institute. Retrieved from <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>.
9. Latinoamérica, la región más violenta y represiva del mundo. Retrieved from <https://www.elmundo.es/internacional/2020/02/27/5e56c39c21efa09f408b471b.html>.

10. Herasina, L. M., Trebin, M. P. (2008). Destruktyvni mehatendentsii suchasnosti: hlobalnyi konflikt, hlobalizatsiia zlochynnosti, mizhnarodnyi teroryzm [Destructive megatrends of modernity: global conflict, globalization of crime, international terrorism]. *Ukrainskyi sotsium -Ukrainian society*, 4(27), 140–148 [in Ukrainian].
11. Herasina, L. M., Trebin, M. P. (2020). Konflikt abo dialoh kultur? Vytoky i formy tsinnisnoi konfrontatsii [Conflict or dialogue of cultures? Origins and forms of value confrontation]. *Dukhovna kultura Ukrainy pered vyklykamy chasu (do 30-richchia kafedry kulturolohii Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho): tezy dopovidei uchasnykiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 16 kvit. 2020 r.) – Spiritual culture of Ukraine before the challenges of time (to the 30th anniversary of the Department of Cultural Studies of the National Law University named after Yaroslav the Wise): abstracts of reports of participants III All-Ukrainian. Scientific and practical conf. (Kharkiv, April 16, 2020)/ [redkol.: A. P. Hetman (holova), V. O. Lozovoi, O. V. Umanets, O. A. Stasevska, V. M. Pyvovarov]. Kharkiv: Pravo, 9–12 [in Ukrainian].*
12. Denysenko, I. D. (2013). Suchasna teoriia konfliktu: problemy eksplikatsii, demarkatsii, klasyfikatsii [Modern theory of conflict: problems of explication, demarcation, classification]. *Ukrainskyi sotsium – -Ukrainian society*, 3(46), 32–43 [in Ukrainian].
13. Herasina, L. M., Trebin, M. P., Vodnik, V. D. et al. (2012). *Konfliktolohiia* [Conflictology]: navch. posib. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Kuts, H. M. & Bilotserkivska, N. H. (2018). Zmishchennia metodolohichnykh priorytetiv u kontseptualizatsii politychnoi kryzy: istoryko-politolohichnyi rakurs [Shifting methodological priorities in the conceptualization of the political crisis: a historical and political perspective]. *Suchasne suspilstvo : politychni nauky, sotsiolohichni nauky, kulturolohichni nauky : zb. nauk. prats – Modern society: political sciences, sociological sciences, culturological sciences: a collection of scientific works*, 2(16), 144–154 [in Ukrainian].
15. Polovyi, M. A. (2017). Deiaki rezultaty veryfikatsii prohnozu zahroz politychnii stabilnosti v Ukraini do 2030 r. [Some results of verification of the forecast of threats to political stability in Ukraine until 2030]. *Aktualni problemy polityky – Current policy issues*, 60, 200–209 [in Ukrainian].
16. Trebin, M. P., Herasina, L. M. (2020). Kontury maibutnoho svitu: tendentsii rozvytku suchasnoi tsyvilizatsii [The contours of the future world: trends in modern civilization]. *Zbirka statei i tez dopovidei za materialamy VII Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Rozvytok osnovnykh napriamiv sotsiohumanitarnykh nauk: problemy ta perspektyvy» (m. Kam'ianske, 24–25 chervnia 2020 roku) – Collection of articles and abstracts of reports on the materials of the VII All-Ukrainian Scientific and Practical Conference with international participation «Development of the main directions of socio-humanitarian sciences: problems and prospects» (Kamyanske, June 24–25, 2020)/ vidp. za vypusk profesor K. Yu. Bohomaz. Kam'ianske : DDTU, 58–60 [in Ukrainian].*
17. Bauman, Z. & Leoncini, T. (2019). *Born liquid : transformations in the third millennium / translated by Lucinda Byatt*. Cambridge, UK ; Medford, MA : Polity Press.

18. Beck, U. (2016). *The metamorphosis of the world*. Cambridge: Malden, MA: Polity.
19. Blokker, P. (2010). *Multiple democracies in Europe : political culture in new member states*. London ; New York : Routledge.
20. Dixon, R. & Ginsburg, T. (eds.) (2017). *Comparative constitutional law in Latin America*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
21. Negretto, G. L. (2013). *Making constitutions: presidents, parties, and institutional choice in Latin America*. Cambridge ; New York : Cambridge University Press.
22. Castiglioni, R. & Fuentes, C. (eds) (2015). *Política comparada sobre América Latina: teorías, métodos y tópicos*. Santiago, Chile : Ediciones Universidad Diego Portales.
23. Vorotnikova, T. A. (2015). Kosta-Rika posle vyborov: stabil'nost' i obnovlenie [Costa Rica after the elections: stability and renewal]. Ivanovskij, Z. V. (ed.). *Latinskaja Amerika: izbiratel'nye processy i politicheskaja panorama – Latin America: Electoral Processes and the Political Panorama* (pp. 196–205). Moskva: ILA RAN [in Russian].
24. Ivanovskij, Z. V. (2020). Konstitucionnye processy i reformirovanie politicheskoy sistemy Kolumbii [Constitutional Processes and Reforms of the Political System of Colombia]. *Latinoamerikanskij istoricheskij al'manah – Latin American Historical Almanac*, 25, 122–145 [in Russian].
25. Constitución Política De la República De Costa Rica. Retrieved from <http://www.webcostarica.com/general/constitucion.htm>.
26. State of civil society report 2019. Retrieved from <https://www.civicus.org/index.php/state-of-civil-society-report-2019>.
27. Valverde, A. & Müller, E. Bienestar en Costa Rica a través del desarrollo regenerativo. Retrieved from <https://www.ameliarueda.com/especial/bienestar-en-costa-rica-a-traves-del-desarrollo-regenerativo>.
28. Social Mobility Index. Retrieved from <http://reports.weforum.org/social-mobility-report-2020/social-mobility-rankings/>.
29. Barría, C. Cómo Costa Rica se convirtió en uno de los países más innovadores de América Latina (y cuáles son algunos de los inventos más sorprendentes). Retrieved from <https://www.bbc.com/mundo/noticias-48193736?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bterra.com.br%5D-%5Blink%5D-%5Bmundo%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>.
30. Salario mínimo – Costa Rica Válido en Agosto 2020. Retrieved from <https://tusalarario.org/costarica/tu-salario/salario-minimo>.
31. Social Progress Index 2020. Retrieved from <https://www.socialprogress.org/>.
32. Los 10 países que más talento atraen en América Latina (y los 10 del mundo). Retrieved from <https://www.bbc.com/mundo/noticias-51157827?xtor=AL-73-%5Bpartner%5D-%5Bterra.com.br%5D-%5Blink%5D-%5Bmundo%5D-%5Bbizdev%5D-%5Bisapi%5D>.
33. Costa Rica Launches Initiative on Environment and Human Rights. Retrieved from <https://www.hrw.org/news/2018/09/28/costa-rica-launches-initiative-environment-and-human-rights>.
34. Cortés, H. S. (2020). Oportunidad para construir una nueva década en América Latina y el Caribe. *AGENDA PUBLICA El Pais*. 26 mayo. Retrieved from <http://agendapublica.elpais.com/oportunidad-para-construir-una-nueva-decada-en-america-latina-y-el-caribe/>.

Барабаш Олег Васильевич, кандидат философских наук, доцент, докторант
Харьковского национального педагогического университета
имени Г. С. Сковороды, Украина

РАКУРСЫ РАЗВИТИЯ И ПРИОРИТЕТЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ УСИЛИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КОСТА-РИКА

В статье предпринята попытка установить природу и сущность трансформационных процессов в Республике Коста-Рика, выяснить содержательную основу стратегии развития страны. Выявлены и проанализированы отдельные параметры государственно-преобразующих мер в отдельных проекциях конституционно-правовой деятельности, ее институционального представления в политических процессах и общественной жизни. Выделены ключевые идеи, механизмы и направления их реализации по развитию успешного национально-государственного проекта «чистая жизнь, счастливая страна» в современности и в отношении видения перспектив. Подчеркнута значимость длительное время согласованной и стратегически выверенной в определенных основными параметрами конституционного правотворчества и общественного согласия работы особенно социально ответственной группы, которая в данном случае может быть обозначена в качестве стратегической элиты, в условиях утверждения процессуального уважения к механизмам взаимной общественно-государственной связи по линии социальный запрос, обработка, выход (теория Д. Истона), в условиях демократии и на основе следования конституционно-правовым нормам.

Ключевые слова: Республика Коста-Рика, конституционное творчество, политический режим, стратегии развития, трансформационные процессы, чистая жизнь и счастливая страна, Латинская Америка и Карибский бассейн.

Barabash Oleh Vasilyevich, Ph. D., Associate Professor, Doctoral Student,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT AND PRIORITIES OF TRANSFORMATION EFFORTS IN THE REPUBLIC OF COSTA RICA

Problem setting. *Latin America and the Caribbean (LAC) on the peculiarities of the development of state-building processes, transformations of political regimes in its individual countries, manifestations of tendencies to combine heterogeneous factors of endogenous and exogenous nature in the dynamics of change and interaction of institutional, social or economic factors and geopolitical changes. interests, continues to be the focus of scientific attention of specialists in various fields of knowledge. LAC – a region in which,*

perhaps, the most amplitude in terms of content parameters, quantitative indicators. «markers» appear in relation to their perspective significance and the degree of further actualization of the manifestation of «fluid modernity» (Z. Bauman), at its various levels and in the contexts of conceptual shifts of political and legal significance. Against the background of the general theoretical basis of institutionalism in its versions of neo-institutionalism, historical institutionalism, or other methodological approaches with their special attention to the importance of constitutional formatting of the sum of social relations, innovation and experiments in the region on constitutional creativity show a wide range of research. In connection with the divergent development of constitutional law in the LAC countries in recent decades, according to the director of the Institute of Comparative Constitutional Law. Max Planck, Armin von Bogdandi; “... Latin America is a region where the question of the future of constitutionalism is being discussed». There are also manifestations of a special historical subtext in the region: its countries have long been involved in various geopolitical confrontations, including those with a pronounced ideological coloration, and traditionalist collectivist values are sometimes paradoxically combined with liberal-democratic individualism. Unfortunately, the region is a clear example not only of significant changes in improving the quality of socio-political life, the introduction of positive institutional solutions and the adoption of new standards of economic existence – it still today, with significant differences across countries, remains the most brutal and repressive in the world. Against this heterogeneous background, in our opinion, some aspects of the successful experience of building the national-state life of the Republic of Costa Rica (Spanish: República de Costa Rica) deserve research interest.

Recent research and publications analysis. In the article, in connection with the subject multidimensionality of the topic, an interdisciplinary scientific approach was used, which, in turn, led to the involvement of general scientific research methods and special theoretical and methodological developments of representatives of various fields of scientific knowledge. Regarding the foundations, tendencies and features of constitutional creativity, a significant role was played by fundamental research and scientific experience of domestic constitutional scholars, M. P. Orzikh, V. P. Kolisnyk, Yu. G. Barabash, N. V. Mishina, M. V. Savchina, theorists of state and law I. V. Protsyuk, D. V. Lukyanov, L. I. Kormich, M. V. Serebro. Regarding the formation of the fields of modern conflict, their representation in social reality and in the contexts of the idea of development and institutionalization of strategies, used multifaceted research material of scientific developments of representatives of political science and sociology L. M. Herasina, M. P. Trebin, I. D. Denisenko, M. A. Polevoy, V. Yu. Karasev, G. M. Kuts, O. I. Tkach, and foreign authors representing a wide range of research both purely humanitarian and political and legal in nature – Z. Bauman, Ul. Beck, R. Gargarella, M. Mann, G. Negretto, H. Montero, Z. V. Ivanovsky, T. O. Vorotnikova, P. Blocker, E. S. Cortes, others. Materials and statistical data of separate international funds and research institutions, official sites of the state of the Republic of Costa Rica are used in the work. the country’s media.

Paper objective. The purpose of this work is to establish the nature and essence of transformation processes in the Republic of Costa Rica, to find out the substantive basis of the country’s development strategy. The task is to identify and analyze certain parameters

of state-building transformations in separate projections of constitutional and legal activity, its institutional representation in political processes and public life, to single out key ideas, mechanisms and directions of their implementation on building a successful national-state project «clean life, happy country» in the present and in relation to the vision of future prospects.

Paper main body. Regarding the peculiarities of the legal regulation of the way of life in the Republic of Costa Rica and, above all, the characteristics of the constitutional process, we note that against the background of other countries in the region, it has not resorted to constitutional replacement since the mid-20th century. The day is in force the Basic Law of 1949 – *Constitución Política De la República De Costa Rica*. Regarding its main connotations, we can only note that a certain liberal-democratic content is paradoxically combined with ideological and instrumental openness and readiness to reproduce public demands and non-liberal nature of the socially protected way of life of all segments of the population, which leaves room for current political and legal «maneuvers» in the legal field set by the Constitution and allows to adjust the strategic dimensions of the political process in the direction of «connection» of broad social programs. led by representatives of local elites who are especially responsible for the implementation of the national-state project, who, in the end, agreed on a vision of the strategic principles of development of the Republic of Costa Rica. Thus began the implementation of a unique project – «clean life» (and «happy country» – Spanish: *Pura vida, país feliz*). The country has long emphasized the development of education, health care, housing. In our opinion, the significant difference in the whole meaningful vector of the country's development is manifested, first of all, in the long-term consolidated position of local elites on the vision of the future, understanding of the strategy of re-creation.

Conclusions of the research. The main factors of success in the strategy of development of the Republic of Costa Rica: for a long time coordinated and strategically adjusted in the defined basic parameters of constitutional lawmaking and public consent work of a particularly socially responsible group, which in this case can be described as a strategic elite for the national-state project of common good, creation of social comfort zones, environmental security, confidence in the future and further joint social measures to form a general social solidarity around the national project – clean life, happy country – subject to the assertion of procedural respect for the mechanisms of mutual communication along the line of social demand, processing, output (D. Easton's theory), in a democracy and on the basis of following constitutional and legal norms.

Keywords: The Republic of Costa Rica, constitutional creativity, political regime, development strategies, transformational processes, clean life and a happy country, Latin America and the Caribbean.

Стеблина Наталія Олександрівна, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент,
докторант кафедри політології і державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
e-mail: n.steblyna@donnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-9799-9786

СПОСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ АКТОРІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ЦИФРОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті визначаються два способи репрезентації політичних акторів у дискурсі: із штучною увагою до актора (із розміщенням «джинси») та зі звичайною. Для першого характерні регулярні згадки про актора, їхня кількість – незначна. Для другого із відсутністю гарячих інфоприводів незначна кількість згадок розташовується сконцентровано. Якщо гарячі інфоприводи присутні, то наявні сплески уваги.

Ключові слова: *цифровий політичний дискурс, політичні актори, президентські вибори, Україна, матеріали із ознаками замовності*

Постановка проблеми. В українському медійному просторі увага до того або іншого політичного актора може бути створеною штучно – через механізм поширення так званої «джинси» або ж матеріалів із ознаками замовності. Відповідно для ефективної оцінки процесів, що відбуваються у політичному дискурсі, необхідно мати механізм розпізнавання таких текстів. Тим більше, якщо ми говоримо про цифровий дискурс, в якому процеси створення та поширення текстів дещо різняться від традиційних. В Україні проблемою дослідження «джинси» в політичних текстах, як правило, займаються професійні медійні громадські організації: «Детектор Медіа», «ІМІ», «ІДПО» та ін. Тим не менш їхні способи визначення джинси (див. методологію ІДПО [1] та ІМІ [2]) передбачають експертну оцінку: зокрема, декілька експертів мають дійти згоди щодо відповідності певного матеріалу певним параметрам і тоді цей текст маркується відповідним чином. Проте за часів перенасичення інформаційного ринку України, де, приміром, тільки в одному з регіонів може нараховуватися більше сотні онлайн-медіа [3], важливо поєднувати якісні методи з виявлення неякісного контенту із формальними. Саме тому в цьому дослідженні пропонуємо розглянути один із способів формального аналізу,

за допомогою якого можливо відстежувати і виявляти деякі типи матеріалів із ознаками замовності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Джинса» не є виключно проблемою українського цифрового політичного дискурсу. Приміром, К. Цецюра та Д. Кракенберг розповідають про те, що подібні тексти є в медіа практично кожної країни. Пов'язують вони це із відсутністю прозорості в селекції новин [4, р. 32]. Українські дослідники наголошують, що в цього явища є «економічна та етична природа» [5, с. 21]. А це – частина більш глобальної проблеми, про яку почали говорити ще у 80-х рр. ХХ ст. – криза об'єктивності у журналістиці [6]. А за часів цифрових технологій ця проблема ще більше посилилася. Наприклад, Б. Джосефі вважає, що ЗМІ могли бути незалежними, потужними інституціями («четвертою владою», «сторожовим псом демократії») за відповідних умов на ринку: коли прибутки від реклами зростали (а зараз – практично всі ЗМІ їх втрачають), а витрати зменшувалися [7, р. 21]. Про те, що колишня комерційна модель журналістики сьогодні не працює і потрібно шукати іншу, зазначає і В. Пікард [8]. Р. К. Нільсен також додає, що майбутнє журналістики в її традиційній ролі (із виконанням усіх суспільних функцій) знаходиться під питанням, адже існує дуже багато контенту, який поширюється іншими каналами (соцмережі, месенджери та ін.) [9], при цьому багато нежурналістських текстів «мімікують під журналістські тексти» [10]. Також зростає кількість повідомлень, які політичні актори (суб'єкти та інститути) поширюють напряму, без посередництва ЗМІ [11]. Саме тому сучасну медіасистему називають гібридною [12]. У деяких дослідженнях проводиться зв'язок між зниженням фінансування ЗМІ, цифровізацією та зниженням якості журналістики [13], за якої ЗМІ стають більш залежними від можновладців, офіціозу, знижується різноманіття джерел інформації [14], при цьому незалежність ЗМІ ставиться під питання, а самі ЗМІ поступово відмовляються від ролі посередників у політичній комунікації [15; 16] або ж «гейткіперів» [17]. Також, згідно із Pew Research Center, фахівці якого проводили дослідження у 38 країнах світу, більше половини респондентів вважають, що ЗМІ не дуже добре висвітлюють різні позиції в суспільному діалозі, при цьому 75% зазначили, що для журналістів неприйнятно залежати від якоїсь політичної сили [18]. Проблеми незалежності ЗМІ, недосконалості старої, комерційної моделі існування ЗМІ, організаційні та технологічні фактори привели до появи цілого корпусу досліджень, пов'язаних із поняттям «криза журналістики» [19–23], яка є актуальною і для країн із потужними системами ЗМІ (США, Велика Британія) [24]. При цьому, хоча за цифрових часів внесок «громадянської» або ж «аматорської» журналістики може бути значним [25], усе ж є суттєва різниця між подібним інформуванням та традиційними ЗМІ [26, р. 1069], тож громадянська журналістика не зможе виріши-

ти цієї кризи. Криза журналістики, звісно, пов'язана і з кризою демократії [27].

Не можна сказати, що і на законодавчому рівні проблема незалежності ЗМІ може бути однозначно вирішена. Приміром, в Україні є низка законів, які регулюють поширення подібного контенту. Згідно із законом про роздержавлення українських ЗМІ (Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації»), зі складу власників/співвласників мас-медіа мають вийти представники органів влади. А відповідно до так званого закону про прозорість медіавласності (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності засобів масової інформації та реалізації принципів державної політики у сфері телебачення і радіомовлення»), ЗМІ мають повідомляти аудиторію про свого власника. Однак говорити про те, що обидві реформи спрацювали, ще зарано. Згідно із моніторингами професійних медійних громадських організацій, проблема «джинси» лишається актуальною. Приміром, у регіональних реформованих ЗМІ у травні 2020 р. знайдено 5,6% джинси, 14,5% «офіціозу», 6,9% неналежно маркованих матеріалів [28]. Тобто приблизно чверть контенту написана із порушенням стандарту редакційної незалежності. У загальноукраїнських онлайн-медіа ситуація різниться залежно від ЗМІ. При цьому за 2–6 березня 2020 р. у 18 популярних медіа було знайдено 286 таких публікацій [29]. Також за спостереженнями експертів, кількість «джинси» у ЗМІ зростає в часи передвиборчої кампанії (деінде – удвічі).

Мета статті – запропонувати формальний метод виявлення матеріалів із ознаками замовності в популярних ЗМІ та протестувати його. Для досягнення мети ставимо такі **завдання**: розробити програму (мовою Python) для аналізу текстів політичних новин; укласти рейтинг згадуваності політичних акторів та відстежити динаміку згадуваності; зіставити отримані дані та визначити й описати способи репрезентації політичних акторів. Періодом для дослідження стали січень–лютий 2019 р. (початок президентської передвиборчої кампанії). Порівнювалися матеріали популярної газети «Сьогодні» (інтернет-версія), яка входить до медіахолдингу українського олігарха Р. Ахметова [30], та незалежного видання «Українська правда».

Виклад основного матеріалу. Для аналізу текстів була створена проста програма, що використовує модулі requests (для збирання текстів із сайту) та re (регулярні вирази). Виходячи із отриманих даних, можемо визначити два способи репрезентації політичних акторів в українському цифровому політичному дискурсі: із спеціально створеною увагою до актора («джинса») та зі звичайною. Для того, щоб обрати політичних акторів для аналізу, загальна кількість згадувань у ЗМІ зіставлялася із передвиборчими рейтингами (див. рис. 1).

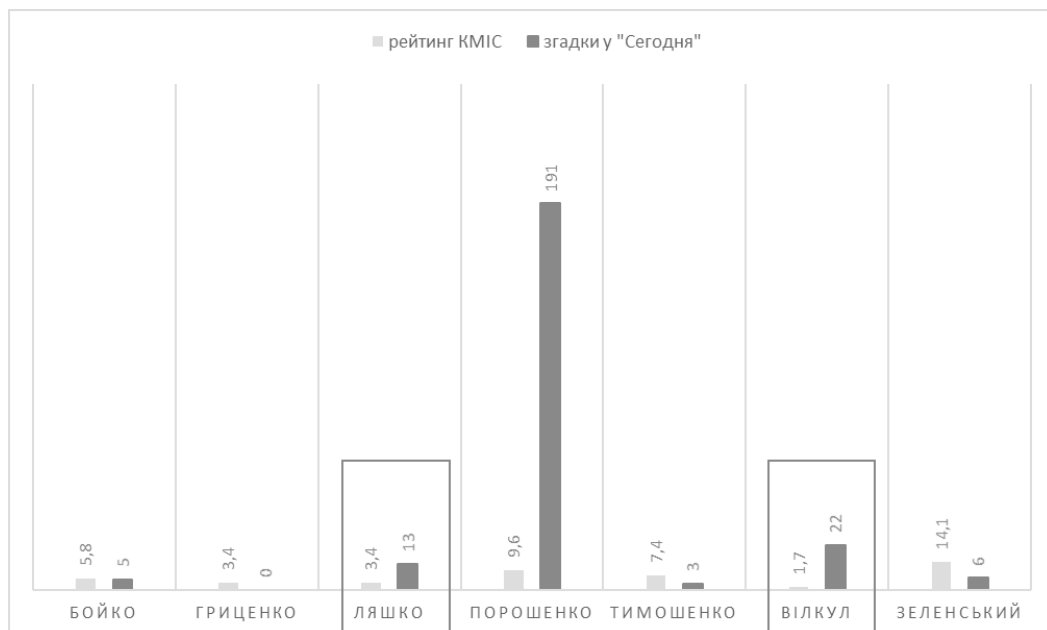

Рис. 1. Порівняння передвиборчого рейтингу (КМІС – лютий 2019 р.) та згадувань політиків у газеті «Сьогодні»

Звісно, не можна стверджувати, що увага до кандидатів у ЗМІ має бути пропорційною до передвиборчих рейтингів, але ж згідно з українським законодавством журналісти мають приділяти однакову кількість уваги всім кандидатам. При цьому, звісно, мас-медіа найбільше має писати про тих кандидатів, які лідирують у передвиборчій гонитві. Як ми пам'ятаємо, у 2019 р. перед першим туром було три лідери: П. Порошенко, Ю. Тимошенко і В. Зеленський. Проте в «Сьогодні» згадували лише про Порошенка, велика кількість згадувань, звісно, пов'язана із тим, що він був першою особою в державі, відповідно про нього писали найчастіше. Тим не менш щодо Тимошенко і Зеленського можна говорити про деяке замовчування. Щодо Зеленського в «Сьогодні» було лише шість публікацій за два місяці, частина із них – пов'язана тільки із його новорічною заявою про те, що він висуватиме свою кандидатуру. Інша картина з О. Ляшком та О. Вілкулом. Про них згадок набагато більше, ніж про лідерів кампанії. При цьому про Гриценка, який мав такий самий рейтинг, як і Ляшко, згадок не було взагалі. Згадки про Бойка були виключно негативні (як пам'ятаємо Опозиційний блок розпався у листопаді 2018 р.). Для того, аби проаналізувати згадки про Ляшка та Вілкула, була визначена щоденна динаміка в газеті «Сьогодні». Вона ж порівнювалась із ситуацією в «Українській правді» (див. рис. 2, 3).

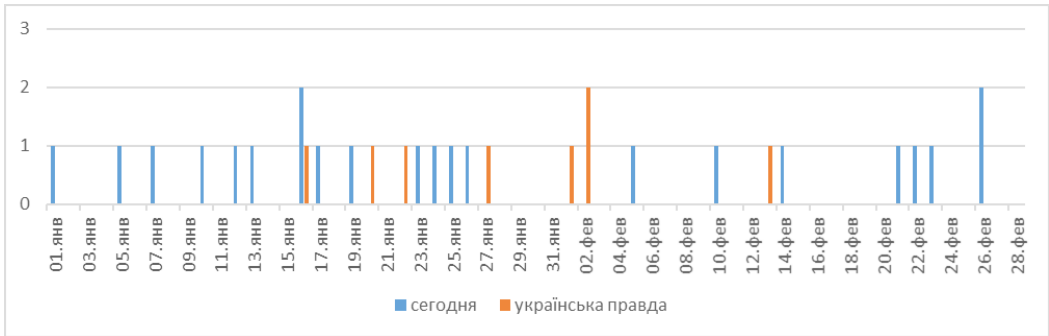

Рис. 2. Згадки про Вілкула в газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

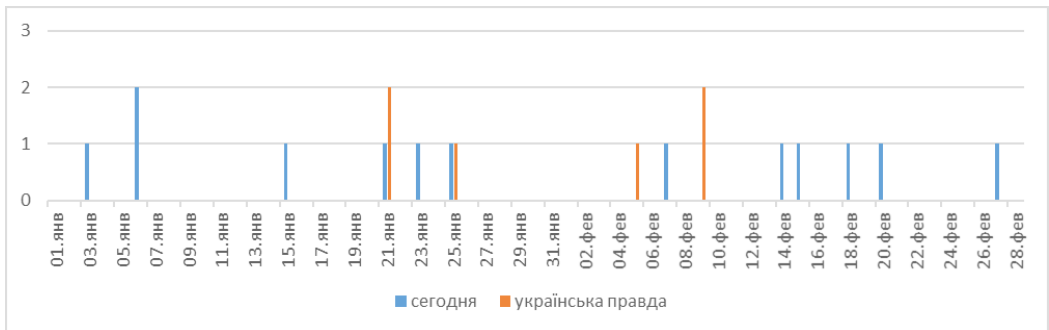

Рис. 3. Згадки про Ляшка в газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

У випадку із Ляшком та Вілкулом на сайті «Сьогодні» бачимо значне переважання згадок порівняно з «Українською правдою». До того ж у випадку із Вілкулом – це очевидніше у січні (його згадують кожні два-три дні). І, звісно, виглядає дивним, що одне видання знаходить інформаційні приводи про цього політичного актора так часто, а інше – нічого не висвітлює. Те саме стосується Ляшка, тільки згадування тут менш інтенсивні: якщо «Українська правда» за два місяці згадала його всього шість разів, то «Сьогодні» – 13. При цьому щодо Ляшка також бачимо регулярність згадок, проте період деінде більший, ніж у Вілкула: 5–6 днів. Тож, якщо говорити про висвітлення Ляшка та Вілкула на сайті «Сьогодні», говоримо про спеціально створювану, штучну увагу до них. Ознаками є незначна кількість згадувань із частою періодичністю та незбіжність згадок із незалежним ЗМІ. Для того, аби порівняти висвітлення політичних акторів, візьмемо до уваги тих політиків, які не балотувалися в президенти: Л. Денісову, У. Супрун та засудженого за державну зраду В. Януковича (див. рис. 4, 5, 6).

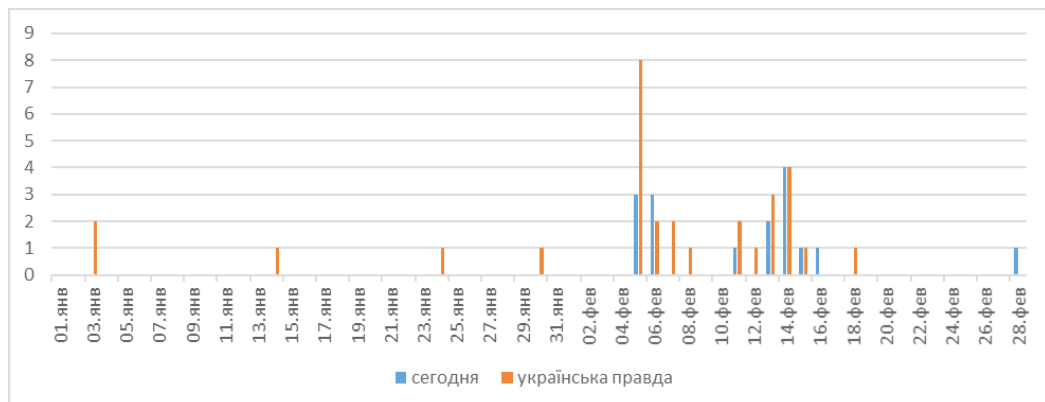

Рис. 4. Згадки про Супрун у газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

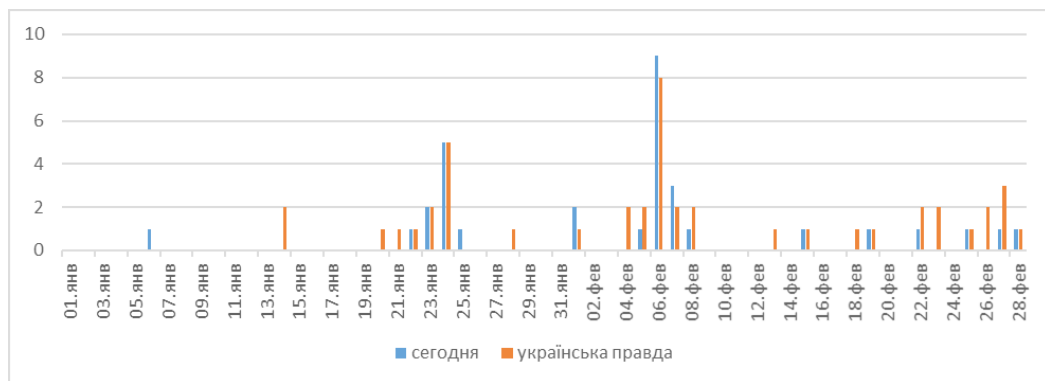

Рис. 5. Згадки про Януковича в газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

У випадках Супрун та Януковича бачимо регулярні згадки (один-два рази на день), однак проміжок між ними більший, ніж у Ляшка та Вілкула. Також, на відміну від попередніх політиків, щодо Супрун та Януковича є, по-перше, сплески уваги, а також концентрація згадок поряд із днями, коли про них писали найбільше. Це вважаємо звичайною, не штучно створеною увагою до політиків. Також якщо говорити про Денісову, ми не бачимо сплесків уваги, проте, по-перше, є значні періоди «тиші», коли про неї не пишуть взагалі, а у період з 9 по 16 січня згадуваність сконцентрована. Проте подібний аналіз має також і свої обмеження. Його застосування можна назвати проблематичним щодо перших осіб держави (див. рис. 7).

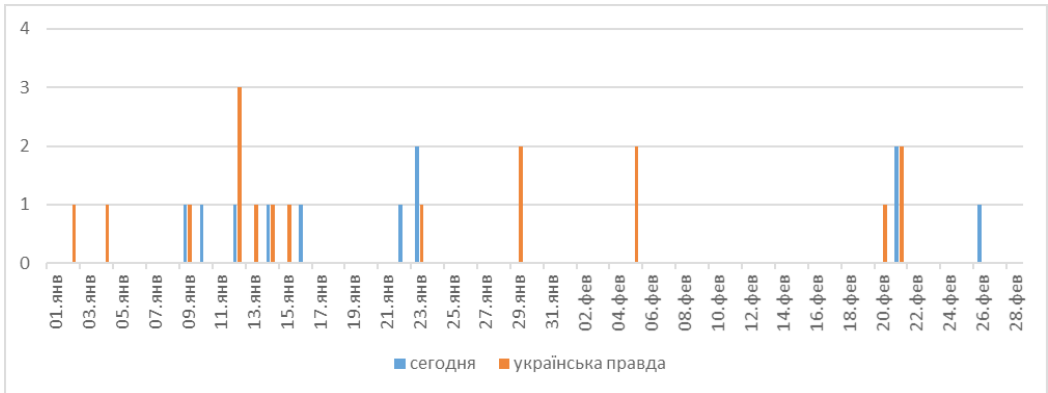

Рис. 6. Згадки про Денісову в газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

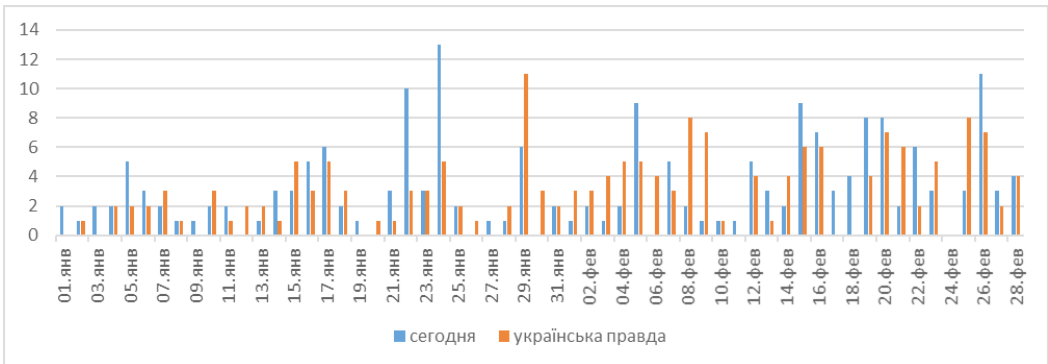

Рис. 7. Згадки про Порошенка в газеті «Сьогодні», на сайті «Українська правда»

Оскільки увага ЗМІ до президента – найбільша, про нього згадують щодня, то, звісно, ми не можемо брати до уваги періодичність/регулярність згадок. Це саме стосується і сплесків уваги. У принципі, чим нерівномірніша увага до політика, тим більш ймовірна звичайна, не штучно створена увага до нього. Тим не менш за таким масивом текстів може виявитися й кілька таких, що мають ознаки замовності (приміром, щодо «Сьогодні» можемо сказати про лояльне ставлення до Порошенка). Імовірно, шукати подібні тексти варто в ті періоди, коли бачимо «розходження» уваги двох видань. Приміром, маємо 22 і 24 січня, коли в газеті 10 та 13 згадок, а на сайті 3 та 5. Тож, тут потрібно заміряти додаткові параметри, щоб точно виокремити подібну увагу.

Висновки. Отже, в цьому дослідженні було запропоновано формальний метод виявлення матеріалів із ознаками замовності в популярних ЗМІ, для

чого була розроблена комп'ютерна програма `find_mentions_in_headlines.py`. На основі отриманих даних запропоновано виокремлювати два способи репрезентації політичних акторів в українському цифровому політичному дискурсі: із спеціально створеною, штучною увагою та зі звичайною увагою. Для першого способу характерні постійні, регулярні згадки про політичного актора, при цьому кількість згадок на день – незначна: одна-дві. У такому випадку можемо говорити про наявність на сайті матеріалів із ознаками замовності щодо певного політика. Проте, звісно, тут важливо враховувати й інші дані: приміром, зіставлення кількості згадок про політичного актора та рейтингів. Або ж порівнювати висвітлення діяльності політика в різних ЗМІ. Для другого способу є декілька варіантів. Перший – із відсутністю гарячих інформаційних приводів (судових засідань, скандалів, резонансних заяв, нападів та ін.): у такому випадку також кількість згадок на день – незначна (одна-дві), проте є значні періоди «тиші», коли про політичного актора не згадують узагалі, а згадки, як правило, одиничні або ж розташовуються сконцентровано – довкола якогось інформаційного приводу. Другий – із гарячими інформаційними приводами. У такому випадку поряд із одиничними нерегулярними згадками бачимо сплески уваги, а також більш концентроване розташування згадок (поряд із певним інформаційним приводом). Проте цей аналіз має й свої обмеження, приміром, із його допомогою важко визначити спеціально створювану увагу щодо перших осіб держави (згадок про них дуже багато). Саме тому важливо запропонувати й додаткові способи виявлення подібного способу репрезентації політичних акторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Методологія оцінювання якості контенту в регіональних друкованих та онлайн-виданнях (оновлена в грудні 2019 р.). URL: <https://idpo.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/methodology-2019.pdf> (дата звернення: 25.06.2020).
2. Методологія моніторингу джінси та неналежного маркування в онлайн-медіа (оновлена). URL: <https://imi.org.ua/monitorings/metodolohiia-monitorynhu-materialiv-z-oznakamy-zamovlennia-dzhynsy-i28317> (дата звернення: 25.06.2020).
3. Третя одесских СМІ не представлені в Facebook (РЕЙТИНГ). *Ізбірком*. URL: <https://izbirkom.org.ua/news/medialiteracy/2019/tret-odesskikh-smi-ne-predstavleny-v-facebook-reiting/> (дата звернення: 25.06.2020).
4. Tsetsura K., Kruckeberg D. *Transparency, Public Relations and the Mass Media: Combating the Hidden Influences in News Coverage Worldwide*. London: Routledge, 2017. 104 p.
5. Садівничий В., Сушкова О. Джинса як етична проблема місцевої журналістики. *Інформаційне суспільство*. 2016. №23. С. 20–24.
6. Iggers J. *Good News, Bad News. Journalism. Ethics and the Public Interest*. Boulder, Colo.: Westview Press, 1999. 192 p.

7. Josephi B. Digital Journalism and Democracy. *The Handbook of Digital Journalism* / edited by Tamara Witschge, C. W. Anderson, David Domingo, Alfred Hermida. London: Sage, 2016. P. 9–24.
8. Pickard V. Can Government Support the Press? Historicizing and Internationalizing a Policy Approach to the Journalism Crisis. *The Communication Review*. 2011. Vol 14, Issue 2. P. 73–95. DOI: 10.1080/10714421.2011.573430.
9. Nielsen R. Introduction: The Uncertain Future of Local Journalism. *Local Journalism: Journalism the Decline of Newspapers and the Rise of Digital Media* / Edited by Rasmus Kleis Nielsen. London; New York: I. B. Tauris & Co. Ltd in association with the Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford, 2015. P. 1–28.
10. Бутиріна М. Основні тренди та конструкти постжурналістики. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціальні комунікації»*. 2017. № 12. С. 9–13.
11. Дрешпак В. М. Повідомлення прес-служб органів публічної влади регіонального рівня: структура та стилістика. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2020. № 1 (41). С. 107–112. DOI: 10.32840/cpu2219-8741/2020.1(41).17.
12. Chadwick A. The Political Information Cycle in a Hybrid News System: The British Prime Minister and the «Bullygate» Affair. *International Journal of Press/Politics*. 2011. Vol. 16, Issue 1. P. 3–29.
13. Van Leuven S., Deprez A., Raeymaeckers K. Towards more balanced news access? A study on the impact of cost-cutting and Web 2.0 on the mediated public sphere. *Journalism*. 2013. Vol. 15, Issue 7. P. 850–867.
14. Emenyeonu O. C., Mohamad B. News Authorship and News Sources: Impacts on Environmental Coverage in The Nigerian Press. *Jurnal The Messenger*. 2017. Vol. 9, No. 2. P. 110–119.
15. Blassnig S., Ernst N., Büchel F., Engesser S., Esser F. Populism in Online Election Coverage. *Journalism Studies*. 2019. Vol. 20, Issue 8. P. 1110–1129. DOI: 10.1080/1461670X.2018.1487802.
16. Ernst N., Esser F., Blassnig S., Engesser S. Favorable Opportunity Structures for Populist Communication: Comparing Different Types of Politicians and Issues in Social Media, Television and the Press. *The International Journal of Press/Politics*. 2019. Vol. 24, Issue 2. P. 165–188. DOI: 10.1177/1940161218819430.
17. Stetka V., Surowiec P., Mazák J. Facebook as an Instrument of Election Campaigning and Voters' Engagement: Comparing Czechia and Poland. *European Journal of Communication*. 2019. Vol. 34, Issue 2. P. 121–141. DOI: 10.1177/0267323118810884.
18. Mitchell A., Simmons K., Matsa K. E., Silver L. Publics Globally Want Unbiased News Coverage, but Are Divided on Whether Their News Media Deliver. URL: <http://www.pewglobal.org/2018/01/11/publics-globally-want-unbiased-news-coverage-but-are-divided-on-whether-their-news-media-deliver/> (дата звернення: 25.06.2020).
19. Benson R. Can foundations solve the journalism crisis? *Journalism*. 2018. Vol. 19, Issue 8. P. 1059–1077. DOI: 10.1177/1464884917724612.
20. Gibson J. A crisis of relevance. *Columbia Journalism Review*. URL: https://www.cjr.org/special_report/news-janine-gibson-newspapers-audience.php (дата звернення: 25.06.2020).

21. Дейвіс Н. Новини пласкої землі. Київ: Темпора, 2011. 548 с.
22. Deuze M. The Web and its Journalists: considering the consequences of different types of news media online. *New Media & Society*. 2003. Vol. 5, Issue 2. P. 203–230. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/644f/d3c871529082e4699edb0e967d6706c5b5e7.pdf> (дата звернення: 25.06.2020).
23. Steensen S. Online Journalism and Promises of New Technology. *Journalism Studies*. 2011. Vol. 12, Issue 3. P. 311–327. DOI: 10.1080/1461670X.2010.501151.
24. Young S. The Journalism «Crisis». *Journalism Studies*. 2010. Vol. 11, Issue 4. P. 610–624. DOI: 10.1080/14616701003638517.
25. Allan S. Citizen Witnessing: Revisioning Journalism in Times of Crisis. Cambridge; Malden, MA: Polity Press, 2013. vii, 253 p.
26. Carpenter S. A study of content diversity in online citizen journalism and online newspaper articles. *New Media & Society*. 2010. Vol. 12, Issue 7. P. 1064–1084. DOI: 10.1177/1461444809348772.
27. Suárez E. The present crisis of Western democracy is a crisis of journalism. *Nieman Reports*. URL: <https://niemanreports.org/articles/the-present-crisis-of-western-democracy-is-a-crisis-of-journalism/> (дата звернення: 25.06.2020).
28. Реформовані українські ЗМІ під час пандемії COVID-19: мажорний офіціоз від влади, «коронавірусна джинса» і трохи креативного контенту – частина перша. URL: <https://idpo.org.ua/reports/3525-reformovani-ukra%dl%97nski-zmi-pid-chas-pandemi%dl%97-covid-19-mazhornij-oficioz-vid-vladi-koronavirusna-dzhinsa-i-troxi-kreativnogo-kontentu-chastina-persha.html> (дата звернення: 25.06.2020).
29. Джинса в онлайн-медіа. Моніторинговий звіт за 1-й квартал 2020 року. URL: <https://imi.org.ua/monitorings/dzhynsa-v-onlajn-media-monitoringovyj-zvit-za-1-j-kvartal-2020-goku-i32375> (дата звернення: 25.06.2020).
30. Король Д., Вінничук Ю., Косенко Д. Інформація – зброя: кому належать українські ЗМІ. URL: http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html (дата звернення: 25.06.2020).

REFERENCES

1. Metodolohiia otsiniuvannia yakosti kontentu v rehionalnykh drukovanykh ta on-lain vydanniakh (onovlena v hrudni 2019 roku) [Methodology for assessing the quality of content in regional print and online publications (updated in December 2019)]. Retrieved from <https://idpo.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/methodology-2019.pdf> [in Ukrainian].
2. Metodolohiia monitorynhu dzhynsy ta nenalezhnoho markuvannia v onlain-media (onovlena) [Jeans monitoring and improper labeling methodology in online media (updated)]. Retrieved from <https://imi.org.ua/monitorings/metodolohiia-monitorynhu-materialiv-z-oznakamy-zamovlennia-dzhynsy-i28317> [in Ukrainian].
3. Tret' odesskikh SMI ne predstavleny v Facebook (REYTING). *Izbirkom*. Retrieved from <https://izbirkom.org.ua/news/medialiteracy/2019/tret-odesskikh-smi-ne-predstavleny-v-facebook-reiting/> [in Russian].

4. Tsetsura, K. & Kruckeberg, D. (2017). *Transparency, Public Relations and the Mass Media: Combating the Hidden Influences in News Coverage Worldwide*. London: Routledge.
5. Sadvynychyi, V. & Sushkova, O. (2016). Dzhynsa yak etychna problema mistsevoi zhurnalistyky [Jeans as an ethical issue of local journalism]. *Informatsiine suspilstvo – Information society*, 23, 20–24 [in Ukrainian].
6. Iggers, J. (1999). *Good News, Bad News. Journalism. Ethics and the Public Interest*. Boulder, Colo.: Westview Press.
7. Josephi, B. (2016). Digital Journalism and Democracy. Witschge, T., Anderson, C. W., Domingo, D. & Hermida, A. (Eds.). *The Handbook of Digital Journalism* (p. 9–24). London: Sage.
8. Pickard, V. (2011). Can Government Support the Press? Historicizing and Internationalizing a Policy Approach to the Journalism Crisis. *The Communication Review*, 14(2), 73–95. DOI: 10.1080/10714421.2011.573430.
9. Nielsen, R. (2015). Introduction: The Uncertain Future of Local Journalism. Nielsen, R. K. *Local Journalism: Journalism the Decline of Newspapers and the Rise of Digital Media* (p. 1–28). London; New York: I. B. Tauris & Co. Ltd in association with the Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford.
10. Butyrina, M. (2017). Osnovni trendy ta konstrukty postzhurnalistyky [The main trends and constructs of post-journalism]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia «Sotsialni komunikatsii» – Bulletin of V. N/ Karazin Kharkiv National University. Social Communications Series*, 12, 9–13 [in Ukrainian].
11. Dreshpak, V. M. (2020). Povidomlennia pressluzhb orhaniv publichnoi vlady rehionalnoho rivnia: struktura ta stylistyka [Notices of the press services of public authorities at the regional level: structure and style]. *Derzhava ta rehiony. Seriiia: Sotsialni komunikatsii – State and regions. Series: Social Communications*, 1(41), 107–112. DOI: 10.32840/cpu2219-8741/2020.1(41).17 [in Ukrainian].
12. Chadwick, A. (2011). The Political Information Cycle in a Hybrid News System: The British Prime Minister and the «Bullygate» Affair. *International Journal of Press/Politics*, 16(1), 3–29.
13. Van Leuven, S., Deprez, A. & Raeymaeckers, K. (2013). Towards more balanced news access? A study on the impact of cost-cutting and Web 2.0 on the mediated public sphere. *Journalism*, 15(7), 850–867.
14. Emenyeonu, O. C. & Mohamad, B. (2017). News Authorship and News Sources: Impacts on Environmental Coverage in The Nigerian Press. *Jurnal The Messenger*, 9(2), 110–119.
15. Blassnig, S., Ernst, N., Büchel, F., Engesser, S. & Esser, F. (2019). Populism in Online Election Coverage. *Journalism Studies*, 20(8), 1110–1129. DOI:10.1080/1461670X.2018.1487802.
16. Ernst, N., Esser, F., Blassnig, S. & Engesser, S. (2019). Favorable Opportunity Structures for Populist Communication: Comparing Different Types of Politicians and Issues in Social Media, Television and the Press. *The International Journal of Press/Politics*, 24(2), 165–188. DOI:10.1177/1940161218819430.

17. Stetka, V., Surowiec, P. & Mazák, J. (2019). Facebook as an Instrument of Election Campaigning and Voters' Engagement: Comparing Czechia and Poland. *European Journal of Communication*, 34(2), 121–141. DOI: 10.1177/0267323118810884.
18. Mitchell, A., Simmons, K., Matsa, K. E. & Silver, L. *Publics Globally Want Unbiased News Coverage, but Are Divided on Whether Their News Media Deliver*. Retrieved from <http://www.pewglobal.org/2018/01/11/publics-globally-want-unbiased-news-coverage-but-are-divided-on-whether-their-news-media-deliver/>.
19. Benson, R. (2018). Can foundations solve the journalism crisis? *Journalism*, 19(8), 1059–1077. DOI: 10.1177/1464884917724612.
20. Gibson, J. A crisis of relevance. *Columbia Journalism Review*. Retrieved from https://www.cjr.org/special_report/news-janine-gibson-newspapers-audience.php.
21. Deivis, N. (2011). Novyny plaskoi zemli [Flat earth news]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
22. Deuze, M. (2003). The Web and its Journalists: considering the consequences of different types of news media online. *New Media & Society*, 5(2), 203–230. Retrieved from <https://pdfs.semanticscholar.org/644f/d3c871529082e4699edb0e967d6706c5b5e7.pdf>.
23. Steensen, S. (2011). Online Journalism and Promises of New Technology. *Journalism Studies*, 12(3), 311–327. DOI: 10.1080/1461670X.2010.501151.
24. Young, S. (2010). The Journalism «Crisis». *Journalism Studies*, 11(4), 610–624. DOI: 10.1080/14616701003638517.
25. Allan, S. (2013). *Citizen Witnessing: Revisioning Journalism in Times of Crisis*. Cambridge; Malden, MA : Polity Press.
26. Carpenter, S. (2010). A study of content diversity in online citizen journalism and online newspaper articles. *New Media & Society*, 12(7), 1064–1084. DOI: 10.1177/1461444809348772.
27. Suárez, E. «The present crisis of Western democracy is a crisis of journalism». *Nieman Reports*. Retrieved from <https://niemanreports.org/articles/the-present-crisis-of-western-democracy-is-a-crisis-of-journalism/>.
28. Reformovani ukraïnski ZMI pid chas pandemii COVID-19: mazhornyi ofitsioz vid vlady, «koronavirusna dzhyntsa» i trokhy kreatyvnoho kontentu – chastyna persha [Reformed Ukrainian media during the COVID-19 pandemic: a major official from the authorities, «coronavirus jeans» and a bit of creative content – part one.]. Retrieved from <https://idpo.org.ua/reports/3525-reformovani-ukra%dl%97nski-zmi-pid-chas-pandemi%dl%97-covid-19-mazhornij-oficioz-vid-vladi-koronavirusna-dzhinsa-i-troxi-kreativnogo-kontentu-chastina-persha.html> [in Ukrainian].
29. Dzhynsa v onlain-media. Monitorynhovyi zvit za 1-i kvartal 2020 roku [Jeans in online media. Monitoring report for the 1st quarter of 2020]. Retrieved from <https://imi.org.ua/monitorings/dzhynsa-v-onlajn-media-monitoryngovyj-zvit-za-1-j-kvartal-2020-roku-i32375> [in Ukrainian].
30. Korol, D., Vinnychuk, Yu. & Kosenko, D. Informatyia – zbroia: komu nalezhat ukraïnski ZMI [Information – weapons: who owns the Ukrainian media.]. Retrieved from http://www.theinsider.ua/infographics/2014/2015_smi/vlasnyky.html [in Ukrainian].

Стеблина Наталия Александровна, кандидат наук по социальным коммуникациям, доцент, докторант кафедры политологии и государственного управления Донецкого национального университета имени Василя Стуса, г. Винница, Украина

СПОСОБЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ АКТОРОВ В УКРАИНСКОМ ЦИФРОВОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

В статье определяются два способа репрезентации политических акторов в дискурсе: с искусственным вниманием к актору (с размещением «джинсы») и с обычным. Для первого характерны регулярные упоминания про актора, их количество – незначительное. Для второго с отсутствием горячих инфоповодов незначительное количество упоминаний размещается концентрированно. Если горячие инфоповоды присутствуют, то фиксируются всплески внимания.

Ключевые слова: цифровой политический дискурс, политические акторы, президентские выборы, Украина, материалы с признаками заказных.

Steblyna Nataliia Oleksandrivna, PhD in Social Communications, Associate Professor, Post-doctoral researcher at Political and Government Studies Department, Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsya, Ukraine

POLITICAL ACTORS IN UKRAINIAN DIGITAL DISCOURSE: WAYS OF REPRESENTING

Problem setting. *In Ukrainian media sphere, the attention towards a political actor may be constructed specially, with the help of the so called «jeansa» (covered political advertisement) dissemination. To understand processes within a political discourse of the country, the mechanism of the texts identification should be designed.*

Recent research and publications analysis. *Several professional NGOs has been monitoring Ukrainian mass media to detect «jeansa» (IDPO (2019), IMI (2019). However, in the times of journalism crisis the problem of media independence and transparency remains a crucial one. Thus, commercial model of journalism should be changed and the reality of «hybrid media system» (Chadwick) should be taken into account.*

Paper objective *is to test a formal method of the «jeansa» materials detection and to define the ways of political actors representing. Period of research is January-February 2019 (the beginning of the presidential pre-election campaign). Materials of the popular newspaper Segodnya and independent media «Ukrains'ka Pravda» were compared. For the defining of the non-transparence placement materials a computer program (Python language) was designed.*

Paper main body. *According to the data received, the two ways of political actors representing in Ukrainian digital discourse are defined: with specially created, made*

attention towards an actor («jeansa») and with an ordinary one. Cases of Ukrainian politicians (presidential candidates, officials) are taken into account.

Conclusions of the research. For the first way constant, regular mentions of a political actor (one-two per day) are typical. In that case the existence of non-transparence placement materials of a news site may be stated. However, for the complete picture it is recommended to consider other data: number of mentions and polls results comparison, coverage of a political actor activity in different mass media analysis. For the second way several options were found. The first one – without breaking news occasions (court hearings, resonant statements, scandals, insults etc); in that case small number of mentions per day (one-two) is also discovered, however, there are significant silent periods, when there are no mentions at all. However, there is a concentrated placement of the mentions, near the certain news occasion. The second one with single irregular mentions there are splashes of attention and more concentrated placement of mentions (near the occasion as well). However, the analysis has some limitations, for instance, it is problematic to define the specially created attention towards the high-ranked officials (presidents).

Keywords: digital political discourse, political actors, presidential elections, Ukraine, «jeansa».

Запорожченко Руслан Олександрович, аспірант кафедри політології філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: ruslan.alex.cros@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7353-4933

ІДЕОЛОГІЯ ЯК МЕХАНІЗМ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОСТОРУ: ІМПЕРІЯ VS ДЕРЖАВА МОДЕРНУ

Стаття присвячена дослідженню ідеології як механізму конструювання соціально-політичного простору у двох домінуючих політичних формах – імперії та державі модерну. Визначено структурно-функціональні і нормативно-ціннісні характеристики ідеології, що мають вплив на процес формування соціально-політичного порядку в рамках конкретного простору. Установлено основні ознаки простору імперії і держави модерну, серед них: мобільність і статичність, об'єктивність і суб'єктивність, свобода від конвенцій і нормативність, реальні й абстрактні стосунки.

Ключові слова: ідеологія, імперія, держава, модерн, простір.

Постановка проблеми. Ідеологія – це система переконань та ідей, поглядів на суспільство та його політичне життя, що відображає ідеали, світогляд, інтереси, умонастрої людей, класів, соціальних верств, політичних партій, громадських рухів, а також охоплює цінності, нормативні й цільові схильності та способи їх досягнення. «Це один із найчіткіше виражених комплексів духовного життя суспільства, який відображає сукупність поглядів, цілей людей, що характеризують їхню самосвідомість, ставлення до дійсності та становище у конкретно-історичних умовах суспільного життя» [1, с. 243]. У сучасному соціально-політичному дискурсі ідеологія асоціюється або з політикою (як політична ідеологія), або з економікою (як економічна ідеологія). Ідеологія є набором певних принципів, і їх дотримання населенням (або спільнотами, або суспільством в цілому) визначає конкретну ідеологічну різножанровість – (нео)лібералізм, (нео)консерватизм, соціал-демократизм, соціалізм, демократія тощо. Утім ідеологія майже не досліджується як самостійний феномен, а, скоріше, як похідна від політики чи економіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За останні кілька років у соціальних та політичних науках намітилася певна тенденція у вивченні ідеологій. Перший підхід (А. Гохард-Раденкович, Б. Джа, З. Кезер, Б. Ковальський,

Д. Міжежевський, Н. Морантоніо, Д. В. Парк, Ф. Рюг, А. Фрідлі, Б. Чакрабарті та ін. [2–6]) зосереджений на аналізі соціокультурних та національних аспектів ідеології (політика пам'яті та ідентичностей, націоналізм та національне будівництво, культурні аспекти функціонування ідеологій). Другий (Л. П. Барадат, Р. Ісаакс, Дж. Локслі, Т. Пікетті, Дж. Філіпс, А. Фріджеріо та ін. [7–10]) – наголошує на вивченні економічних аспектів ідеології, включаючи питання економічної нерівності, ідеологічних поділів у суспільстві, впливу політичної ідеології на функціонування економічної системи. Однак залишається поза увагою дослідження ідеології як інструменту побудови системи влади в різних політичних формах організації простору: в імперіях та в державах модерну. Адже ідеологія може виступати не лише інструментом для видозміни конфігурацій влади, але й способом організації соціально-політичного порядку в межах конкретного простору.

Формулювання цілей. Метою статті є визначення особливостей ідеології, що впливають на конструювання (організацію) простору імперії та держави модерну. Для вирішення поставленої мети необхідно виконати такі дослідницькі завдання: 1) огляд теоретико-методологічних концепцій стосовно визначення поняття «ідеологія»; 2) визначення основних (домінуючих і змістовних) структур ідеології. Методами дослідження є: структурно-функціональний аналіз, факторний і ретроспективний аналіз.

Виклад основного матеріалу. Концептуалізація ідеології, відповідно визначення її структурно-функціональних і нормативно-ціннісних особливостей, остаточно визначилася у ХХ ст. і пов'язана вона з представниками (пост)-структуралізму та (нео)марксизму, а саме: Л. Альтюссером, Д. Лукачем, М. Фуко, А. Лефевром, С. Жижекком. У більшості досліджень ідеологія розуміється як спосіб конструювання реальності крізь призму виконання і використання соціальних і культурних практик [11, с. 48–50]. Так, наприклад, С. Жижек зазначає, що «ідеологія – це... “ілюзія”, що структурує наші конкретні, реальні суспільні відносини і, крім того, маскує нестерпну, реальну, незбагненну сутність... функція ідеології полягає не в тому, щоб запропонувати нам спосіб вислизнути від дійсності, а в тому, щоб представити саму соціальну дійсність як укриття від якоїсь травматичної, реальної суті» [12, с. 52]. Тобто ідеологія існує в дихотомії ілюзія/реальність, абстракція/матерія, що пов'язані зі свідомістю індивіда.

Д. Лукач визначає ідеологію як форму свідомості, яка в конкретний момент (а саме в момент класової боротьби) перетворюється на інструмент, реальні цілепокладання людства (суспільства, класу). Реальність і актуальність такого цілепокладання, а разом з ним і самої ідеології, виявляються у справжній боротьбі за їх здійснення, що ґрунтується на господарстві (виробництво і перерозподіл ресурсів) і насильстві (передусім фізичному). Саме в цей момент

відбувається обов'язкове «спотворення і викривлення» ідеології, тож вона починає змінюватися й ускладнюватися під впливом реальних соціальних процесів (і включати їх у себе). Якщо ми говоримо про докапіталістичні часи, то ідеологія була простою та її обґрунтування полягало в тому, що «людина народжується людиною і цим пояснювалося все» [13, с. 328–329]. Тоді ж з початком побудови капіталістичних систем проста ідеологія трансформувалася в складну і людина вже означала структурну одиницю відтворення виробництва. Але при цьому ідеологія залишається реальністю, яка відбувається зараз, проте поглядом звертається в майбутнє.

У своїх роботах (перш за все в книгах «За Маркса» та «Про відтворення капіталізму: ідеологія та ідеологічна держава») Л. Альтюссер визначав ідеологію як «систему (яка має власну логіку і суворість) уявлень (які можуть виступати у формі образів, міфів, ідей або понять), що володіє певним історичним буттям і певною історичною роллю в межах того чи іншого конкретного суспільства» [14, с. 327–328]. Тобто ідеологія, не маючи власної історії, але творячи сама необхідну для себе історію, представляється сукупністю (множинністю) уявних відносин індивідуумів до тих реальних відносин, в яких і якими вони існують. З одного боку, ідеологія = ілюзія, абстракція, яка є необхідною для конструювання тієї соціальної реальності, в якій існує індивід і в якій він є автоматично залученим у систему постійного відтворення ідеологічних апаратів держави. А з другого боку, ідеологія існує в практичному і матеріальному середовищі: у соціальних практиках, релігійних ритуалах, моральних вчинках, які є необхідними як для відтворення ідеології, так і для відтворення легітимності самої ідеології. Центральним елементом в концепції Л. Альтюссера є те, що визначальна функція ідеології – це конституювання конкретних індивідуумів у суб'єктів¹.

Також, аналізуючи ідеологію та науку, Л. Альтюссер проводить чітке розмежування між ними, адже наука має суто теоретичний зміст, тоді як ідеологія – набір практик, що так чи інакше здатні формувати теоретичну обґрунтованість власному існуванню. Ідеологія може виступати у формі образів, понять і, що найбільш значуще, – міфів. Тобто ідеології є притаманним процес міфологізації, а точніше – створення абстрактних/матеріальних алюзій на реальність, в якій існує ідеологія. Міф є однією зі структур ідеології, який, з одного боку, допомагає конструювати та відтворювати ідеологію, а з іншого – конструювати та відтворювати простір, в якому існує соціально-

¹ Під «суб'єктом» варто розуміти людину, яка одночасно і діє, і пізнає навколишній світ. Тобто вона отримує певну інформацію, що має ідеологічний характер, і відтворює її шляхом ритуалів чи практик: навчання в школі, відвідування церковної служби, перебування в армії, сімейна вечеря тощо. Індивід ретранслює існуючу ідеологію, використовуючи власний досвід, власне світосприйняття, а також (не) свідоме (мається на увазі свідомість у розрізі феноменологічного підходу).

політичний порядок. Оскільки ідеологія є інструментом розповсюдження влади (а сама влада розуміється нами як спосіб комунікації, беручи до уваги концепцію влади Н. Лумана, і влада як знання в концепції М. Фуко), то і сам міф, який уособлює структуру ідеології, варто розуміти як «комунікативну систему, повідомлення... міф не може бути річчю, концептом або ідеєю; він являє собою один із способів означування [маркування або ж позначення. – Р. З.]; міф – це форма» [15, с. 72]. І як будь-яка форма має свій власний зміст і наповнення, так і міф має конкретний зміст, який він акумулює з історичних практик, подій і явищ. Тобто міф можна означити як форму (де)легітимації і (де)конструкції ідеології, він може функціонувати як усередині існуючої ідеології, так і поза її межами, тобто в межах інших «альтернативних» ідеологій.

У дослідженні двох політичних форм організації простору – імперії та держави модерну¹ – постає питання стосовно використання ідеології у власному «*empire-/state-building*», а також питання стосовно того, що таке імперська ідеологія і що таке ідеологія держави модерну. Міфологізація як процес закріплення ідеології в конструюванні соціально-політичної реальності є важливим інструментом як для імперій, так і для держав модерну. Імперія є складною, організованою формою порядку, для якої є характерною множинність етносів, націй, культур, мов і релігій (гетерогенність). В імперській ідеології міф акумулює, структурує і кодифікує «теперішнє», тобто те, що відбувається тут і зараз. Адже апеляція до «минулого» може стати початком розпаду імперського порядку (поява точок біфуркації), відповідно і самої імперії².

Міфологізація «теперішнього» імперією відбувається за рахунок: 1) *героїзації окремих індивідів чи спільнот, військових, культурних, наукових, соціальних подій тощо* (перемога Російської імперії у війні 1812 р., «стаханівський рух» у Радянському Союзі, героїзація правителів – Мехмед II, Сулейман I, Катерина II, Карл Великий); 2) *побудови архітектурних шедеврів, що означають одночасно і претензії імперії на завершеність, унікальність і велич власного порядку; і потужність, центральність та стійкість імперської влади* (будівництво Великої китайської стіни, зведення колон Траяна, Наполеона чи Олександра I, будівництво Колізею або Великих Пірамід у Стародавньому Єгипті, виникнення окремих архітектурних стилів – колоніальна

¹ Ці дві форми обрані нами для дослідження як найбільш поширені. При цьому ми не відкидаємо та не ігноруємо інші форми (само)організації населення, до яких можна віднести: міста-держави, квазідержавні утворення, а також так звані (до)модерні політичні форми.

² Якщо говорити про сучасність, то, наприклад, у США – як у сучасній імперії – міфологізація Громадянської війни 1861–1865 рр. або періоду рабства може стати каталізатором соціальних рухів і протесту. У Китаї таким каталізатором частково є період правління Мао Цзедуня, особливо його провальні реформи у вигляді «Культурної революції» і «Великого стрибка».

архітектура, ампір, сталінський ампір; 3) *сакралізації імперської влади та встановлення чіткої і суворої дистанції між суб'єктами і об'єктами влади* (китайські імператори, які вважалися синами неба, і їхня резиденція – Заборонене місто – як символ недосяжності імперської влади). Тобто мова йде не лише про конструювання ідеології імперією, а й про віру населення імперії в конкретний символ, ритуал чи архітектурну споруду, адже «віра в реальність окремих властивостей і якостей, якими володіє об'єкт нашої віри, є лише деталізацією або наслідком цих основних відносин людини до людини, перейнятим особливим настроєм» [16, с. 568].

Тоді ж як у державі модерну міфологізація апелює до минулого – історії, літератури, архітектури, мистецтва, науки, національних ідей, політичних, економічних, соціальних та військових подій і процесів тощо. Адже держава модерну, з одного боку, протиставляє себе імперії та імперському порядку, а з іншого – претендує на власний соціально-політичний порядок. Також необхідно враховувати той факт, що держава модерну в тому вигляді, який вона має зараз, сформувалася у XIX–XX ст., коли відбувалися національні рухи за утворення національних держав на (пост)імперському просторі. У період розпаду імперій кожне нове політичне утворення претендувало на створення власної національної ідеї і національної культури як способу легітимації власного права на існування. Тож основними механізмами легітимації виступала міфологізація «минулого»: створення образів героїв, популяризація мистецтва, героїзація історичних подій, намагання створити національну ідентичність, конструювання «образу ворога», виведення на загальнодержавний рівень дихотомії «ми/вони» тощо.

Наступною, не менш важливою структурою ідеології є релігія. І не як певна система поглядів або цінностей, а як форма організації соціального простору. Ми визначаємо імперію та державу модерну як політичні форми організації простору, відповідно простір відіграє центральну роль, адже від якості його організації залежить функціональність і (само)відтворення соціально-політичного порядку, встановленого в його межах. Одним із перших поняття «простір» досліджує Г. Зіммель, указуючи на дихотомію простору фізичного (матеріального) і нефізичного (абстрактного). Відповідно простір може як конструюватися й організовуватися, так і легітимізуватися і відтворюватися. Але центральними елементами простору залишаються дві категорії: час і дистанція (відстань), що в сумі змістовно наповнюють простір як форму, наближаючи його множинність до певної єдності. У своїй роботі «Виробництво простору» А. Лефевр задається цілком онтологічним питанням: «чим була б релігійна ідеологія іудей-християнського зразка, якби не було в її основі певних місць і їх назв: церква, сповідальні, вівтар, святилище, кафедра, оселя? Чим була б Церква без церков? Християнська ідеологія, володарка

впізнаного і невідомого іудаїзму, створила простори, що забезпечують її довготривалість. Загалом те, що називається “ідеологією”, знаходить щільність, лише вторгаючись у соціальний простір, у його виробництво, і оформлюється в ньому» [17, с. 57–58].

За імперської системи управління релігія або стає інструментом розбудови імперії, у тому числі перетворюючись на структуру гегемонії, або ж імперія сама ототожнює себе з релігією, тобто релігія трансформується в субститут імперії. Наприклад, у Британській імперії королева або король – голова англіканської церкви; в Османській імперії султан – халіф ісламського халіфату, тобто представник пророка Мохаммада і духовний лідер мусульман; в Іспанській імперії – інквізиція як інструмент легітимації імперської влади і як інструмент розбудови колоніальної імперії; в імперії Юань – створення «Бюро буддійських і тибетських справ», за якого буддизм став панівною релігією; в Японській імперії періоду «Мейдзі» – створення державного синтоїзму, говорячи сучасною мовою – «націоналізація» організаційної структури синтоїзму і її подальше одержавлення; у Радянському Союзі церковна інфраструктура була замінена на партійну інфраструктуру, так відбулося і в Китаї після утворення КНР.

Ідея побудови імперії, використовуючи організаційну модель церкви, вперше виникла в Стародавньому Римі. У Римській імперії спочатку існував політеїзм, запозичений у стародавніх греків і доповнений самими римлянами. За такої системи імператор мав посаду «великий понтифік», тобто був верховним жрецем стародавньоримського політеїзму, а починаючи з Костянтина Великого домінуючою релігією стає християнство. Історики досі не можуть прийти до спільної думки, чому саме християнство стало тією релігією, яка прийшла на заміну політеїзму і пантеону елліно-римських богів. З точки зору соціальної організації і підтримки життєдіяльності соціально-політичного порядку християнство з його розгалуженою інфраструктурою, ідеологічними практиками (в більшості своїй – ритуалами), а з ними і конструюванням соціальної реальності й організацією простору було готовою й універсальною моделлю управління. І таку модель потрібно було екстраполювати на всю Римську імперію з подальшою легітимізацією. Адже для імперії є вкрай важливим маркування власного простору шляхом або його матеріалізації (побудова військових баз, храмів чи церков, архітектурних будівель чи наявності інших символів), або топологічної фіксації.

Тобто, на нашу думку, політеїзм перестав виконувати функцію релігії і відтворювати легітимацію імперського порядку (до цього варто додати масштаби території Римської імперії, етнічну та культурну множинність населення, постійні військові кампанії і нестабільну політичну ситуацію, яка все рідше змінювалася на короткострокові періоди стабільності). Політеїзм перестав

бути ідеологією як «іманентною і такою, що підвищує мораль, тобто згуртовує держави і державні класи за допомогою інфраструктури ідеологічної влади – комунікації, освіти та стилю життя» [18, с. 437]. Інакше кажучи, християнство володіло більш ефективною у функціональному вимірі комунікацією зі своїми послідовниками, яка мала власне самовідтворення, розгалужену мережеву інфраструктуру (храми, церкви, парафії), і уособлювало імперський стиль життя: чітка соціальна ієрархія, патрімоніальність, соціальна і політична дистанція між об'єктами влади. Адже, коли імперія вичерпує свої організаційні та інфраструктурні можливості і не може запропонувати альтернативу власному порядку, тоді «панівна ідеологія перетворюється в техніку, основною програмою якої стає продукування мови, а не її читання» [19, с. 247].

Виникаючи, держава модерну, навпаки, протиставляє себе саме церковній організації. Створення держави модерну є напряду пов'язаним, крім індустріалізації, раціоналізації та модернізації, також із процесом секуляризації, тобто відділенням церкви від держави. Цей процес має історичну ретроспективу у вигляді релігійних війн у Європі в XVI–XVII ст., а також у вигляді боротьби імператорів Священної Римської імперії з Папою Римським і Римокатолицькою церквою за владу (як духовну, тобто авторитетну над свідомістю, так і фізичну, тобто над тілом). Модель держави модерну є моделлю церковної організації зі своїм маркуванням простору (у вигляді місцевих адміністрацій та локальних органів державної влади); централізованістю (навіть за умови децентралізації зберігається «верховна», вища влада); інквізицією у вигляді поліції, прокуратури, національних гвардій, армії; ієрархією (як політичною, так і соціальною, що репродукує соціальну нерівність); ідеологічними апаратами (освіта, засоби масової інформації, політичні партії та неурядові/громадські організації тощо). Е. Канторович зазначає, що «у той час як велич ідеї про церкву... знижувалася з появою світського змісту – корпоративного і юридичного, – саме світська держава, немов би почавши з протилежного кінця, прагнула до піднесення і майже релігійного прославляння самої себе» [20, с. 304].

Ще одним фактором ідеології, що знаходить своє відображення як в імперії, так і в державі модерну, є дихотомія права і звичаїв/традицій. Для держави модерну кодифікація соціального порядку є необхідним структурним елементом побудови власного простору. Право відіграє роль каталізатора суспільних відносин і дозволяє не лише легітимізувати існуючий порядок, але й підтримувати та відтворювати систему контролю за населенням (дисциплінарність і біовлада). Крім того, що право конструє соціальну реальність усередині держави модерну, воно також наповнює змістом міждержавні відносини – міжнародне право, суверенітет, визнання кордонів тощо. Також

право слугує інструментом універсалізації суспільно-політичного порядку, враховуючи переважно гомогенне населення та невелику, порівняно з імперіями, територію. Право конститує як суспільні відносини, так й ідеологію, а з нею й ідеологічні апарати держави (школи, університети, ЗМІ тощо). Тоді ж як в імперії – право носить формальний характер, який залежить від дистанції (відстані у часі і просторі) між центром і периферіями. Чим далі знаходиться периферія від центру, тим більший вплив там мають традиції, звичаї, норми. Тобто нормативно-ціннісне поле периферії буде відрізнятися від нормативно-ціннісного поля центру імперії.

Використовуючи метафору «чужинця» Г. Зіммеля стосовно двох центральних категорій при дослідженні простору – часу і дистанції, «чужинець» є тим, хто прийшов учора, щоби бути сьогодні і піти завтра [21, с. 228–233]. У такому метафоричному розрізі ми можемо означити імперію як «чужинця», який прийшов учора, щоби залишитися на «довге» сьогодні. І саме «сьогодні», за логікою імперського управління, буде тривати до тих пір, поки імперія або не розпадеться, або сама ж не створить нове «сьогодення», тобто почне конструювати нову соціальну реальність – ідеологію. Імперія стає подовженою в часі формою порядку, яка вибудовує систему як соціальної, так і політичної дистанції серед населення (якщо ми говоримо про внутрішній вимір) і серед інших (не)політичних форм (якщо ми говоримо про зовнішній вимір). Для імперії час є неперервною довжиною, тоді ж як для держави модерну час – дискретний, тобто перервний.

Конструювання простору є необхідним процесом для розбудови політичної організації як імперії, так і держави модерну. Продовжуючи логіку М. Манна [18, с. 444–445] з приводу наявних протиріч, що існували в Римській імперії, ми можемо виокремити три важливі структурно-функціональні особливості конструювання простору імперією і державою модерну. По-перше, для держави модерну характерним є універсалізм (тобто об'єднання множин в одне ціле для досягнення необхідних цілей; унітарність як спосіб контролю за територією), а для імперії – партикуляризм (відстоювання окремих, особистих інтересів, цінностей на протигагу колективному і загальному; тенденція до автономії, самостійності чи відділення від чогось цілого). По-друге, для держави модерну є притаманним громадянство (як зв'язок між державою і громадянином; як спосіб кодифікації суспільства; як спосіб чіткої фіксації людини в просторі і її ідентифікація), а для імперій – космополітизм (номінальне ототожнення людини з імперією, проте формальна самоідентифікація за фундаментальними ознаками: мовою, релігією, кров'ю, що спираються на фактор території). По-третє, держави модерну є централізованими (тобто центр являє собою сукупність політичних, економічних, соціальних, культурних та інших процесів; центр держави одночасно є і центром організації про-

стору, і центром відтворення порядку), тоді ж як імперії – децентралізованими (функціонально перш за все, тобто управління великим імперським простором потребує розсіювання функцій управління). При цьому центр варто розуміти як конкретну одиничність, навколо якої знаходиться множинність структурних елементів влади.

Продовжуючи ідеї Г. Зіммеля стосовно особливостей, які є властивими чужинцю [21, с. 228–233] (мобільність, об'єктивність, свобода від конвенцій, абстрактні стосунки), ми можемо побачити, що для імперського простору характерними є: 1) статичність (на противагу мобільності, адже розміри і надмірна територіальність імперій не дає можливості для мобільності в комунікаціях, захисті територій тощо), 2) суб'єктивність (імперія завжди несе відповідальність за імперію), 3) свобода від конвенцій (тобто від кодифікації простору; імперське право є номінальною складовою, тоді ж як формально домінують місцеві звичаї, традиції, ритуали тощо), 4) абстрактні стосунки (тобто абстрактне, формальне, ототожнення себе з імперією, з її центром, тоді ж як номінально – житель імперської території продовжує ототожнювати себе або зі своєю територією, або зі своєю спільнотою; космополітичність імперії).

Для держави модерну, навпаки, характерними будуть: 1) мобільність (тобто ігнорування співвіднесення індивіда до конкретної території, місця в межах держави; можлива зміна відстані між точками у просторі), 2) об'єктивність (відображення матеріальної дійсності, яка не залежить від людини та її світосприйняття), 3) нормативність (життя за правилами, законами, нормами, що визначаються або конституціями та різними кодексами, або іншими нормативно-правовими документами), 4) реальні стосунки (ототожнення себе з державою шляхом наявності громадянства або інших способів ідентифікації; чітка фіксація громадянина в системі простору).

Висновки. Ураховуючи зазначене, імперській ідеології є притаманними такі особливості: партикуляризм, космополітизм, децентралізовані владні відносини, що, змістовно наповнюючи ідеологію, конструюють як самі структури ідеології (звичаї, традиції, соціальні норми і практики, ритуали, символи, комунікацію, міфи, архітектуру), так і простір імперії. *Імперську ідеологію ми визначаємо як систему уявлень і суджень, яка формує та обґрунтовує історичну об'єктивність власного порядку; структурує і космополітизує реальні відносини в суспільстві шляхом сакралізації імперської влади і побудови системи абстрактної (само)ідентифікації населення; конструює соціальну дійсність крізь процес міфологізації «теперішнього».* Імперія продукує систему уявлень серед населення, що є орієнтованою на наділення імперії певною історичною роллю, яка є міфологізованою і базується на множинності символів, ритуалів і соціально-політичних практик. Імперська ідеологія є новою соціально-політичною реальністю, яка існує в межах «теперішнього», нівелюючи

«минуле» і «майбутнє», тобто, використовуючи метафору, «сьогодні» існують доти, доки існують власний імперський порядок.

Насамкінець зауважимо: виявлені структурні і нормативні характеристики імперської ідеології дають підстави для продовження дослідження в обраному напрямку. Так, наприклад, проведення компаративного аналізу «сучасних імперій» (США, Китаю і Російської Федерації) дасть змогу окреслити домінуючі ідеології в цих імперіях, а також визначити механізми конструювання не лише імперського порядку, але й впливу імперських ідеологій на світовий (глобальний) порядок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологія: навч. енцикл. слов.-довід. для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми; [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2014. 779 с.
2. Chakrabarty B., Jha B. Hindu nationalism in India: ideology and politics. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. ix, 275 p.
3. Communicating memory & history / edited by Nicole Maurantonio & David W. Park. New York: Peter Lang, 2019. vi, 282 p.
4. Kezer Z. Building modern Turkey: state, space, and ideology in the early republic. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press, 2015. xii, 330 p.
5. Mierzejewski D., Kowalski B. China's Selective Identities: State, Ideology and Culture. Singapore: Springer, 2019. 242 p.
6. Nation-building and identities in post-Soviet societies: new challenges for social sciences / edited by Andrea Friedli, Aline Gohard-Radenkovic, François Ruegg. Wien: Lit, 2017. 147 p.
7. Baradat L. P., Phillips J. A. Political ideologies: their origins and impact. Thirteenth edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. xxiii, 405 p.
8. Loxley J. Ideology over economics: P3s in an age of austerity. Black Point, Nova Scotia; Winnipeg, Manitoba: Fernwood Publishing, 2020. xii, 255 p.
9. Piketty T. Capital and Ideology / translated by Arthur Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2020. x, 267 p.
10. Theorizing Central Asian Politics: The State, Ideology and Power / R. Isaacs, A. Frigerio (eds.). London: Palgrave Macmillan, 2019. xix, 319 p.
11. Литовченко А., Бойко Д., Юрчик Т. Ревизия социологического дискурса идеологии в дефинитивной перспективе. *Соціологічні студії*. 2020. № 1 (16). С. 46–56.
12. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / [пер. с англ.: Владислав Софронов]. Москва: Худ. журн., 1999. 235, [1] с.
13. Лукач Г. История и классовое сознание: Исслед. по марксист. диалектике / пер. с нем. С. Земляного. Москва: Логос-альтера: Левая карта, 2003. 413 с.
14. Альтюссер Л. За Маркса / предисл. Этьена Балибара; [пер. с фр. А. В. Денежкина]. Москва: Практика, 2006. 390, [1] с.
15. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: пер. с фр. / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. Москва: Прогресс, 1989. 615 с.

16. Зиммель Г. Избранное: [в 2 т.] / [сост.: С. Я. Левит, Л. В. Скворцов; отв. ред. Л. Т. Мильская]. Т. 1: Философия культуры / [пер.: А. В. Дранов и др.]. Москва: Юрист, 1996. 670 с.
17. Лефевр А. Производство пространства / [пер. с фр. Ирина Стаф]. Москва: Strelka Press, 2015. 405, [1] с.
18. Манн М. Источники социальной власти: в 4 т. / [пер. с англ. А. В. Лазарева]. Т. 1: История власти от истоков до 1760 года н. э. Москва: Дело, 2018. 748, [1] с.
19. Серто М. де. Изобретение повседневности. 1. Искусство делать / пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в Санкт-Петербурге, 2013. 330 с.
20. Канторович Э. Х. Два тела короля: исследования по средневековой политической теологии / пер. с англ. М. А. Бойцова и А. Ю. Серegiной. Изд. 2-е, испр. Москва: Изд. Ин-та Гайдара, 2015. 744, [1] с.
21. Зиммель Г. Избранное: Проблемы социологии. Санкт-Петербург: Центр гуманитар. инициатив, 2015. 416 с.

REFERENCES

1. Khoma, N. M. (ed.) (2014). *Politolohiia: navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk dlia studentiv VNZ I–IV rivniv akredytatsii* [Political Science: educational encyclopedic dictionary-reference book for university students of I–IV levels of accreditation] / [V. M. Denysenko, O. M. Sorba, L. Ya. Uhryn ta in.]. Lviv: «Novyi Svit-2000» [in Ukrainian].
2. Chakrabarty, B. & Jha, B. (2020). *Hindu nationalism in India: ideology and politics*. London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. ix, 275 p.
3. Maurantonio, N. & Park, D. W. (eds.) (2019). *Communicating memory & history*. New York: Peter Lang.
4. Kezer, Z. (2015). *Building modern Turkey: state, space, and ideology in the early republic*. Pittsburgh, Pa.: University of Pittsburgh Press.
5. Mierzejewski, D. & Kowalski, B. (2019). *China's Selective Identities: State, Ideology and Culture*. Singapore: Springer.
6. Friedli, A., Gohard-Radenkovic, A. & Ruegg, F. (eds.) (2017). *Nation-building and identities in post-Soviet societies : new challenges for social sciences*. Wien: Lit.
7. Baradat, L. P. & Phillips, J. A. (2020). *Political ideologies: their origins and impact*. Thirteenth edition. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
8. Loxley, J. (2020). *Ideology over economics: P3s in an age of austerity*. Black Point, Nova Scotia ; Winnipeg, Manitoba : Fernwood Publishing.
9. Piketty, T. (2020). *Capital and Ideology* / translated by Arthur Goldhammer. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
10. Isaacs, R. & Frigerio, A. (eds.) (2019). *Theorizing Central Asian Politics: The State, Ideology and Power*. London: Palgrave Macmillan.
11. Litovchenko, A., Bojko, D. & Jurchik, T. (2020). Revizija sociologicheskogo diskursa ideologii v definitivnoj perspective [Revision of the sociological discourse of ideology

- in a definitive perspective]. *Sotsiologichni studii – Sociological studies*, 1(16), 46–56 [in Russian].
12. Zhizhek, S. (1999). *Vozvysennyj ob#ekt ideologii* [Sublime object of ideology] / [Per. s angl.: Vladislav Sofronov]. Moskva: Hudozhestvennyj zhurnal [in Russian].
  13. Lukach, G. (2003). *Istorija i klassovoe soznanie: Issled. po marksist. dialektike* [History and class consciousness: Studies in Marxist Dialectics] / Per. s nem. S. Zemljanogo. Moskva: Logos-al'tera : Levaja karta [in Russian].
  14. Al'tjusser, L. (2006). *Za Marksa* [For Marx] / predisl. Jet'ena Balibara ; [per. s fr. A. V. Denezhkina]. Moskva: Praxis [in Russian].
  15. Bart, R. (1989). *Izbrannye raboty: Semiotika. Pojetika* [Selected works: Semiotics. Poetics] / per. s fr.; sost., obshh. red. i vstup. st., G. K. Kosikova. Moskva: Progress [in Russian].
  16. Zimmel', G. (1996). *Izbrannoe* [Selected]: [v 2 t.] / [sost.: S. Ja. Levit, L. V. Skvorcov; otv. red. L. T. Mil'skaja]. Tom 1. *Filosofija kul'tury* [Philosophy of culture] / [per.: A. V. Dranov i dr.]. Moskva: Jurist [in Russian].
  17. Lefevr, A. (2015). *Proizvodstvo prostranstva* [Production space] / [per. s fr. Irina Staf]. Moskva: Strelka Press [in Russian].
  18. Mann, M. (2018). *Istochniki social'noj vlasti* [Sources of social power]: v 4 t. / [per. s angl. A. V. Lazareva]. T. 1. *Istorija vlasti ot istokov do 1760 goda n.je.* [The history of power from the beginnings to 1760 A. D.]. Moskva: Delo [in Russian].
  19. Serto, M. de. (2013). *Izobrenenie povsednevnosti. 1. Iskusstvo delat'* [The invention of everyday life. 1. The art of doing] / per. s fr. D. Kalugina, N. Movninoj. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Evropejskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].
  20. Kantorovich, Je.H. (2015). *Dva tela korolja: issledovanija po srednevekovoj politicheskoj teologii* [Two bodies of the king: Studies in Medieval Political Theology] / per. s angl. M. A. Bojцова i A. Ju. Sereginoj. Izd. 2-e, ispr. Moskva: Izdatel'stvo Instituta Gajdara [in Russian].
  21. Zimmel', G. (2015). *Izbrannoe: Problemy sociologii* [Selected: problems of sociology]. Sankt-Peterburg: Centr gumanitarnyh iniciativ [in Russian].

Запороженко Руслан Александрович, аспирант кафедры политологии философского факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, Украина

ИДЕОЛОГИЯ КАК МЕХАНИЗМ КОНСТРУИРОВАНИЯ ПРОСТРАНСТВА: ИМПЕРИЯ VS ГОСУДАРСТВО МОДЕРНА

Статья посвящена исследованию идеологии как механизма конструирования социально-политического пространства в двух доминирующих политических формах – империи и государстве модерна. Определены структурно-функциональные

и нормативно-ценностные характеристики идеологии, влияющие на процесс формирования социально-политического порядка в рамках конкретного пространства. Установлены основные признаки пространства империи и государства модерна, среди них: мобильность и статичность, объективность и субъективность, свобода от конвенций и нормативность, реальные и абстрактные отношения.

Ключевые слова: идеология, империя, государство, модерн, пространство.

Zaporozhchenko Ruslan Oleksandrovych, PhD student of the Department of Political Science, School of Philosophy, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

IDEOLOGY AS A MECHANISM OF CONSTRUCTING SPACE: EMPIRE VS MODERN STATE

Problem setting. In modern political discourse, the phenomenon of ideology is almost not considered as an independent social process. Ideology is studied as derived from politics or economics, thus forming a field of study of political and economic ideologies (liberalism, socialism, conservatism, etc.). In addition, the issues related to the functioning of ideology in the context of the study of empire as a political form of spatial organization become partially or almost unstudied. Researchers also ignore the issue of the influence of ideology on the construction of the socio-political space of modern empires and states with their inherent similarities and differences.

Recent research and publications analysis. In the last few years, a certain trend in the study of ideologies has emerged in the social and political sciences. The first one (Mierzejewski D., Kowalski B., Jha B.) is focused on the analysis of socio-cultural and national aspects of ideology (politics of memory and identities, nationalism and nation-building, cultural aspects of the functioning of ideologies). The second one (Piketty T., Goldhammer A., Isaacs R.) emphasises the study of economic aspects of ideology, including issues of economic inequality, ideological divisions in society, the impact of political ideology on the functioning of the economic system.

Paper objective. The purpose of the article is to determine the features of ideology that affect the construction (organization) of the space of the empire and the modern state. To solve this goal it is necessary to perform the following research tasks: 1) review of theoretical and methodological concepts regarding the definition of «ideology»; 2) definition of the main (dominant and meaningful) structures of ideology.

Paper main body. In the analysis of ideology, we rely on the research of D. Lukacs, L. Althusser, S. Zysek, who define ideology as a form of consciousness and a set of systemic ideas and social practices of individuals. Ideology is analyzed using structural-functional, retrospective and factor analysis, which allows to identify both the structures of ideology and its main features, including: mythologizing the present and past, centralization and

decentralization, universalization and particularism, citizenship and cosmopolitanism, sacralization of power and religions factor, marking of space and its symbolization, dichotomy of law and traditions.

Conclusions of the research. *The structural-functional and normative-value characteristics of ideology that have an impact on the process of formation of the socio-political order within a specific space are determined. The definition of imperial ideology is outlined, which is presented as a tool for organizing space, based on the mythologizing of the present, particularism and cosmopolitanism, and focuses on the construction of the own imperial world, in which the construction of the imperial order is taking place.*

Keywords: *ideology, empire, state, modernism, space.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316:378

DOI 10.21564/2075-7190.46.213245

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: philosophy_ay@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120

Савченко Ольга Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри іноземних мов Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: savolg106@gmail
ORCID ID: 0000-0003-0085-7189

ПАРАДИГМАЛЬНИЙ ВИМІР СУЧАСНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

У статті робиться спроба розкриття парадигмальних засад сучасного освітнього простору. Надається огляд парадигм, що сформувалися у світовому освітньому процесі протягом певного часу, зокрема репродуктивно-консервативної та прогресивно-гуманістичної. На основі проведеного аналізу визначено принципові відмінності таких парадигм, зроблено висновок, що освітня парадигма XXI ст. має бути заснована на взаємопроникненні та взаємодоповнюваності репродуктивно-консервативної та прогресивно-гуманістичної парадигм, виходить з об'єкт-суб'єктної природи людини.

Ключові слова: освіта, освітній простір, парадигма освіти, технократична освіта, гуманістична освіта.

Постановка проблеми. На початку третього тисячоліття пріоритети освіти набувають дедалі більшого значення в державній політиці і стратегіях ін-

дивідуального вибору. За свідченням соціологів, філософів й істориків, розвинені країни досягли своїх соціальних і науково-технічних показників перш за все за рахунок пріоритетної уваги держави до проблем освіти [1]. Разом із тим соціальні зміни, що відбуваються на даний час у світі, актуалізують нові практичні методи й теоретичні підходи – більш відкриті та вільні, а необхідність соціальної адаптації та активної цивільної позиції вимагають іншої якості освіти. Роль освіти постійно зростає, оскільки вона входить до складу основних пріоритетів і цінностей суспільства, формує основу екзистенціального самопочуття його членів. Освіта виступає моделлю соціальної ідентифікації та соціального конструювання, зміни життєвих стилів; задоволення соціальних, інтелектуальних й екзистенціальних потреб, реконверсії культурного капіталу [2].

Освітній простір характеризується певною організованою сукупністю освітніх парадигм, що існують в ньому, і, таким чином, концентрує в собі особливості, притаманні таким освітнім парадигмам. Освітній простір має ознаки концентричності, які полягають в тому, що освітні парадигми, які існують в ньому, ніби вкладаються одна в одну, й ознаки поліцентричності, що виражається в тому, що будь-яка освітня парадигма може стати тим центром, навколо якого здійснюється організація інших освітніх парадигм. Ураховуючи те, що сучасний етап розвитку вітчизняної освіти характеризується процесами інтеграції у світовий освітній простір, актуалізується проблема розкриття парадигмальних засад сучасного світового освітнього простору.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що філософське осмислення феномену сучасної освіти здійснювали: Г. Джонстон, У. Франкена, В. К. Морріс, Г. Пратт, К. Томпсон, Г. Уліх, А. Уестон, С. І. Гессен, А. П. Валіцька, Б. С. Гершунський, Є. Н. Гусинський, М. К. Мамардашвілі, О. П. Огурцов, В. В. Платонов, В. М. Розін, В. С. Лутай, І. П. Савицький, А. К. Субетто, П. Г. Щедровицький, І. Г. Фомічева, І. Б. Федоров та ін. Однак проблема пошуку сучасної освітньої парадигми залишається досить складною і не достатньо вивченою, що стало поштовхом для детальнішого дослідження даного питання.

Метою статті є спроба осмислення парадигмального виміру сучасного освітнього простору.

Виклад основного матеріалу. Найпоширеніші концепції, які формувалися у світовому освітньому процесі протягом останнього часу, втілилися у дві основні освітні парадигми – репродуктивно-консервативну (від латинських слів *re + produco* – передавати з максимальною точністю, відновлювати та *conservāre* – зберігати) і прогресивно-гуманістичну (від латинського *progressus* – рух вперед та *hūmānus*, похідного від *homō*, – людина). Такий розподіл слід пояснити концептуальною сутністю парадигм: у першому ви-

падку мова йде про освітній процес, який полягає у відображенні та упредметненні знання, набутого попередніми поколіннями, в пам'яті наступних поколінь. У другому випадку йдеться про творчу, новаторську діяльність учасників освітнього процесу (викладача і студента), яка породжує щось якісно нове, досконаліше й відрізняється неповторністю, оригінальністю й суспільно-історичною унікальністю, причому кожній із цих парадигм притаманний свій специфічний набір дисциплінарних матриць, які описують цілі, зміст та процес навчання і виховання.

Репродуктивно-консервативна парадигма в узагальнюючому сенсі об'єднує дві освітні парадигми. Перша – формуюча, традиційна (технократична), згідно з якою особистість в результаті освітнього процесу цілеспрямовано набуває соціально заданих та ідеологічно орієнтованих якостей та одержує певні ролі в суспільстві. Друга – та поведінкова, раціоналістична, де основними показниками є дисциплінованість, ретельність, які призводять до ігнорування внутрішнього світу особистості під час освітнього впливу. Традиційна парадигма – це модель систематичної академічної освіти як способу передачі молодому поколінню універсальних елементів культури, роль якої зводиться в основному до відтворення культури минулого. Прихильниками цієї парадигми є М. Адлер, Е. Каберлі, Дж. Брюнер [3–5] та інші вчені. Основну роль освіти дослідники вбачають у тому, щоб зберігати і передавати. Відповідно до концепції традиціоналізму освітня система повинна переважно вирішувати завдання формування базових знань, умінь і навичок, які дозволяють індивіду перейти до самостійного засвоєння знань, цінностей та умінь більш високого рангу порівняно з опанованими в межах культурно-освітньої традиції, що склалася.

Зміст освіти має надавати важливі й необхідні, а не другорядні знання, тобто система освіти повинна мати академічний характер й орієнтуватися на базові галузі науки. Отже, зміст навчальних програм мусить ґрунтуватися на базових знаннях, вміннях, навичках, що випробувані часом і забезпечують функціональну грамотність і соціалізацію індивіда. Так, Е. Каберлі стверджував, що освітні установи мають бути «конвеєрами, на яких сировині – людському матеріалу – надається закінчена форма» (він порівнює освітній процес із виробництвом цвяхів), а «вимоги до виробництва диктуються інтересами промисловості та держави» [5, с. 147]. У межах цієї парадигми основним завданням освіти є збереження інтелектуального потенціалу нації за допомогою передачі наявного комплексу знань. Більше того, прихильники даної освітньої парадигми сповідують переважно традиційні методи викладання. Н. Поустмен, ґрунтуючись на традиційних позиціях, послідовно стверджує, що освітній простір не повинен пристосовуватися до інформаційної сфери: телебачення впливає на інтелект, тому що подібно до школи

має свою програму, свою систему й методику. Освітній простір, на його думку, повинен протистояти такому інформаційному середовищу. Це стає можливим, якщо в процесі освіти людина одержує добре знання історії, мови, мистецтва, релігії та успадковує досвід поколінь. Отже, він відстоює такі орієнтири, як посилені акцент на основі освіти – природничі науки, й особливо історію як наукову спадщину [6].

Традиційна концепція є американським стандартом освіти, який був затверджений у США ще 1990 р. і згідно з яким мета освіти полягає в передачі найістотніших елементів культури й цивілізації. Традиційна парадигма освіти має у своїй основі ідею про «зберігаючу», консервативну (в позитивному значенні) роль освіти, мета якої полягає в збереженні й передачі молодому поколінню культурної спадщини, ідеалів і цінностей, які сприяють як індивідуальному розвитку, так і збереженню соціального порядку [7]. Похідною від традиційної парадигми є технократична парадигма, яка сформувалася в професійній свідомості і поведінці як наслідок науково-технічної революції та її результатів. В основі парадигми лежить уявлення про істину, доведену науково обґрунтованим знанням, перевіреним досвідом.

В умовах технократичної парадигми будь-який результат освітнього процесу може бути оцінений у системі «так – ні», «знає – не знає», оскільки в її рамках завжди існує певний еталон, ідеал, норматив, відповідно до якого перевіряється рівень освіченості. Розуміння якості людини в заданій площині пов'язано з оцінкою її готовності або неготовності виконати певну соціальну функцію. Цінність особистості визначається за принципом «більше – менше», «краще – гірше», «сильніше – слабкіше». Вибір викладача, як правило, робиться на користь того, хто «сильніший». У логіці технократії постійно відбувається відбір для подальшого просування тих, хто на момент діагностування, конкурсу, тестування був найкращим. Нерівність відтворюється в системі «викладач – студент». Оскільки носієм еталонного знання й поведінки завжди є викладач, взаємодія учасників освітнього процесу будується за принципом інформаційного повідомлення суб'єктом об'єкту в жанрі монологу, у яких би зовні активних формах це не відбувалося. Суб'єктом такого монологу може стати не тільки людина, а й навчальна машина. Знання виникає лише на стороні суб'єкта. Різними можуть бути й методики – від чисто репродуктивних до інтерактивних, але зміст дій залишається загальним: знайти алгоритм, що дозволить із найбільшою точністю ввести нормативний зміст знання у свідомість і поведінку індивіда, який навчається, і забезпечити найбільш повне і точне його відтворення. Незважаючи на всі зусилля, витік інформації, її зменшення, перекручування тут неминучі. Набуте таким шляхом знання завжди є знеособленим, усередненим, обмеженим рамками вже відомого, нехай і науково обґрунтованого. У філософському осмисленні в даній

парадигмі фігурує «любов до науки і знання», а любов і піклування про учня відсутні, тому що відповідно до професійної етики повага і вимогливість її цілком замінюють. Свобода для учня і його наставника реалізується лише в межах прийнятих установок, стандартів і нормативів. Рівності як такої не існує, оскільки всі постійно порівнюються один з одним за однаковими параметрами. Тому закономірно, що суспільна свідомість, що підкоряється правилам технократичного буття, чинить опір знанням і способам поведінки, які спростовують і ставлять під сумнів ці правила.

Технократична парадигма споконвічно побудована відповідно до логіки недовіри до рівності пізнавальних можливостей. Звідси й виникнення у світовій освітній культурі різноманітних випробувань, рейтингових рядів, стандартів освіти, його «тупикових форм». При цьому перевірка «відповідності» нормативу здійснюється, як правило, без урахування того, чи створені умови для успішного розвитку особистості, чи є органічним запропонований стандарт, еталон для природи конкретної людини. Норми регуляції взаємин у рамках технократичної логіки лежать у сфері зовнішнього закону, значною мірою знімаючи із викладача тягар відповідальності за позицію стосовно оцінки студента, а зі студента – стосовно якості його знань. Однак не все однозначно негативне в даній парадигмі. Річ у тому, що хоча до певної міри дана парадигма побудована на недовірі до можливостей індивіда, саме завдяки їй стають продуктивними педагогічні інновації, до яких можна віднести, наприклад, алгоритмізацію і програмування, комп'ютерні ігри, опорні конспекти та ін.

Раціоналістична, або біхевіористична, парадигма освіти передбачає таку організацію освіти, яка перш за все забезпечує передачу – засвоєння тільки таких культурних цінностей, які дозволяють молодій людині безболісно вписатися в чинні суспільні структури. Послідовники цієї парадигми – Р. М. Ганьє, Д. Келлер, Б. Скіннер [8–9] та ряд інших психологів – вважають, що будь-яку освітню програму можна перевести в «поведінковий» аспект знань, умінь і навичок, якими потрібно оволодіти в процесі навчання. При цьому під поведінкою розуміють всі види реакцій, притаманних людині, – її думки, відчуття і дії. Раціоналісти виходять із порівняно пасивної ролі індивіда, який, одержуючи певні знання, уміння й навички, набуває, таким чином, адаптивного «поведінкового репертуару», необхідного для адекватного життєстрою відповідно до соціальних норм, вимог й очікувань суспільства в рамках відповідної йому культури. У раціоналістичній моделі немає місця таким явищам, як творчість, самостійність, відповідальність, індивідуальність, природність тощо. Освітня програма повністю перекладається на мову конкретних поведінкових термінів, оскільки раціоналістична парадигма орієнтується не на знання або культуру, вона має у своїй основі психологічну орієнтацію – біхе-

віоризм, теорію поведінки, яка проявляється як реакція людини на дію зовнішнього середовища.

Основними методами такої освіти виступають навчання, тренінг, тестовий контроль, індивідуальне вивчення, корегування. Ідеалом у цьому випадку стає точне слідування запропонованому шаблону, а діяльність викладача перетворюється на «натягування» учнів (наприклад, на виконання тестів). На погляд Б. Скіннера, навчання має містити такі фази: 1) планування навчання на основі еталона у вигляді набору спостережуваних дій учнів; 2) діагностичну: потрібна попередня діагностика вихідного рівня знань, умінь і навичок учнів; 3) рецептурну: передбачається програмування бажаних результатів навчання, визначення умов і підбір формуючих впливів; 4) організаційну: індивідуально роз'яснюють, що він має знати, тобто цілі навчання, і проводиться практичний тренінг; 5) оцінку результатів навчання і їхнє зіставлення з наперед визначеним еталоном; знов-таки проводиться тестування. Отже, головними умовами повного засвоєння знань у рамках даної парадигми є тренінг, індивідуалізація, діагностика й відсутність жорсткого ліміту часу [9].

Із цією концепцією пов'язана концепція повного засвоєння знань, основи якої були закладені Б. Блумом, а суть полягає в досить оптимістичному підході до оцінки освітніх можливостей особистості – кожна людина може успішно вчитися, причому її оптимальні здібності визначаються у відповідних умовах і при її власному темпі навчання. Важливо роз'яснити кожному освітні цілі, які підрозділяються на когнітивні (знання/усвідомлення), емоційні (відношення/почуття), психомоторні (навички/застосування) [10]. Технократизм цієї парадигми визначає необхідність формулювання і деталізації цілей навчання так, щоб з них однозначно випливало, якими уміннями й навичками мусить володіти людина. Отже, раціоналістична модель освіти, яка ґрунтується на теорії біхевіоризму, розглядає освіту як шлях засвоєння знань із метою формування поведінки особистості, іншими словами, в основі раціоналістичної освітньої парадигми лежить насамперед механізм пристосовування до середовища.

Особистісний характер освіти з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей індивіда, дбайливе і поважне звернення до його інтересів і потреб визначає прогресивно-гуманістичну парадигму освіти. Представники даного напрямку відкидають погляд на навчальний заклад як на «освітній конвеєр». Освіту вони розглядають як гуманістичну в тому сенсі, що вона повинна найбільш повно й адекватно відповідати справжній природі людини, допомогти виявити в ній те, що закладено природою, а не «підганяти» її під певний стандарт, придуманий апріорі. Дана освітня парадигма створює умови для самопізнання і підтримки унікального розвитку кожної особистості відповідно до успадкованої нею природи, більше свободи вибору і умов для

реалізації індивідом своїх природних потенціалів. Прихильники даного напрямку відстоюють право особистості на автономію розвитку й освіти. В умовах реалізації прогресивно-гуманістичної парадигми освіти головним є процес знаходження кожною людиною істини, тобто колії пізнання. Одна з основних установок такої парадигми – ціннісно-сміслова рівність кожної особистості не в значенні подібності або рівноцінності знань і досвіду, а в праві кожного пізнавати світ без обмежень.

У прогресивно-гуманістичній парадигмі любов до людини є атрибутом професіоналізму, оскільки любов породжує віру у творчі здібності й можливості кожного. Така освітня парадигма акцентує увагу на людині як суб'єкті життя, як на вільній та духовній особистості, що має потребу в саморозвитку. Вона орієнтована на розвиток внутрішнього світу індивіда, на міжособистісне спілкування, на діалог, на допомогу в особистому зростанні. Гуманістичний напрям у теорії освіти (Дж. Міллер, К. Роджерс, С. Б. Шапіро та ін. [11–13]) характеризується закликком перенести акцент із техніки на людину і створити «гуманне», а не «індустріальне» суспільство, усвідомленням необхідності вчити людей шукати «нову гуманістичну значущість знань», «пізнавати їхню особистісну значущість», що дозволить людині розкрити свої можливості та змінити себе [11, с. 3]. Визначення цілей освіти представниками концепції «гуманістичної» освіти ґрунтується на екзистенціалістському принципі самоактуалізації особистості.

Відомий американський психолог А. Маслоу визначав, що «гуманістичною метою освіти в остаточному підсумку є “самоактуалізація” людини» [14, с. 10]. Кожна людина має ієрархію вітальних і духовних потреб. Людина, що дійсно розуміє своє становище і задовольняє свої потреби на найвищому рівні, який тільки можливий в її «життєвому просторі», є, за А. Маслоу, самоактуалізованою особистістю. Повністю самоактуалізованою є та особистість, що має гармонійну й цілісну індивідуальність, такі позитивні риси, як автономія, творчість, незалежність, альтруїзм і розумна цілеспрямованість на досягнення життєвого успіху.

С. Паттерсон стверджує, що мета освіти – розвинути особистість, здатну до самореалізації [14, с. 22]. Він вважає, що існують два аспекти гуманістичної освіти *facilitating* – полегшуюче навчання, яке він називає «більш гуманним», і *affecting* – розвиток емоційної природи особистості, що приводить до більш глибокого розуміння себе та інших. Р. Волет розглядає гуманістичну освіту як процес довжиною в життя, спрямований на розвиток індивідів, які зможуть прожити радісне, людяне й осмислене життя. Він також зазначає, що пріоритетами такого освітнього підходу повинні стати розвиток емоцій, оформлення бажань, найповніше вираження естетичних якостей особистості і вдосконалення можливостей самоуправління і самоконтролю [15, с. 12]. До-

слідник Е. Сімпсон поділяє такий погляд і додає, що реакції і пізнавальні здібності, почуття та інтелект, емоції і поведінкові інстинкти, перемішуючись, утворюють систему поглядів і цінностей, які є похідними від гуманізму й ментального здоров'я і являють собою вищу пробу гуманістичної освіти [16, с. 16].

Отже, головну мету освіти прихильники прогресивно-гуманістичного напрямку вбачають у розвитку інтелектуальних здібностей людини, раціоналістичного підходу до життя, оскільки в жорсткому технократичному світі можна існувати, тільки маючи високий інтелект і позитивні знання про світ. На основі раціонального мислення людина може реалізувати свої інтереси і будувати відносини з іншими людьми на гуманній основі. Гуманістична мораль тут розглядається як здатність особистості запровадити в життя принципи справедливості, зіставляючи свої інтереси з інтересами суспільства, інших людей. Інтелект вважається показником рівня моральності особистості, а головна роль у становленні моралі приділяється самому суб'єктові.

С. Шапіро на основі ретельного аналізу робіт 89 теоретиків і практиків гуманістичного напрямку в освіті виокремив 16 «основних принципів» гуманістичної освіти [17]: перенесення акценту з викладання на вивчення; самовизначення особистості, що виражається в автономності навчання, самоврядуванні та самооцінці; взаєморозуміння між викладачами, студентами та іншими учасниками освітнього процесу; релевантність навчальних матеріалів і готовність студентів до навчання; інтеграція емоційної і пізнавальної здібностей у процесі викладання-вивчення; «розуміння навколишнього середовища, культури, історії, політичних й економічних умов, у яких відбувається освіта» [17, с. 160]; пріоритет чинних й експериментальних освітніх методів; відповідність змінам у соціумі, що виражається в антиавторитарному підході до освіти, метою якого є «удосконалення суспільства шляхом поліпшення його освітніх установ» [17, с. 162]; демократизація освіти, що припускає об'єктивність, консенсус і співробітництво; орієнтація особистісного росту в напрямку самоактуалізації за допомогою самосвідомості; орієнтація особистості на довіру і гуманістичні цінності; акцентування на індивідуалізмі; реальне, прагматичне сприйняття дійсності; самооцінювання, що переносить акцент із оцінювання суми знань із ряду предметів на оцінювання знань у кожній окремо взятій галузі знань; різноманіття і креативність, що знаходить своє відбиття у відкритості, природності та розмаїтості освітніх практик; спрямування на цілісний розвиток особистості, включаючи розвиток духовності.

Аналіз конкретного досвіду гуманістичного напрямку в освіті на різних рівнях освітньої системи і в різних навчальних контекстах, розмаїття теоретичного і практичного досвіду вчених і мислителів, які є прибічниками ідеї

гуманітарної освіти, свідчать про те, що гуманізація освіти – це не якийсь єдиний метод, не якась однакова для всіх освітня технологія, а сукупність цінностей, особлива освітня філософія, нерозривно пов'язана з особистісним способом буття людини.

Таким чином, прогресивно-гуманістична парадигма освіти припускає перехід від утилітарно-прагматичних цілей освіти як сукупності знань, умінь і навиків для успішного здійснення виробничої діяльності до гуманістичної мети – до суб'єкта, до його особистісного розвитку. Тим самим перетворюється мета освіти, реалізація якої припускає не лише засвоєння соціально-культурного досвіду людства, а й процес самоформування особистості, її самореалізацію через продукування досвіду (знань), що має двоєдину природу – індивідуально-особистісний і соціально-культурний досвід людства. Сенс прогресивно-гуманітарної парадигми освіти полягає в органічному поєднанні професійного навчання й освіти. Адже освіта є розвитком особистості, а навчання – засобом досягнення цієї мети. Якщо ж професійне навчання перетворюється на самоціль, то ми підмінюємо мету засобом, що і втілюється в репродуктивно-традиційній парадигмі освіти.

Порівнюючи основні параметри двох освітніх парадигм, які є найпоширенішими та найвпливовішими в західноєвропейському та північноамериканському освітньому просторі у XXI ст., слід виділити такі їх основні розбіжності:

– за цілями: для репродуктивно-консервативної парадигми це – розвиток інтелектуальних розумових здібностей та основних компетенцій і вмінь індивіда відповідно до стандартів та суспільних очікувань, а також надання всебічної освіти, а для прогресивно-гуманістичної – посилення особистісного зростання й розвитку, сприяння особистісній самореалізації, надання індивідові практичних знань та навичок розв'язання проблем, підтримка відповідальної участі особистості в житті суспільства;

– за змістом: репродуктивно-консервативна парадигма проголошує навчання заради навчання, загальну всебічну освіту, «стандартний комплект» знань, спрямованість на академічну майстерність, підзвітність, практичність, поведінкові стереотипи, а прогресивно-гуманістична – соціальну відповідальність, співробітництво, практичний досвід, оцінювання освітніх потреб особистості, активну дослідницьку діяльність індивіда, свободу, незалежність, самокерування в освіті, міжособистісну комунікацію, відвертість, автентичність, урахування особистісних почуттів;

– за навчальними методами: для репродуктивно-консервативної парадигми характерне читання лекцій та критичний аналіз, питально-відповідальна форма, дискусії під керівництвом викладача, самостійна робота, стандартизоване тестування, комп'ютерні завдання, жорсткий навчальний план, демонстративні методи; для прогресивно-гуманістичної – проєктна діяльність, на-

уково-експериментальні методи, моделювання, групові дослідження, спільне навчання, відкриті дискусії, самостійне незалежне навчання, самооцінювання;

– за роллю викладача: в рамках репродуктивно-консервативної парадигми викладач – це експерт, передавач знання, який чітко спрямовує навчальний процес, керівник, контролер, авторитетна людина, яка задає очікування та прогнозує результати навчання, в контексті прогресивно-гуманістичної парадигми викладач – це організатор, який супроводжує та забезпечує реалістичне навчання, посередник, помічник, особа, яка бере участь у процесі взаємопередавання знань;

– за роллю індивіда, що навчається: в репродуктивно-консервативній парадигмі учень, на відміну від викладача – суб'єкта освіти, виступає як об'єкт освіти, який прагне знань та очікує отримати концептуальні, теоретичні знання, він не задає освітні цілі, але відпрацьовує практичні поведінкові навички; в прогресивно-гуманістичній парадигмі учень, як і викладач, виступає суб'єктом освіти, потреби, інтереси та досвід якого оцінюються і стає частиною навчального процесу, учень відіграє в навчанні активну роль і є високомотивованим, від розуміє власну відповідальність, самостійно керує освітнім процесом і бере участь у плануванні навчальної діяльності.

Висновки. Проведений аналіз обох парадигм та їх порівняння дозволяють зробити висновок про те, що репродуктивно-консервативна та прогресивно-гуманістична парадигми не є взаємовиключними; вони відрізняються способами розв'язання основних питань, що стосуються функцій і пріоритетів освіти як соціального інституту, цінностей і цілей освіти, змісту і технологій навчання, принципів організації навчального процесу. Більше того, відштовхуючись від позицій синергетики, слід зазначити, що особливість сучасного освітнього простору полягає не в боротьбі і запереченні репродуктивно-консервативної та прогресивно-гуманістичної парадигм, а в їх поєднанні, взаємному доповненні та узгодженні в єдиному освітньому просторі об'єктної (учень як об'єкт освіти, предмет практичної дії суб'єкта) і суб'єктної (учень, як і викладач, – суб'єкт освіти, людина, яка активно пізнає і діє) філософсько-освітніх моделей [18–21]. Нова освітня парадигма, що заснована на взаємопроникненні та взаємодоповнюваності двох визначених вище моделей, виходить з об'єкт-суб'єктної природи людини як органічно цілісного, унікального біопсихосоціокультурного феномену.

ЛІТЕРАТУРА

1. Higher Education in the Developing World: Changing Contexts and Institutional Responses / edited by David W. Chapman & Ann E. Austin. Greenwood Press, 2002. 265 p.

2. Education for a Sustainable Future: A Paradigm of Hope for the 21st Century (Innovations in Science Education and Technology) / edited by Keith A. Wheeler & Anne Perraca Bijur. New York: Springer, 2000. 282 p.
3. Adler M. J. In Defense of the Philosophy of Education. *Philosophies of Education. 41st Yearbook of the National Society for the Study of Education*. Chicago: University of Chicago Press, 1942. Part 1. P. 197–249.
4. Bruner J. S. *Toward a Theory of Instruction*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University, 1966. x, 176 p.
5. Cubberley E. P. *The history of education: educational practice and progress considered as a phase of the development and spread of Western civilization*. Boston: Houghton Mifflin, 1920. xxi, 848 p.
6. Postman N., Weingartner C. *Teaching as a Subversive Activity*. New York: Delacorte Press, 1969. xv, 219 p.
7. Postman N. *Teaching as a Conserving Activity*. New York: Delacorte Press, 1979. 244 p.
8. Gagne R. M., Wager W. W., Golas K., Keller J. M. *Principles of Instructional Design*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing, 2005. xvii, 387 p.
9. Skinner B. F. *The Technology of Teaching*. New York: Appleton-Century-Crofts, 1968. ix, 271 p.
10. Bloom B. S. *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longmans, Green, 1969. 228 p.
11. Miller J. P. *The holistic curriculum*. Toronto: University of Toronto Press, 2007. 208 p.
12. Rogers C. A. Client – centered / Person – centered Approach to Therapy. *Psychotherapist's Casebook* / edited by Katash, I. And Wolf, A. Jossey – Bass, 1986. P. 197–207.
13. Shapiro S. B. Survey of basic instructional value in humanistic education. *Journal of Humanistic Education and Development*. 1986. Vol. 24, Issue 4. P. 144–158.
14. Patterson C. H. *Humanistic education*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice – Hall, 1973. xi, 239 p.
15. Valett R. E. *Humanistic education: developing the total person*. St. Louis: Mosby, 1977. 232 p.
16. Simpson E. L. *Humanistic education: An interpretation*. Cambridge, Mass.: Ballinger Pub. Co., 1976. xi, 328 p.
17. Shapiro S. B. The instructional values of humanistic educators: An expanded, empirical analysis. *Journal of Humanistic Education and Development*. 1987. Vol. 25, Issue 3. P. 155–170.
18. Панфілов О. Ю., Савченко О. О. Суб'єктність як парадигмальна особливість сучасного освітнього процесу. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків: Право, 2011. Вип. 10. С. 40–47.
19. Панфілов О. Ю., Савченко О. О. Філософські аспекти мотивації навчальної діяльності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2015. № 2 (25). С. 13–21.

20. Панфілов О. Ю., Савченко О. О. До нової парадигми вищої освіти: інтерпретація деяких загальносвітових тенденцій. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія. Психологія*. Харків: ХУПС, 2007. Вип. 2 (28). С. 68–77.
21. Требін М. П. Освіта в умовах глобалізації. *Студентська молодь в умовах глобалізації*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (м. Дніпро, 21 квіт. 2017 р.) / відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпропетровськ: Грані, 2017. С. 29–33.

REFERENCES

1. Higher Education in the Developing World: Changing Contexts and Institutional Responses / edited by David W. Chapman & Ann E. (2002). Austin. Greenwood Press.
2. Education for a Sustainable Future: A Paradigm of Hope for the 21st Century (Innovations in Science Education and Technology) / edited by Keith A. Wheeler & Anne Perraca Bijur. (2000)/ New York: Springer.
3. Adler, M. J. (1942). In Defense of the Philosophy of Education. *Philosophies of Education. 41st Yearbook of the National Society for the Study of Education*. Chicago: University of Chicago Press. *Part I. 197–249*.
4. Bruner, J. S. (1966). *Toward a Theory of Instruction*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University.
5. Cubberley, E. P. (1920). *The history of education : educational practice and progress considered as a phase of the development and spread of Western civilization*. Boston: Houghton Mifflin.
6. Postman, N. & Weingartner, C. (1969). *Teaching as a Subversive Activity*. New York: Delacorte Press.
7. Postman, N. (1979). *Teaching as a Conserving Activity*. New York: Delacorte Press.
8. Gagne, R. M., Wager, W. W., Golas, K. & Keller, J. M. (2005) *Principles of Instructional Design*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
9. Skinner, B. F. (1968). *The Technology of Teaching*. New York, Appleton-Century-Crofts.
10. Bloom, B. S. (1969). *Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals*. New York: Longmans, Green.
11. Miller, J. P. (2007). *The holistic curriculum*. Toronto: University of Toronto Press.
12. Rogers, C. A. (1986) *Client – centered / Person – centered Approach to Therapy. Psychotherapist’s Casebook* / edited by Katash, I. And Wolf, A. Jossey – Bass. 197–207.
13. Shapiro, S. B. (1986). Survey of basic instructional value in humanistic education. *Journal of Humanistic Education and Development*. 24(4). 144–158.
14. Patterson, C. H. (1973) *Humanistic education*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice – Hall.
15. Valett, R. E. (1977) *Humanistic education: developing the total person*. St. Louis: Mosby.
16. Simpson, E. L. (1976). *Humanistic education: An interpretation*. Cambridge, Mass.: Ballinger Pub. Co.

17. Shapiro, S. B. (1987). The instructional values of humanistic educators: An expanded, empirical analysis. *Journal of Humanistic Education and Development*. 25(3). 155–170.
18. Panfilov, O. Yu., Savchenko, O. O. (2011). Subiektnist yak paradyhmalna osoblyvist suchasnoho osvithnoho protsesu. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. Kharkiv: Pravo. 10. 40–47 [in Ukrainian].
19. Panfilov, O. Yu., Savchenko, O. O. (2015). Filosofski aspekty motyvatsii navchalnoi diialnosti. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. Kharkiv: Pravo. 2 (25). 13–21 [in Ukrainian].
20. Panfilov, O. Yu., Savchenko, O. O. (2007). Do novoi paradyhmy vyshchoi osvity: interpretatsiia deiakykh zahalnosvitovykh tendentsii. *Naukovi zapysky Kharkivskoho universytetu Povitrianykh Syl. Sotsialna filosofiia. Psykholohiia*. Kharkiv: KhUPS. 2 (28). 68–77 [in Ukrainian].
21. Trebin, M. P. (2017). Osvita v umovakh hlobalizatsii. *Materialy III Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Studentska molod v umovakh hlobalizatsii» (m. Dnipro, 21 kvitnia 2017 r.) / vidp. za vypusk profesor V. V. Kryvoshein*. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo «Hrani», 2017 [in Ukrainian].

Панфилов Александр Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Савченко Ольга Александровна – кандидат философских наук, доцент, профессор кафедры иностранных языков Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

ПАРАДИГМАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

В статье осуществлена попытка раскрытия парадигмальных основ современного образовательного пространства. Дается обзор парадигм, сформировавшихся в мировом образовательном процессе в последнее время, в частности репродуктивно-консервативной и прогрессивно-гуманистической. На основе проведенного анализа определены принципиальные отличия таких парадигм, сделан вывод, что образовательная парадигма XXI в. должна быть основана на взаимопроникновении и взаимодополняемости репродуктивно-консервативной и прогрессивно-гуманистической парадигм, исходить из объект-субъектной природы человека.

Ключевые слова: образование, образовательное пространство, парадигма образования, технократическое образование, гуманистическое образование.

Panfilov Oleksandr Yuriyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Savchenko Olga Oleksandrivna, PhD, Associate Professor, Professor of the Department of Foreign Languages, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Ukraine

THE PARADIGMATIC DIMENSION OF THE MODERN EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Problem setting. *The social changes that currently take place in the world actualize new practical methods and theoretical approaches that are more open and free, and the need for social adaptation and active engagement in civic activities requires a different quality of education. The importance of education is constantly growing since it is a part of the main priorities and values of the society as it is the backbone of the existential well-being of its members. Due to the fact that the current stage of development of national education is characterized by the processes of integration into the world educational space, the paradigmatic foundations of the modern world educational space are actualized and emphasized.*

Recent research and publications analysis. *A number of reputed scholars such as G. Johnston, W. Franken, V. Morris, G. Pratt, K. Thompson, G. Uhlich, A. Weston, S. Gessen, A. Valitsky, B. Gershunsky, E. Gusinsky, M. Mamardashvili, A. Ogurtsov, V. Platonov, V. Rozin, V. Lutai, I. Savitsky, A. Subetto, P. Shchedrovitsky, I. Fomicheva, I. Fedorov and others contributed to the philosophical understanding of the phenomenon of modern education. However, the problem of finding a modern educational paradigm remains rather complicated and insufficiently studied, which has encouraged a more detailed study of this issue.*

Paper objective. *The goal of the article is to attempt to comprehend the paradigmatic dimension of the modern educational environment from the perspective of sociological and educational reflection.*

Paper main body. *The article specifies the paradigms that have formed in the global educational process over a certain period of time, in particular, the reproductive-conservative and the progressive-humanistic ones. Based on the analysis of the content, the comparative analysis of these paradigms was made in the article, the main differences were singled out. In particular, the reproductive-conservative paradigm set the goals to develop intellectual mental capacity and basic competencies and skills of an individual, while the progressive-humanistic paradigm focuses on strengthening the personal growth and development, promoting personal self-realization. In the context of the content, the reproductive-conservative paradigm emphasizes general all-round education, focuses on academic achievements, accountability, practicality, behavioural stereotypes, while the progressive-humanistic emphasizes social responsibility, cooperation, practical experience, freedom, independence, and self-control within the educational sphere. The educational*

methods and techniques are different as well – the reproductive-conservative paradigm focuses on lecturing and critical analysis, question-answer technique, guided debates, self-study, standardized tests, computer-aided activities, strict syllabus, demonstrative methods, while the progressive-humanistic paradigm widely involves project activities, open discussions, self-directed independent learning, and so on. The article also specifies the different roles of the teacher and the individual learner.

Conclusions of the research. *The reproductive-conservative and progressive-humanistic paradigms do not exclude one another; they differ in ways of solving the main issues concerning the functions and priorities of education as a social institution, the values and goals of education, the content and technologies of teaching, and the principles of organizing the educational process. The peculiarity of the modern educational environment does not lie in the conflict and negation of the reproductive-conservative and progressive-humanistic paradigms but in their combination, mutual complementarity and synergy in the same educational environment, in the context of the objective philosophical and educational model where a student is an object of education and the matter of practical actions) and the subjective philosophical and educational model when a student, like a teacher, is a subject of education, a person who actively learns and acts.*

Keywords: *education, educational environment, educational paradigm, technocratic education, humanistic education.*

НАШІ АВТОРИ

АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО <i>Дісго Феліпе</i>	<i>Університет Амазонії (Колумбія), доктор філософії, професор</i>
БАРАБАШ <i>Олег Васильович</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, кандидат філософських наук, доцент, докторант</i>
БІЛЛЕКЕ <i>Клаудіа Андреа Хуакіан</i>	<i>Католицький університет (Темуко, Чилі), професор</i>
БУРЛУКА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗАПОРОЖЧЕНКО <i>Руслан Олександрович</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, аспірант</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КІНДРАТЕЦЬ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Запорізький національний університет, доктор політичних наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЛЕІВА <i>Герман Морено</i>	<i>Американський університет (Чилі), професор</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, професор</i>
МЕЛКЕВІК <i>Бьярн</i>	<i>Університет Лаваля (Квебек, Канада), доктор права, професор</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
РАДЧЕНКО <i>Яна Михайлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, студентка факультету адвокатури</i>
РОХАС-БАГАМОН <i>Магда Джулісса</i>	<i>Університет Сурколомбіана (Нейва, Колумбія), доктор філософії, доцент</i>

САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
СЕПУЛЬВЕДА <i>Хуан Гільермо Естай</i>	<i>Католицький університет (Темуко, Чилі), професор</i>
СЕПУЛЬВЕДА <i>Хуан Гільермо Мансілла</i>	<i>Католицький університет (Темуко, Чилі), професор</i>
СТЕБЛИНА <i>Наталія Олександрівна</i>	<i>Донецький національний університет імені Василя Стуса, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, докторант</i>
ТАЦІЙ <i>Василь Якович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент</i>
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	<i>Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, доктор філософських наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АРБЕЛАЕЗ-КАМПІЛЛО</i> <i>Дієго Феліне</i>	11
<i>БАРАБАШ</i> <i>Олег Васильович</i>	176
<i>БІЛЛЕКЕ</i> <i>Клаудіа Андреа Хуакіан</i>	57
<i>БУРЛУКА</i> <i>Олена Вікторівна</i>	145
<i>ДАНИЛЬЯН</i> <i>Олег Геннадійович</i>	11, 28
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> <i>Олександр Петрович</i>	28
<i>ЖДАНЕНКО</i> <i>Світлана Борисівна</i>	128
<i>ЗАПОРОЖЧЕНКО</i> <i>Руслан Олександрович</i>	206
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ</i> <i>Юрій Юрійович</i>	44
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ</i> <i>Едуард Анатолійович</i>	115
<i>КІНДРАТЕЦЬ</i> <i>Олена Миколаївна</i>	163
<i>КОВАЛЕНКО</i> <i>Інна Ігорівна</i>	115
<i>ЛЕІВА</i> <i>Герман Морено</i>	57

<i>МАНУЙЛОВ</i> <i>Євген Миколайович</i>	44
<i>МЕЛКЕВІК</i> <i>Бьярн</i>	88
<i>МЕЛЯКОВА</i> <i>Юлія Василівна</i>	115, 128
<i>ПАНФІЛОВ</i> <i>Олександр Юрійович</i>	220
<i>РАДЧЕНКО</i> <i>Яна Михайлівна</i>	154
<i>РОХАС-БАГАМОН</i> <i>Магда Джулісса</i>	11
<i>САВЧЕНКО</i> <i>Ольга Олександрівна</i>	220
<i>СЕПУЛЬВЕДА</i> <i>Хуан Гільєрмо Естай</i>	57
<i>СЕПУЛЬВЕДА</i> <i>Хуан Гільєрмо Мансілла</i>	57
<i>СТЕБЛИНА</i> <i>Наталія Олександрівна</i>	192
<i>ТАЦІЙ</i> <i>Василь Якович</i>	11
<i>ТРОФИМЕНКО</i> <i>Володимир Анатолійович</i>	154
<i>ФІНІН</i> <i>Георгій Іванович</i>	76

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СПЕЦІАЛЬНІСТЬ: ФІЛОСОФІЯ,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

Керівництво для авторів

Редколегія приймає до розгляду оригінальні рукописи, що відповідають дослідницьким пріоритетам видання, містять наукову новизну, враховують провідні публікації з відповідної проблематики, а також є результатом глибокого дослідження актуальних проблем гуманітаристики. Збірник не друкує матеріали, раніше опубліковані в інших виданнях або розміщені в мережі Інтернет.

Подані матеріали проходять перевірку на плагіат/самоплагіат і підлягають *внутрішньому та зовнішньому рецензуванню*, що проводиться конфіденційно. Експертну оцінку дають члени редакційної колегії та фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати рукописи без порушення авторського змісту. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська, російська*; обсяг – 12–18 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

2. Для публікації статті необхідно подати:

– *рукопис статті*, роздрукований, вичитаний і підписаний усіма авторами (1 примірник у форматі А4);

– *електронний варіант статті*, надісланий на e-mail:

для статей з філософії – kafedra_filosofy@ukr.net

для статей з політології та соціології – kafedrasoc@ukr.net

– *рецензію* кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності; автори без наукового ступеня надають *витяг з протоколу* засідання відповідної кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до друку;

– *розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою* в електронному й друкованому вигляді. Англійський варіант має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки (зразок – див. *додаток 1*). Розширена анотація входить до загального обсягу статті;

– *ліцензійну згоду автора* (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) (*додаток 3*).

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5; береги: ліворуч – 3 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При форматуванні тексту не слід розставляти колонтитули та переноси, використовувати пробіли, табуляцію тощо.

Таблиці повинні створюватися за допомогою майстра таблиць редактора Word й мати вертикальну орієнтацію; формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання у тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Вимоги щодо оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 2):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;

– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний, прямий);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968);

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті: шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги до структури тексту статті);

– далі – **ЛІТЕРАТУРА** – джерела мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел.

Слід звернути увагу:

а) транслітерування бібліографічного опису україномовних джерел здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р.

№ 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <http://www.slovyk.ua/services/translit.php> та <http://www.translit.ru>);

– далі – відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0);

– нижче по центру наводиться назва статті російською мовою, якщо мовою статті є українська / українською мовою, якщо мовою статті є російська (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами);

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Якщо мовою статті є англійська, то після списку використаної літератури надаються відомості про автора (співавторів), назва статті, анотація та ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою і має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки.

Вимоги щодо тексту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1.

Структура тексту наукової статті:

– ***постановка проблеми*** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– ***аналіз останніх досліджень і публікацій***, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– ***формулювання цілей*** статті (постановка завдання);

– ***виклад основного матеріалу*** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– ***висновки*** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. Наказ МОН №40 від 12.01.2017 р.) (*зразок оформлення* – http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/dodatok_3.pdf).

Усі статистичні дані, цитати мають бути підкріплені та закінчуватися посиланнями на джерела. Слід уникати посилань на газети, підручники, навчальні посібники. Редакційна колегія рекомендує посилатися на статті з наукових збірників із глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science).

Робота редакції з авторами

1. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

2. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів.

За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

Автор (співавтори) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іношомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК РОЗШИРЕНОЇ АНОТАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація
статті Данильяна Олега Геннадійовича:
СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
(це речення подається українською мовою).

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

An extended abstract of a paper on the subject of:
SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT

Problem setting (Постановка проблеми). *It is not surprising that in recent years social scientists have intensified discussions on further scenarios for the development of mankind...*

Recent research and publications analysis (Аналіз останніх досліджень і публікацій). *In the modern social science, many research works have been devoted to synergetics. The basic ideas of synergetics, as we know, are set forth in the works by R. Keller, G. Nikolis, I. Prigozhin...*

Paper objective (Формулювання цілей). *The purpose of the article – is an analysis of the synergetic interpretation of social cycles as cycles of self-organization of society...*

Paper main body (Виклад основного матеріалу). *One of the most productive areas in this context is the synergetic interpretation of social cycles of self-organization that arise as a consistent development of the logic of various phases of ordering social systems inherent in the very nature of these systems...*

Conclusions of the research (Висновки). *Thus, summarizing, we should note that the general course of the cyclical dynamics of society, revealed in the relevant conceptions, does not contradict the synergetic vision of social evolution, since together with the features of determinism and predictability it includes the features of nonlinearity, stochasticity and unpredictability...*

Keywords (ключові слова): *social self-organization, dissipative social processes, ordering, cyclicity.*

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА¹

Показано, що загальний перебіг циклічної динаміки суспільства не суперечить синергетичному баченню соціальної еволюції, оскільки містить у собі моменти нелінійності...

Ключові слова: суспільна самоорганізація, дисипативні соціальні процеси, упорядкування, циклічність.

Постановка проблеми. Останнім часом вчені-суспільствознавці активізували обговорення подальших сценаріїв розвитку людства...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній соціальній науці багато досліджень присвячено проблемам соціальної синергетики, основні ідеї якої викладені у працях Р. Келлера, І. Пригожина...

Формулювання цілей. Метою статті є здійснення аналізу циклів самоорганізації суспільства з точки зору їх синергетичної інтерпретації...

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш продуктивних напрямів у контексті досліджуваної проблеми є синергетична інтерпретація соціальних циклів самоорганізації...

Висновки. Таким чином, синергетичне бачення соціальної еволюції передбачає циклічну динаміку суспільства в сукупності з рисами детермінізму та передбачуваності...

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании: монография. Изд. 2-е, испр. Москва: URSS. ЛКИ, 2008. 230 с.

---

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества. Луганск: Копицентр, 2005. 200 с.

REFERENCES

1. Budanov, V.G. (2008). Metodologiya sinergetiki v postneklassicheskoy nauke i v obrazovanii. Moscow: URSS. LKI [in Russian].
2. Vagurin, V.A. (2005). Sinergetika evolyutsii sovremennogo obschestva. Lugansk: Kopitsentr [in Russian].

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Показано, что общий ход циклической динамики общества не противоречит синергетическому видению социальной эволюции, поскольку включает в себя моменты нелинейности, стохастичности и непредсказуемости...

Ключевые слова: общественная самоорганизация, диссипативные социальные процессы, упорядочение, цикличность.

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого.

Спеціальність: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія»

від _____ П. І. Б. _____

місце роботи, посада _____

науковий ступінь, вчене звання _____

Телефон _____

e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті

« _____ »

(назва)

у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Спеціальність: Філософія, філософія права, політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, згоден.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті у паперовій формі та розміщення повного тексту статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової електронної бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru).

« __ » _____ 20__ р.

_____ / підпис, прізвище, ініціали

Підписано до друку з оригінал-макета 26.10.2020.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 19,83. Обл.-вид. арк. 15,85. Вид. № 2595.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44